

Szociálpolitika és társadalom

Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból

T-WINS

AZ ELTE SZOCIOLÓGIAI INTÉZET SZOCIÁLPOLITIKAI TANSZÉKE

ÉS

A T-TWINS KIADÓI ÉS TIPOGRÁFIAI KFT.

KIADVÁNYA

A kötet a Hilscher Rezső Alapítvány támogatásával készült

Válogatta és szerkesztette: Várnai Györgyi

© Ferge Zsuzsa, 1991

TARTALOM

BEVEZETÉS

I. ELMÉLETI KERETEK

1. A társadalmi viszonyok reprodukciója
2. A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újratermelésben
3. Variációk a társadalmi integráció témájára
4. A szociálpolitika értelmezése
5. A szükségletek értelmezése

II. A REFORMÁLT GAZDASÁG NYOMÁBAN

1. Gazdasági és szociális érdekek és politikák (Változat egy régi témára)
2. Hol a társadalompolitika helye: a gazdaságpolitikán kívül vagy belül?
3. Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció
4. Amiért a piac nem elég
5. A piaci racionalitás tere és korlátja

III. SZOCIÁLIS HELYZETEK ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

1. A gyermekes családok és a szociálpolitika
2. Teljes foglalkoztatás – foglalkoztatáspolitikai – munkanélküliség
3. Bérek, társadalmi viszonyok, szociálpolitika

IV. SZEGÉNYSÉG, SZEGÉNYPOLITIKA

1. Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány
2. A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon történelmi nézőpontból
3. Szociálpolitika – szegénypolitika

V. ZÁRSZÓKÉNT

Múlt és jövő határán

BEVEZETÉS

(Útmutató az olvasókönyvhöz)

A szociálpolitikához vezető kutatások

Körülbelül harminc éve minden írásom és kutatásom egy, bevallottan értékterhelt kérdést jár körül. A társadalmi egyenlőtlenségek, igazságtalanságok, kiszolgáltatottságok okait, természetrajzát próbáltam mindvégig megérteni és megértetni. Ez tulajdonképpen mindig létező – és a mindenkori hatalmak által ritkán kedvelt – szociológusi kötelezettség. Bourdieunek ugyanis, régi meggyőződésem szerint, igaza van abban, hogy a szociológus feladata azt megmutatni, ami szabad szemmel nem látható egy társadalom működéséből. Az azonban nem véletlen vagy esetleges, hogy mi rejtőzik el. Általában és többnyire az, aminek az elrejtése az erősebb, hatalmasabb csoportok érdekében áll. Épp ezért a rejtőzködő jelen feltárása e csoportok érdekeivel többnyire ellentétes.

Az elmúlt évtizedekben a szociológiának jelentős szerepe volt a szabad szemmel nem látható társadalmi világ felmutatásában. Akik közülünk hamarabb felismerték, hogy itt nem egyszerűen az ideológia torz megvalósulásáról, hanem egy rendszer-modell válságáról van szó, és volt bátorságuk ennek kimondásához, azokat a hatalom külföldre vagy illegalitásba kényszerítette. Az itthon és első nyilvánosságban maradók külső-belső korlátokkal dolgoztak ugyan, de – azt hiszem – mégis sokat tettek ideológiai tabuk gyengítéséért, a gondolkodás politikailag kikényszerített határainak folytonos tágításáért, az elrejtett-eltagadott valóság megismertetéséért, az ideológia és a valóság közötti mély szakadék bemutatásáért.

Manapság a totalitárius rendszer politikájával szembeni legfőbb jogos kritika a szabadság tiltását kéri számon, a legfőbb jogtalan kritika pedig az egyenlőség erőltetését. Ez utóbbi azért jogtalan, illetve alaptalan bírálat, mert az az egyenlőség – ahogyan ezt harminc éve kutatásaink sorával bizonyítottuk – nem létezett. Az államszocialista rendszer valójában nem volt egyenlőségpárti. A magántulajdon egyenlőtlenségének megszüntetésével kényelmesen összefért a most már állami tulajdon feletti kontroll szakadékszerű egyenlőtlensége. A különböző intézmények előtti formális egyenlőségünket, ezen belül a felülről nivellált béreket-jövedelmeket rejtett privilégiumok rendszere egészítette ki. Az élet minden területén markánsan megmaradó (anyagi és szimbolikus) egyenlőtlenségek állandóan újratermelték a fizikai és társadalmi életesélyek súlyos egyenlőtlenségeit. A magatartások és hitek kényszerű uniformizálásának a világon semmi köze nem volt a valóságos egyenlőséghez. Ezért már nem egyszerűen a 19. század ama klasszikus társadalomfilozófiai dilemmájáról volt szó, hogy a szabadság és az egyenlőség egymással szembekerülő, ellentmondásos célok-értékek. A polgári forradalmakban kivívott – polgári, politikai – szabadságjogok tagadása csak igen korlátozott értelemben szolgált bizonyos, inkább formális, mint valóságos egyenlőségtörekvéseket. Valójában a szabadságjogok tagadása a diktatórikus struktúra mellett a hatalommal szembeni egyenlőtlenségeket, az érdekkifejezés és érdekérvényesítés egyenlőtlenségeit is mélyítette.

Ahol mégis voltak valóságos törekvések egyenlőtlenségek csökkentésére – például abban, hogy mindenki számára hozzáférhetőbbé, ha nem is egyformán hozzáférhetővé, vált az orvosi ellátás -, ezeket én nem az államszocialista rendszer torzításának, hanem egy Európa-szerte érvényesülő pozitív tendencia közepesen sikeres követésének tekintem. Ugyanakkor az ilyen törekvéseknek a polgári demokráciákban is csak az adott legitimitást, hogy szélesen kibontakozó társadalmi szolidaritásra épülő közmegegyezés szentesítette őket. A szigorúan központosított hatalom egyik fő törekvése mindenféle szolidaritás felszámolása volt, hiszen a szolidaritások alulról szerveződő akaratomegnyilvánulásokhoz vezethettek volna. Ezért gyakorta még azoknak a (felülről indított) reformoknak is előbb-utóbb megkérdőjeleződött a legitimitásuk, amelyek a nyugati jóléti rendszerek mintáját követték. Egyébként – épp a szabadsághiány, az állampolgári részvétel és ellenőrzés lehetőségének hiánya miatt – az egyenlősítő törekvésekről rendre kitűnt, hogy csak igen korlátozott hatékonysággal működtek, illetve, hogy újabb egyenlőtlenségek forrásaivá váltak. (Szelényi, 1983)

Valójában tehát – hangzatos deklarációk ellenére – az államszocializmus a felvilágosodás hármaskörét lényegében elutasította – de nem egyforma nyíltsággal. A polgári és politikai szabadságjogokat (tulajdon, szólás, gyülekezés, szerveződés, vallás, sajtó stb. szabadsága) jogi vagy politikai eszközökkel is alátámasztottan tagadta. A szolidaritásról a politikai szótárban kevés szó esett. Ugyanakkor valóságos formáit – kisebb és nagyobb spontán közösségek szerveződését – épp a szabadságjogok megszüntetésével megfojtotta, s csak felülről megszervezett, s ezért üres formáit engedélyezte. Az egyenlőség volt az az érték, amelyet – igaz, meghatározott, folytonosan átértelmezett tartalommal – a hatalom szavakban vállalt, illetve bizonyos lépéseket tett is ez ügyben.

Ezért érthető, hogy az akkori kritikai szociológia elsősorban az egyenlőség-érték hamis vagy torz megvalósításának vizsgálatával kezdte kimutatni ideológia és valóság ellentmondását. Ez sem volt épp vesztélytelen játék, de nem ütközött azonnal és közvetlenül az ideológiai tabukba.

Saját munkámban (minthogy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján társadalomstatistikusként dolgoztam) az ideológia és valóság közötti ellentmondásnak az az eleme vált először lényegessé, ami a mindennapokban is tapasztalható, statisztikailag is kimutatható egyenlőtlenségek és a szocializmus egyenlőség-ideológiája között feszült. A társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének leírása szükségképpen vezetett más ideológiai dogmák megkérdőjelezéséhez. Világossá vált az ellentmondás a társadalom statisztikailag megfigyelhető tagoltsága és a hivatalosan deklarált (a sztálini alkotmányból átvett) „két-osztály-egy-réteg-modell” között.

Az új struktúrákép felépítéséhez a társadalmilag fontos tőkék – tulajdon, hatalom, tudás – egyenlőtlen elosztása jelentette a kiindulópontot. Az innen generálódó viszonyok a felszínen az egyenlőtlen terhekkel és előnyökkel működő társadalmi munkaszervezetben öltének konkrét formát. Máiig sok félreértésre ad alkalmat, hogy az empirikus leírások és adatelemzések már csak a felszínen megjelenő csoportokat, az ún. munkajellegcsoportokat, ezek hierarchikus rendszerét mutatják be, minthogy a különböző „tőkék” által alakított mögöttes erőviszonyok közvetlenül nem voltak operacionalizálhatók.

Egy, a totális hatalom szerepét jogosan kiemelő nézőpontból a „létező szocializmus” politikai (osztály?) struktúráját a „hatalmon lévők” és az „alávetettek” kategóriái jobban írták volna le, mint a társadalmi munkaszervezetet leképezni próbáló „rétegződési modell”. A társadalmi tőkék komplexebb jellegének az elismerése azonban általánosabban alkalmazható kiindulópontot jelent, mint csak a hatalom kiemelése. Valószínűnek látszik (bár nyilvánvalóan új kutatásokra lesz szükség), hogy a rendszerváltás után kialakuló új struktúra megértéséhez ismét roppant fontossá fog válni a társadalmi tőkék – tulajdon, hatalom, tudás, „presztízs” – teljes komplexuma, illetve az e tőkék kapcsolódásával generálódó társadalmi csoportok rendszere. Nem lepődnék meg, ha a végzett munka jellegének társadalmi választóvonalakat építő szerepe is nőne – noha nyilvánvalóan mások lesznek a konkrét csoportok, mint 30 évvel ezelőtt voltak. (Ferge, 1969)

A társadalomban végbemenő folyamatok megértéséhez a statikus struktúraleírás kevés segítséget adott. A társadalmi reprodukció látszott akkor olyan lehetséges fogalmi keretnek, amelynek segítségével a struktúra dinamikája is valamennyire megragadható. Elvileg a dinamizáló feszültségek a különböző alrendszerek (szférák) relatív autonómiájából levezethetők. A relatív autonómia ugyanis eltérő racionalitásokat és belső mechanizmusokat, különböző változási ütemeket, eltérő értékrendeket és érdekviszonyokat jelent.

Ez a közelítés akkor jelentett volna igazi kulcsot a valóság megértéséhez, ha már akkor átlátható (kimondható?) lett volna, hogy a „létező szocializmusban” a politika dominanciája lehetetlenné teszi az alrendszerek funkcionális elkülönülését, érdekluralizmusra épülő relatív autonómiájuk kialakulását. A nyolcvanas évek második felében épp ennek a fogalmi keretnek a segítségével bizonyította be például Pokol Béla azt, hogy a létező szocializmus szükségképpen kerül modernizációs zsákutcába az alrendszerek funkcionális elkülönülésének lefojtása miatt. (Pokol, 1987)

A gondolkodás szabadságának „második természetünké” vált korlátai következtében végül is a társadalmi újratermelés, mint rendszer felől való közelítés minden következménye még nem volt kibontható a hetvenes években. Arra mégis rávezetett, hogy érdemes az egyes alrendszereket úgy kezelni, mintha lenne saját logikájuk, saját funkcionálisuk, s ezt érdemes összevetni a tényleges folyamatokkal. Így került sor olyan intézmények és mechanizmusok vizsgálatára, amelyek – akkor deklarált funkciójukkal ellentétben (alkalmasint nem szándékoltan, azaz „kvázi-intencionálisan”) – fenntartják, és akár generációk között is átörökítik a strukturális viszonyok által formált, mélyen egyenlőtlen társadalmi életesélyeket. Így került sor az iskolarendszer közel tíz évig tartó kutatására egy olyan csoportban, amelynek tagjai Gázsó Ferenc, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tánczos Gábor és Várhegyi György voltak.

E kutatások rávilágítottak mind az iskolára ható, mind az onnan kiinduló strukturális meghatározottságokra. Az iskolai belső viszonyok vizsgálatával leírhatóvá tették azokat az eszközöket és mechanizmusokat – az iskolai szelekciót, értékelést, versenyt, az iskolai tudás társadalmi meghatározását stb. – amelyek révén az iskola beteljesíti akaratlan funkcióját, a társadalmi struktúra szinte változatlan újratermelésének legitimálását. (Ferge, 1974) Az akkor először feltárt, de máig működő eszközök vagy folyamatok között érdemes például megemlíteni az iskolák, illetve iskolákon belül a párhuzamos osztályok közötti nem teljesen tudatosan végrehajtott, de nem is „véletlen” társadalmi szelektálást, homogenizálást, vagy azt a sajátos pedagógiát, ami úgy működött (és működik feltehetően a mai napig), hogy a társadalmi-iskolai hátránnyal induló gyerekek hátránya nem csökken, hanem egyértelműen nő. (Ferge, 1974; Gázsó, 1976) A pedagógusok helyzetének közelebbi vizsgálata nemcsak a pálya fájdalmas „értékcsökkenését”

mutatta meg, s azt, hogy hogyan válik egy hivatás a szó rossz értelmében hivatalnokivá, hanem általánosabb támpontokat is adott tudás és hatalom egyenlőtlen viszonyának megértéséhez. (Háber, 1986)

Az iskolakutatások, pontosabban a társadalompolitika iskolarendszerben megmutatkozó teljes kudarca vezettek végül is a szociálpolitikához. Az iskola esetében még fel lehetett esetleg hozni azt a mentséget a mi kutatási eredményeinkkel szemben, hogy az iskolának olyan sok funkciója van (tudásátadás, szakképzés, szocializálás, gyermekmegőrzés), hogy ezek mellett háttérbe szorulhat egy mélyebb funkció, a tudástőke társadalmi elosztásának módosítása. Ez a mentség azonban mindenképpen érvénytelenné kellett hogy váljon annak az alrendszernek – a szociálpolitikának – az esetében, amelyiknek középponti funkciója elvileg, a modern társadalmakban, a források „elsődleges” elosztásának módosítása.

A szociálpolitikai kutatások logikája

ELMÉLETI KÉRDÉSEK

A szociálpolitikáról való gondolkodásnak az első pillanatban szembesülnie kellett a társadalmi alrendszerek autonómiahiányának problémájával. A bolsevik ideológia radikálisan tagadta egy, akár részlegesen is elkülönülő szociális alrendszer létjogosultságát. Az ideológiai fikció, ma már közismerten, az volt, hogy „a szocializmusban nincs szükség szociálpolitikára, mert a népi demokrácia minden tette szociálpolitika”. A fogalom maga is csak lassan, habozva éledt fel a hatvanas évek második felének ideológiai enyhülése idején, de ez még távolról sem jelentett (relatív) autonómiát. A sajátos szociális érdek tagadása, illetve más érdekeknek való alárendelése miatt egy sor kérdést elméletileg kellett tisztázni.

A társadalompolitikai szemlélet szükségességének igazolásához jó alapot nyújtott a társadalmi újratermelés fogalomrendszere, a társadalmi viszonyok reprodukciójánál megmutatkozó spontán mechanizmusok kimutatása. E mechanizmusok úgy működnek, hogy ha „nem történik semmi”, azaz a közösség semmiféle felelősséget nem vállal az egyénért, akkor általában automatikusan halmozódnak tovább előnyök és hátrányok. (L. 1/1. és IV/1. tanulmányt.) Egyébként a teljes reprodukciós rendszerből való kiindulás ahhoz is segített, hogy világossá váljon a redisztribúció helye, szerepe az újratermelés egész folyamatában. (Ferge, 1982)

A szociálpolitikai alrendszer létjogosultságának igazolása a gazdasági és szociális alrendszer és érdekek közötti viszony részletesebb – történeti és logikai – vizsgálatát igényelte. Ennél a problematikánál voltak bizonyos magyar előzmények. (Heller, 1923; 1947; Hilscher, 1928) Polányi Károly munkái jelentették mégis a fontos kiindulópontot, s vetettek fel egyben sajátos dilemmákat is. (L. 1/2. tanulmányt.) Polányi kapitalizmus-kritikájának alapja a gazdaság beágyazott jellegének megszűnése, a társadalom minden más mechanizmusára rátelepedő önszabályozó és árszabályozó piac létrejötte. (Polányi, 1944) Ebből a nézőpontból az alrendszerek differenciálódása tragikusan negatív felhangot kap, s a „megoldást” egy új reintegrálódás látszik ígérni. Ugyanakkor – s ez egyre világosabban látszik a modernizációs elméletek kapcsán – a differenciálódás a társadalmi komplexitás velejárója, azaz aligha megszüntethető.

A dilemma tehát az volt, hogy hogyan lehet Polányi alapgondolatát megtartva mégis a relatíve elkülönült alrendszerek mellett érvelni. Az általános választ a politológia adta meg épp azzal, hogy megmutatta: az autonóm részracionálisok megszüntetése a létező szocializmus zsákutcájához és totális válságához vezetett. (Pokol, 1987) A szociálpolitikai kutatások ugyanakkor konkrétan azt mutatták meg, hogy a gazdaság és a szociálpolitika relatív elkülönülése mennyire szükségszerű (1. 11/1. és II/2. tanulmányokat), illetve, hogy autonómiáik megszüntetése hogyan fojtogatta és tette diszfunkcionálissá mindkét rendszert (pl. III/2. és III/3. tanulmányok). Ugyancsak ezen gondolatkörbe tartoznak azok a vizsgálódások, amelyek – a racionalítások és értékrendszerek pluralitása jegyében – a piac kompetenciájának határait keresik. (L. II/3., II/4. és II/5. tanulmányok.)

A társadalom- és szociálpolitika társadalmi helyének megértéséhez az első elméleti keretet tehát egy (főleg Lukácsra és Bourdieure támaszkodó) társadalmi reprodukciós közelítés jelentette. A második elméleti fogódzót Polányi társadalomfejlődésre és a gazdaság társadalmi helyének változására vonatkozó nézetei nyújtották. E közelítések azonban együtt sem adtak magyarázatot arra, hogy (a szociálpolitika minden jelentős erőfeszítése ellenére) miért szaporodnak a modern társadalmakban mindenütt a társadalmi anómiák, miért erősödik mindenütt a dezintegrálódás, a marginalizálódás, a szegregálás – s miért jelentkeznek mindezen problémák halmozottan az államszocialista társadalmakban. E probléma valamelyes megértéséhez kínáltak fogalmi keretet a társadalmi integrációk különböző típusaira vonatkozó elméletek – Durkheimtől Habermasig. (L. 1/3. tanulmányt.)

Sokféle elméleti előkészület után került sor arra, hogy megkíséreljünk valamiféle meghatározást adni, mi is a szociálpolitika. (L. 1/4. tanulmányt ill. Szociálpolitika ma és holnap, 1987) Ha valami, akkor ez a kísérlet „éhen hagyja” az olvasót. Találkozni fog különböző – intézményközpontú, funkcionális, strukturális – közelítésekkel, viszont egyetlen igazi meghatározással sem. Még azt a megnyugtató lezárást is kihagytam, ami az eredeti tanulmányban szerepel, amely szerint – némi rövidítéssel – a szociálpolitika történelmileg kialakult, többnyire a központi újraelosztás eszközeivel működő, relatíve elkülönült nempiaci (nem tisztán piaci logika szerint működő) szükségletkielégítő rendszer, történelmileg változó határokkal, s a társadalmi erőviszonyok hatására formálódó feladatokkal-funkciókkal, állam és állampolgárok közötti viszonyal. Mindez ugyanis igaz, de bizonyosan nem a „teljes” igazság. Ami hiányzik belőle, az éppen a szociálpolitika alapvetően társadalmi jellege, ameddig már csak a „negyedik út” végiggondolása kapcsán jutottam el. És nagyon sterilen, vagy épp hallgatólagosan utal csak arra, hogy a szociálpolitikának van egy megszüntethetetlen (habár változó) értéktartalma, s van (ugyancsak változó) morális összetevője. Ezekre az összetevőkre utal az 1/5. tanulmány, ami a társadalmilag elfogadtatandó, a teljes társadalmi tagsághoz tartozó szükségletekről szól. S mindezen megfontolások talán általánosíthatók is H. Glennerster érvelését követve. Szerinte „a szociálpolitika alapjában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi a társadalmi cselekvés egyéni cselekvéstől (felelősségtől) elkülönülő tere”, és „ha a társadalmi cselekvés helyénvaló, mi a leghatékonyabb módja céljai elérésének”. (Glennerster, 1985, 114. o.)

Az eddigi elméleti erőfeszítések természetesen nem jelentik azt, hogy a munka elvégeztetett, hogy megnyugtatóan tisztáztuk volna a szociál- és társadalompolitika főbb elméleti kérdéseit, vagy már lennének kikristályosodott elméleti keretek. De valami elindult, ami – bontva, toldva, bővítve – továbbvihető.

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK, KISZOLGÁLTATOTTSÁGOK KUTATÁSA

A szociálpolitika elméleti kérdései mellett természetesen egy sor egyéb probléma várt kutatásra, sőt, az elméleti törekvések sterilek maradtak volna empirikus, történelmi, intézményi kutatások nélkül. Az 1970-es évek végére a szociálpolitikai kutatások valamennyire polgárjogot nyertek. Néhány más, inkább egyéni kezdeményezés mellett az MTA Szociológiai Intézetében alakult ki lassan egy, ilyen témákra koncentrááló műhely. Tagjai Gábor László, Gáti Tibor, Györi Péter, Horváth Ágota, Krémer Balázs, Öry Csaba, Szala Júlia, Széman Zsuzsa, Závada Pál voltak, és jelen írás szerzője. Az évek során számtalan fontos elméleti és empirikus önálló munkával gazdagították a szociálpolitika amúgy nem túl gazdag irodalmát. (Pl. Szociálpolitikai Értesítő-k, az Esély számai, Arat a magyar, Szociálpolitika ma és holnap, Szala Júlia 1986, 1987, Széman Zsuzsa 1988. stb.)

Az egyik kutatási irány a szociálpolitika története volt. Ez persze nemcsak történelmi stúdiumként érdekes, hanem a szociálpolitikával foglalkozók számára rendkívül nagy a tapasztalati értéke: segít a jelent formáló tendenciákat megérteni, új megoldásokat keresni. Sajnos a magyar nyelven elérhető szociálpolitikatörténeti irodalom elég szegényes volt. (A fontosabb munkák Pálos, 1934; Bezerédyné, 1967; Csizmadia, 1977; Petrák, 1978, továbbá néhány intézmény történeti leírása, és néhány történelmi cikk.) Ráadásul a rendszer úgy működött, hogy a két világháború közötti, alkalmasint korábbi történéseket a történelemből kiiktatta, generációk életét és tetteit egyszerűen leírta, illetve teljesen egyoldalúan szelektálta. Ezért fontos feladatnak tűnt (hasonlóan sok más tudományterülethez) a múlt hazai szociálpolitikájának „újrafelfedezése”, dokumentumok újra elérhetővé tétele, a történések újraelemzése (Berey, Nagy E., Öry). E törekvések egyik terméke egy könyv (Ferge, 1986), illetve egy, ezt összefoglaló tanulmány. (L. IV/3.)

A szociálpolitikai tudás- és ismerethalmaz egy másik összetevője az intézmények működése, beleértve ezek szervezetét, működését, eljárási szabályait egyfelől, társadalmi beágyazottságát és funkcióit másfelől. Itt eleve valamivel jobb volt a helyzet, mint a történelem ügyében. A konkrét, igazgatási, jogi, szervezeti ismeretek jelentős része a szociális közigazgatásra vonatkozó jegyzetekből és jogszabály gyűjteményekből megismerhető volt, és ilyen művek azóta is születtek. (Czucz, Esztergár, Ladik, Szűcs.) A szociológia ezekhez újfajta elemzésekkel járult hozzá. (Losonczi 1986, 1989; Szala 1986, 1987, stb., Horváth Á. 1988) (Ez a kötet tisztán ilyen jellegű tanulmányt nem tartalmaz, de a III/2. és III/3. tanulmányban vannak ilyen törekvések.)

A szociológusok egyik legfontosabb feladata mindemellett a „szociális helyzetek”, a szegénység, a kiszolgáltatottság, a peremreszorulás, az öröklődő, nyomasztó egyenlőtlenségek felmutatása volt. Ez természetesen senkinek nem monopóliuma. A szociográfusok például – Ambrus Péter, Diósi Ágnes, Halmos Ferenc, László-Bencsik és sokan mások – valószínűleg többet tettek és többet értek el e téren, a közvélemény informálásában és érzékenyítésében, mint a szociológusok. De azért a szociológiai jellegű

kutatások hézagpótló jellege sem tagadható – éppen mert a „pozitív tudományosság” eszközeivel élnek, mert cáfolhatatlan adatokkal operálnak. Az első, még a Központi Statisztikai Hivatalban kezdeményezett, Kemény István nevéhez fűződő, s elkészülte után indexre tett szegényvizsgálattól kezdve ez a funkció élt. Igaz, a politika mindig igyekezett az ilyen törekvéseket visszaszorítani, nyilvánosságukat korlátozni. Az is igaz, hogy az első szegénykutatásban részt vevő szociológusokat, akik a SZETÁ-t létrehozták, s cselekvően vettek részt a szegénység elleni küzdelemben, a politika a tudományból is, a legalitásból is kiszorította. Ám azért az „első nyilvánosságban” megmaradt kutatók is hozzájárultak a hazai nyomorúságok térképének rajzához. Ezek a vizsgálatok (Győry P., Horváth A., Szala J. és mások) mindig megmutatták a szociálpolitika kétarcúságát, a szavak és tények közötti szakadékokat. (E kötetben a III/1. és III/4. tanulmányok tartoznak közvetlenül ehhez a kutatási irányhoz.)

Összegzésként: az a csoport, amellyel az utolsó egy-két évtizedben dolgoztam, azt hiszem sokat tett azért, hogy a szociálpolitika mint tudományos diszciplína létrejöjjön, hogy az elrejtett valóság tényei ismertté váljanak, hogy társadalmi hazugságok lelepleződjenek, s hogy – mindezek alapján -lehetséges új alternatívák kirajzolódjanak. A munkát csak elkezdtük. Remélem, annyit elértünk, hogy sokak számára világossá váljon: autonóm, az állampolgárok akaratával építkező humánus szociálpolitikára civilizált társadalomban szükség van.

Ferge Zsuzsa

Irodalom

- Arat a magyar (1988): A Szociálpolitikai Értesítő és a Fejlődéstanulmányok különszáma, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Csizmadia Andor (1977): *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa-Háber Judit (szerk.) (1974): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés A társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Gazsó Ferenc (1976): *Iskola és társadalmi mobilitás*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Glennester, H. (1989): Swimming against the tide: The prospects for social policy, In: M. Bulmer, J. Lewis, D. Piachaud (eds): *The Goals of Social Policy*, Unwin-Hyman.
- Háber Judit (1986): *Pedagógusok és iskola*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Heller Farkas (1923): *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest.
- Heller Farkas (1947): *Közgazdaságtan*, II. kötet. (Reprint: Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Kiadó.)
- Hilscher Rezső (1928): *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest, Szövétnék kiadás.
- Horváth Ágota (1988): *A szociális otthon*. MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Losonczy Ágnes (1986): *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Losonczy Ágnes (1989): *Ártó-védő társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Dr. Pálos Károly (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, Martineum Nyomda.
- Petrák Katalin (1978): *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest, Táncsics Kiadó.
- Pokol Béla (1987): *Politikai reform és modernizáció*. MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Polanyi, K. (1944): *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press.
- Szala Júlia (1986): *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Szala Júlia (1987): Társadalmi válság és reformalternatívák. *Medvetánc*, 1987. 2. sz. melléklete.
- Szelényi Iván (1983): *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford U. P., Oxford.
- Széman Zsuzsa (1988): *Nyugdíjkorhatár?*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Megjegyzés:

A szövegeket változtatás nélkül közöljük, néhány (...) módon jelzett rövidítéssel. Egyes átfedések így is elkerülhetetlenek voltak.

ELMÉLETI KERETEK

1. A TÁRSADALMI VISZONYOK REPRODUKCIÓJA

A REPRODUKCIÓS FOLYAMATOK ÉRTELMEZÉSE CIKLUSON BELÜL

A társadalmi viszonyok reprodukciója a társadalmi lét újratermelése, során végzett tevékenységeknek egyszerre generáló tényezője és mellékterméke. A társadalmi viszonyok meghatározó módon nyomják rá bélyegüket a különböző cselekvések jellegére, tartalmára, irányára. Emellett pedig, miközben az emberek mindennapi életük fenntartása érdekében tevékenykednek, viszonyaik is velük alakulnak és termelődnek újjá.

A társadalom egész jellegét generáló, meghatározó viszonyok a munka, társadalmi szervezetében gyökereznek. Ezen belül központi szerepe van az anyagi javakat termelő gazdasági szférának. Az itt uralkodó viszonyok jellege meghatározó a társadalmi termék és többlettermék létrehozása és elsajátítása szempontjából, a szükségletek dinamikus vagy kevésbé dinamikus változása szempontjából, ennek folytán az ember, illetve a társadalom természetfeletti „uralma” vagy legalábbis a természethez való viszonya szempontjából. Ahhoz azonban, hogy a gazdaság működjön, növekvő számú és jelentőségű egyéb tevékenységre is szükség van. Minél kiterjedtebbé válik a társadalmi munkamegosztás, és ennek megfelelően minél társadalmibb lesz a társadalom, annál több és bonyolultabb közvetítésre van szükség ahhoz, hogy biztosítva legyen az újratermelési folyamat normális menete. (...) banális közhelynek hangzik, ha itt kimondjuk, hogy a gazdasági újratermelési folyamat egy bizonyos foktól kezdve gazdaságilag sem működhetne, ha nem fejlődnének ki olyan gazdaságon kívüli tevékenységi területek, amelyek létszerűen lehetővé teszik e folyamat lebonyolítását (...) A termelőerők mindenkor fejlődése által mindenkor kialakított mozgástér az egyedül meglévő színhely (...) az ember gyakorlata számára. Világos tehát, hogy a nem gazdasági, de társadalomszervezői tevékenységeknek, amelyek összege és rendszere a felépítményt alkotja, (...) közvetlenül a gazdasági szféra jelenségvilágához kell csatlakozniuk.” (Lukács, 1976, 378. o.) Vagy másutt: „Ha egyszer egy állandó társadalmi szükséglet, amely az élet reprodukciója során létrejövő problémák szabályozására irányul, a reprodukció folyamatával egyidőben mindig meg-megújul, akkor a tevékenységnek ez a fajtája társadalmilag szükségessé vált, ami abban fejeződik ki, hogy egyes emberek vagy egész csoportok ebből életfenntartó specifikus foglalkozást csinálhatnak.” (482. o.)

A munka társadalmi szervezete magában foglalja az anyagi javakat előállító gazdasági tevékenységeket éppúgy, mint a szimbolikus rendszerek egy részének fenntartását, illetve újratermelését. Bizonyos szimbolikus rendszerek, bár eredetileg a létfenntartó tevékenységekhez kapcsolódtak, ma már azon kívül élnek tovább – mint pl. a nyelv.) A gazdasági termelés módja alapvető a társadalom egész léte szempontjából, de a társadalom jellegét meghatározó, azt generáló viszonyok csak akkor értelmezhetőek, ha nem különítjük el a tisztán gazdasági jellegű cselekvéseket az ezeket szabályozó, gyakran szimbolikus jellegű vagy funkciójú tevékenységektől. A szétválasztás egyébként amúgy sem lenne értelmezhető azokra a társadalmakra, amelyeknek nincs teljesen önálló gazdaságuk.

A munka társadalmi megosztása végső fokon úgy épül fel, amilyen jellegűek és ahogyan egymáshoz kapcsolódnak a *tulajdon*, a *hatalom* és a *tudás* viszonyai, a voltaképpeni „struktúrageneráló” viszonyok. Történelmileg, illetve különböző társadalmi formációkban nemcsak ezek jellege változik (pl. magántulajdon vagy köztulajdon), hanem relatív fontosságuk is. Különösen fontos kérdés ma a tudásra épülő viszonyok szerepének rohamos növekedése.

Ezekre az alapvető, s bizonyos értelemben rejtett, a felszínen nem mindig látható viszonyokra épülnek rá a munkamegosztás manifeszt, látható és közvetlenül tapasztalható viszonyai, amelyek a konkrétan végzett munkák jellegében öltenek testet. A munkák-jellegét ilyen értelemben közvetlenül meghatározza az, hogy eleve mekkora az egyén autonómiája munkája megválasztásánál, s folyamatosan a munkavégzése során; az, hogy milyen típusú teleológiai tételezésekkel dolgozhat, s milyen képességei működhetnek; továbbá meghatározzák a munkakörülmények, amelyek természetszerűen hatnak” az egyénre. Ezeket a mindenkor adott társadalmi munkaszervezetbe ágyazott viszonyokat bizonyos történelmi adottságok, illetve történelmileg kialakult társadalmi viszonyok színezik. Idetartoznak az egyén induló társadalmi helyzetének viszonyai, a lakóhelyét jellemző települési viszonyok. Ám idetartozik az is, hogy az adott termelő, illetve munkavégző szervezetben történelmileg milyen típusú személyes viszonyok alakultak ki, és élnek tovább a

mában, valamint, hogy az adott szervezet hol helyezkedik el a társadalmi intézmények és szervezetek többé-kévesbé hierarchikus rendszerében. A szervezetek közötti hierarchia legalábbis egy-egy ágazon belül viszonylag egyértelműen felismerhető. Így pl. az államigazgatáson belül a döntési jogkörök szintje hierarchizál (községi, városi, megyei stb. tanácsok). Ez a hierarchikus helyzet gyakorlatilag a szervezet valamennyi dolgozójának társadalmi pozícióját érinti (azaz ettől függően különbözhetnek a fizetési kategóriáig a munka társadalmi megbecsülése és kívánatossága a teljesen azonos jellegű munkát végzőknél is). A termelő szférán belül pl. a vállalatok nagysága, technikai színvonala vagy a gazdaság működése szempontjából értelmezett kulcspozíciója alapján alakulhatnak ki ilyen jellegű hierarchiák.

A munka társadalmi szervezetében elfoglalt hely, illetve a végzett munka jellege alapján kialakuló viszonyok az objektivációk újratermelésének következő szakaszaiban bizonyos mértékig átalakulnak. Tévedések elkerülése végett: mindvégig ugyanazokról a viszonyokról van szó, de a kiinduló viszonyok az elosztás, illetve a felhasználás során némileg módosulnak vagy módosulhatnak. A struktúrát generáló (termelési) viszonyok lényegileg ugyan meghatározzák, hogy egyáltalán milyen lehet az anyagi és a szimbolikus javak elosztása, hiszen valóban ugyanannak a folyamatnak a két oldaláról van szó. Mégis, az elosztás folyamatai nincsenek teljesen behatárolva az alapvető viszonyok által. Nem beszélve most a „véletlenekekről” (mint pl. a nyeresmények), mindenekelőtt a központosított elosztás és újraelosztás az, amely valamelyes autonómiával működhet, pl. a kiinduló egyenlőtlenségeket némileg kompenzáló hatásokra törekedhet. Arra a kérdésre, hogy ténylegesen mekkorák nálunk a központ szándékai szerint (is) működő elosztó intézmények lehetőségei arra, hogy a struktúrageneráló viszonyokat módosítsák – a továbbiakban keresek választ.

Egészen hasonló a helyzet a fogyasztás-felhasználás szférájában. A fogyasztást orientáló igények, a fogyasztás szintjét behatároló jövedelmek lényegében kialakulnak a tág értelemben vett (anyagi és szimbolikus) termelés, illetve az elosztás szférájában. Mégis, bizonyos külső hatásokra, (pl. külföldi minták), s még inkább a központi ráhatás nyomán a fogyasztás szerkezete, jellege, a javak felhasználásának módja némileg eltérhet az így determinálttól. Különös fontossága van ebből a szempontból a szimbolikus javak elosztásának: amennyiben ennek sikerül némileg elszakadnia a termelési viszonyok által prédeterminált elosztástól, akkor az így szerzett információk és tudás számos módon befolyásolhatják a fogyasztást. Mindezen hatások következtében a javak fogyasztása és felhasználása során ismét módosulhatnak a struktúrageneráló viszonyok: induló különbségek hangsúlyozódhatnak, például az ún. fitogtató fogyasztással vagy státusszimbólumokkal, de tompulhatnak is (pl. a „fent” is kielégítetlen lakásszükségletek miatt).

Eddig – szándékkal – az újratermelési folyamat menetével egyirányú meghatározottságokról, ill. viszonymódosító hatásokról szóltam. A valóságban természetesen a társadalmi meghatározottságok sohasem csak egyirányúak. Ebből a szempontból ismét különösen a szimbolikus javak elosztásában-felhasználásában rejlő lehetőségek a fontosak. Így például ha – ismét – a tudáselosztás nem tapad a végzett munka által igényelt szintekhez, akkor esetleg ezen az úton mód nyílhat a munkával kapcsolatos készségek, képességek, igények változtatására – és ezen a módon indíthatók el bizonyos olyan folyamatok, amelyek a munka társadalmi szervezetének átalakítása irányába hathatnak.

E néhány meg gondolás előre bocsátásával, úgy vélem, könnyen értelmezhető már az *1. ábrán* levő, a társadalmi viszonyok reprodukcióját ábrázoló séma. E séma explicit módon csak a társadalmi makroviszonyokra vonatkozik – a mikroközösségeken, szervezeteken belüli viszonyokra csak utal.

A séma közvetlenül csak a fő folyamatokat ábrázolhatja, s látszólag legalábbis nem mond semmit az adott viszonyrendszer, ill. struktúra jellegéről, profiljáról, hierarchizáltságáról. Kulcsfontosságú ebből a szempontból az, hogy milyenek és egymáshoz képest hogyan helyezkednek el a munka társadalmi szervezetét működtető munkajellegcsoportok.

I. ábra

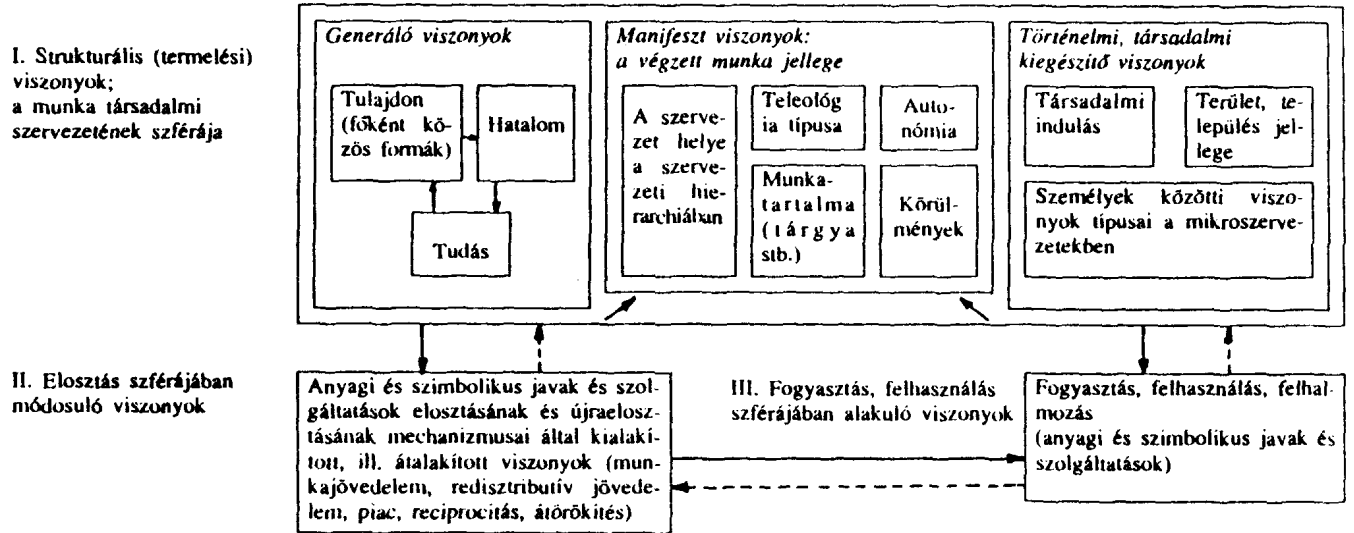
A társadalmi viszonyok reprodukciója

Kiindulás: a minden pillanatban adott

- társadalmi struktúra,
- a termelőerők, termelési eszközök szintje, azaz
- az ember természet feletti „uralmának” foka.

Hol formálódnak a viszonyok
(a ciklus mely pontján?)

A társadalmi struktúra viszonyai

Végeredmény:
Minden pillanatban új struktúra

Egyének és csoportjaik helyzete közötti komplex viszonyok rendszere, amely rendszerbe beletartoznak:

- objektív (élet- és munka-) feltételeik,
- társadalmi praxisuk (tevékenységük),
- a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyük,
- a tevékenységüket mozgató ideológiák, értékek, érdekek,
- objektív életesélyeik a lét legkülönbözőbb szféráiban.

(A nyílak erősebb ————— vagy gyengébb - - - - - kölcsönhatást jeleznek.)

Az már azonban a sémából is kiolvasható, hogy ezek elkülönültsége (és egymáshoz viszonyított egyenlőtlensége) azon múlik, hogy mennyire aszimmetrikusak a struktúrageneráló viszonyok és a történelmi-társadalmi induló viszonyok, s hogy ezek az aszimmetriák mennyire egyirányúak és mennyire egyértelműen kapcsolódnak. Amennyiben például az aszimmetriák (tudásban, a hatalom működtetésének lehetőségében stb.) nagyok, és az így adódó egyenlőtlenségek többé-kevésbé párhuzamos rendszert alkotnak, akkor a munkajellegcsoportok egymástól elég erősen elkülönülnek, és a közöttük levő egyenlőtlenségi sorrend is meglehetősen egyértelmű lesz.

Az újratermelési ciklus további fázisaiban ez az induló egyenlőtlenségrendszer attól függően fog módosulni, hogy az elosztás és a felhasználás, ill. a felhalmozás során hogyan érinti a központ tudatos tevékenysége az egyes csoportokat, s hogy nekik mennyire van erejük, módjuk és terük érdekeik „spontán” érvényesítésére, történjék ez közvetlenül vagy a központi célok befolyásolása révén.

TÁRSADALMI VISZONYOK REPRODUKCIÓJA GENERÁCIÓK KÖZÖTT

A társadalmi viszonyok reprodukciója – a strukturális folytonosságot megszakító fordulatoktól, katakлизмáktól eltekintve, amelyek szinte definíció szerint forradalmat vagy ellenforradalmat jelentenek – a ciklusok között is folytatódik. Ebben az esetben a „ciklusok” generációk közötti átmenetként értelmezhetők.

Alapjában két módon mehet végbe a társadalmi viszonyok reprodukálódása. Az egyik lehetőség az, hogy család, a társadalmi lét újratermelésének első szervezeti kerete átadja saját társadalmi pozícióját a családba született gyermekeknek. Ilyenkor a társadalmi reprodukció a legszorosabban kapcsolódik a biológiai reprodukcióhoz, s a társadalmi helyzet személyek közötti átadását, „transzmisszióját” jelenti.

A közvetlen helyzetátadás s ezzel a viszonyok reprodukciója, lehet többé vagy kevésbé tudatos folyamatok, alkalmasint bonyolult stratégiák alkalmazásának eredménye, s történhet szándék nélkül. Némi

leegyszerűsítéssel állítható, hogy a rossz helyzetek, az alávetett pozíciók általában nem azért öröklődtek át, mert ezt az érintettek akarták, hanem mert alig volt eszközük a rossz helyzet átadásának megakadályozására. Az uralmon levők egyrészt monopolizálták a felső pozíciók megszerzését lehetővé tevő eszközöket, másrészt az ideológiai ráhatással azt is biztosították, hogy az alávetettek saját helyzetüket belülről elfogadják. A rossz helyzet átörökítése tehát nem azt jelenti, hogy ezt a kimenetelt az érintettek akarták, hanem azt, hogy többségükben nem voltak „képesek ezt nem akarni, s ha a helyzetváltoztatás akarata felsejlett is, többnyire meg voltak fosztva a változtatás eszközeitől.

A „jó”, strukturálisan „fent” levő pozíciók átadása azonban akaratlagos eredmény – még ha nem is pontosan e kifejezett céllal jönnek létre az átadást szolgáló intézmények és stratégiák. Bizonyos társadalmakban sikerül egyszerűen a születés jogát a transzmisszió eszközévé tenni, másutt a vagyoni örökölhetősége a transzmisszió ugyancsak közvetlen alapja. A tőkés társadalom ideológiailag tagadja a születést, sőt az öröklés jogát is, hiszen ez a liberális individualizmus valóságos tartalma. A tőke átörökítése azonban a folytonosság talaja, ezért ezen a ponton a gyakorlat mindig ellentmondott az ideológiának. S amikor az ebből adódó feszültségek az egyéb válságjelenségekkel párosulva nagyon kielezték volna a helyzetet, addigra részben új gazdasági fejlemények (a tőke „személytelenné” válása s így leplezett átörökítése), részben az ún. rekonverziós stratégiák kidolgozása biztosították az átadási folyamat fennmaradását. (Bourdieu, 1978) A „rekonverziós stratégiák” ma legfontosabbika a tőkés feltételek mellett a gazdasági tőke konvertálása „kulturális tőkévé”, azaz pl. érdemet igazoló és magas pozíciót megérdemeltté tevő iskolai végzettséggé – majd e tőke „visszakonvertálása” valóban magas pozícióvá.

Mind a jó, mind a rossz helyzetek közvetlen átörökítése, jó helyzetek esetén bizonyos rekonverziós stratégiák alkalmazása a mai magyar társadalomban is jelenlévő folyamatok – bár jellegük, meghatározó erejük változott a társadalmi viszonyrendszer egészének átalakulásával, illetve ettől függően a társadalom korábnál nyitottabb jellege folytán. A transzmisszióval kapcsolatos társadalmi problémák ennek ellenére igen súlyosak lehetnek nálunk is. Ezek főként az utóbbi időben kerültek előtérbe, amikor is a forradalmi átalakulást követő gyors mozgások lelassultak. Minthogy a továbbiakban nem várható a „jó” helyek számának gyors szaporodása, érthetően erősödik az adott helyzet megtartására irányuló igyekezet a már kedvező pozíciót elfoglalóknál. Ez gyengíti a társadalom nyitott jellegét. A másik oldalon még súlyosabb problémát jelent az, hogy a korábban legrosszabb helyzetű, társadalmilag leggyengébb csoportok egy részéhez eddig nem jutott el a társadalmi sodrás, ma viszont a társadalmi erőviszonyok inkább az adott helyzetbe való visszaszorításuk, mintsem kiemelésük érdekében működnek. Ezek a társadalmilag legrosszabb feltételek mellett dolgozó, legképzetlenebb, az uralkodó társadalmi normák követésére legkevésbé felkészült, mert nem ilyen légkörben szocializált csoportok. E helyzet következtében fennáll az a veszély, hogy egyre inkább leszakadnak a társadalom „törzséről”, s hogy rögződnek náluk a rossz helyzet átadásának feltételei, mindenekelőtt az adott kedvezőtlen családi (lakás stb.) feltételek közvetítésével.

(A viszonyok „személytelen”, nem családon belüli indítással történő újatermelésről lásd az e szemelvényt is tartalmazó könyvet.)

(Társadalmi újatermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982, 42-56. o.)

Irodalom

Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelése*. Budapest, Gondolat Kiadó. Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. k., Budapest, Magvető Kiadó.

2. A GAZDASÁG TÖRTÉNELMILEG VÁLTOZÓ JELLEGE ÉS HELYE A TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉSBEN

A gazdaság társadalmon belüli „elhelyezkedésének” történelmi alakulása sok vonatkozásban feltárt. Ismeretes, hogy a prekapitalista társadalmi formációkban a gazdasági szféra, a gazdasági célok, tevékenységek és viszonyok nem jelentek meg, mint ilyenek, hanem beágyazódtak a teljes társadalmi tevékenység- és viszonyrendszerbe. A tőkés társadalom, többek között, ezt az összefonódottságot és beágyazottságot bontotta meg, a gazdasági szférát önállóvá téve. Amiért mégis arra vállalkozom (vagy vetemedem), hogy ezeket az ismert folyamatokat egy meghatározott szempontból újra végigkövessem, annak az az indítéka, hogy ilyen módon szeretnék valamilyen választ találni egy kevésbé feltárt kérdésre. Ez pedig a következő: ha igaz az, hogy a gazdaság jellege és társadalmon belüli helye változó, akkor mi jellemzi itt és most a gazdaságot, hogyan helyezkedik ez el a társadalmi újratermelés teljes rendszerében?

Ez a kérdés a történelmi előzmények nélkül nem válaszolható meg. Ugyanakkor felkészültségem korlátai a teljes történelmi feldolgozást nem tették lehetővé. Ezért csak arra szorítkozhattam, hogy bizonyos főbb történelmi konstellációkat felmutassak, olyan mélységű elemzéssel és annyi bizonyítóanyaggal, ami már megengedi típusok elkülönítését. Teljességre még így sem törekedhettem: az antikvitás és az ázsiai termelési mód szinte teljesen kimaradnak a képből. Az egyes meglevő részek is igen aránytalanok. Legtöbb erőfeszítést a közvetlenül a kapitalizmust megelőző viszonyok elemzésére tettem. Úgy látszott ugyanis, hogy a gazdag szakirodalom épp e formációra nézve még kevésbé dolgozta fel a kérdést, mint akár a törzsi, akár a tőkés társadalom esetében. Szerénytelenebbül úgy is fogalmazhatok, hogy míg a törzsi és tőkés társadalmakra nézve egyszerűen átvettem (itt-ott kiegészítve, vagy a bizonyítóanyagot másként rendezve) az ismert elemzéseket, addig a prekapitalista és a mai társadalom esetében legalább részben új szempontokat és kategóriákat is alkalmaztam.

A BEÁGYAZOTT GAZDASÁG

a) Az utóbbi évtizedekben, s kivált Polányi munkássága nyomán, a kutatók növekvő érdeklődéssel, sőt rokonszenvvel fordulnak azon törzsi, vagy általában prefeudális társadalmak felé, amelyekben az emberi gazdaság beágyazódott az ember társadalmi viszonyaiba. (Polányi több helyen, pl. 1967, 1976.)

Szinte *több, ebből a szempontból rendszerezett* ismeretünk van a „primitív” társadalmakról, és talán az antikvitásról, mint a feudális társadalmakról, amelyek pedig közvetlenül megelőzték a gazdaság önállósodását. Ez a látszólag paradox tudománytörténeli tény viszonylag könnyen megmagyarázható azzal, hogy az ökonomizmus vagy formális közgazdaságtan ellen fellépő társadalmi-gazdasági szemléletnek mindenekelőtt a „homo oeconomicus” mítoszát kellett lerombolnia, azt, hogy az ember természettől fogva, azaz természetesen és örökön-örökre gazdaságilag motivált és gazdaságilag számító, pontosabban nyereségre orientált és e tekintetben gazdaságilag racionálisan viselkedő lény. Ezt pedig valóban az archaikus társadalmak példáján lehetett leginkább végbevenni.

E már Marx által sokat gúnyolt nézet szisztematikus és célratoró cáfolatához voltaképpen az etnológusok, kiváltképpen Bronislaw Malinowski kezdtek hozzá. Malinowski kifejezetten ezt írja a „kula-kereskedelem” tényének ismertetése előtt: „A (másik) elképzelés, melyet egyszer s mindenkorra szét kell oszlatnunk, némely közgazdaságtani kézikönyv »primitív gazdasági ember« fogalma. Ez a képzelet teremtette mondvacsinált kreatúra – amely oly szilárdan tartja magát a népszerű és félig népszerű közgazdasági szakirodalomban (...) –, ez a teremtmény tehát egy képzeletbeli primitív ember vagy vadember, akinek minden cselekedetét az önérték racionalista eszméje serkenti, céljait pedig közvetlenül és minimális erőfeszítéssel éri el.” Malinowski a tények rendezésénél-leírásánál mindvégig szem előtt tartja ezt a közelítési módot, s valóban meggyőzően bizonyítja – akár a földművelés, akár a kula példáján – hogy *a gazdasági racionalitás eszméje ebben a közegben értelmetlen*, hogy „a bennszülöttek rengeteg időt és energiát fordítanak teljesen fölösleges erőfeszítésekre, legalábbis a haszonelvűség szemszögéből nézve”. (Malinowski, 1972, 32. o.) Hasonlóképpen világosan mutatja meg – épp a kula példáján – hogy a tevékenység motívumai között mennyire másodlagos a kifejezetten „gazdasági” indíték. A kula kaland és sport, a törzsek közötti kapcsolatrendszer alapja, presztízsszerzési lehetőség – de közvetlen gazdasági értelme minimális. Ezekből a munkákból tehát az az elsődleges tanulság, hogy *a gazdaság nem öncél*.

b) A néprajztudomány egy másik (korábbi) ága, például Sir James Frazer munkája, a problematika egy másik oldalát, a gazdasági tevékenység el nem különültségét villantja fel. (Frazer, 1965) Frazer voltaképpen célja a mágiától a valláson keresztül a tudományig ívelő evolúciós folyamat megvilágítása. Az általa összegyűjtött „bizonyítékok”, mítoszok, mondák és a föld szinte minden pontjáról származó szokások azonban más összefüggésekben is értelmezhetőek.

Az Amur völgyében (még törzsi szervezetben élő) giljások például rettegnek az ott élő, hatalmas testű medvétől, s azt hiszik, hogy ha egy gilják „medvével vívott harcban esik el, lelke a vadállat testébe költözik. Húsa mégis ellenállhatatlan erővel vonzza a giljakokat, különösen akkor, ha az állatot bizonyos ideig fogságban tartották, és hallal hizlalták(...) De hogy ezt a csemegét büntetlenül élvezhessék, egész sor szertartást tartanak szükségesnek (...)” így például, a foglyul ejtett medvét a falu valamennyi lakója felváltva táplálja, „húsa ugyanis közös lakomául szolgál majd, ezért életében valamennyiüknek hozzá kell járulniuk fenntartásához”. Leölés előtt a medvéket többször végigvezetik a falun, és különböző módon fejezik ki tiszteletüket. „A medvehús megfőzését csak a legöregebb emberek végzik, ez az *ő kiváltságuk*.” A hús főzése és elfogyasztása ugyanis pontos előírások szerint, szertartásosan folyik. Ezt az eseményt sajátos tánc követi, s végül a csontokat és a koponyát ünnepélyesen elföldelik. A táplálék megszerzése során tehát távolról sem egyszerű gazdasági aktusról van szó, hanem egy kisebb istenséghez való jó viszony kialakításáról, aki bajokat hárít el, bátorságot és erőt ad; a közösség erősítéséről a kötelezettségek és az élvezet megosztása révén; az öregek kiemelkedő társadalmi helyének megerősítéséről stb. Röviden: e mítoszok és szokások sajátos szempontból történő elemzése arra világíthat rá, hogy a *gazdasági tevékenység nem önállósodott*.

c) A prekapitalista gazdaság néhány további fontos jellemzőjét Bourdieu fogalmazza meg az algériai kabilok társadalmi gyakorlatának elemzése kapcsán. A technikai és rituális tevékenységek egyaránt az egyszerű újratermelést szolgálják e nagyrészt önellátó, a cserét csak alkalmanként kihasználó társadalomban. A termelő és fogyasztó ekkor lényegében összefonódik. A termelő egyben fogyasztó is, „aki munkája eredményét nem a megtett erőfeszítés vagy a ráfordított idő terminusaiban becsüli fel. Talán úgy áll a dolog, hogy az időpazarlás (mely persze csak e társadalomtól idegen elvek, például a nagyobb jövedelmezőség elve alapján tűnik pazarlásnak) és az eszközök fecsérlése a fennmaradás feltétele e társadalmakban, amelyek, ha számítani kezdenének, feladnák a küzdelmet”. (Bourdieu, 1978, 321. o.) A számolás persze, mint minden, nem kizárólagosan gazdasági tartalmú aktusnál, jelen van itt is. (A kulánál is ez a helyzet, hiszen nagyjából hasonló minőségű, ritkaságú stb. karperecnek és nyakláncnak kellett gazdát cserélnie, jöllehet a kettőt összemérni képes általános egyenérték teljesen hiányzott.) A *számolás* azonban a méltányosságérzés szolgáltatásában áll, és tökéletesen ellentétes a *számító gondolkodással*, mely a nyereség számszerű értékelésére épít, és eltörli a nagylelkűség és becsület erkölcsének megfelelő kockázatos és (legalább látszólag) érdekmentes közelítő becsléseket.” (322. o.)

Ebben a társadalomban tehát már van önálló gazdasági tevékenység (hiszen földműves-állattenyésztő paraszti társadalomról van szó). Még ha a munkák kezdetét-befejezését a közösséget erősítő szertartások, lakomák stb. jelzik is, az élet alapvetően a gazdasági jellegű tevékenységek köré szerveződik. Számolás is van, hiszen egészen bonyolult tranzakciókat bonyolítanak le (pl. ha valaki állatállománya gondozását valaki másra bízta). Ám az egyszerű újratermelés feltételei között a közösség saját fenntartása érdekében szembehelyezkedik a meggazdagodási és nyereszkeskedési törekvésekkel. Ugyanezért az is elfogadhatatlan ebben a társadalomban, hogy a gazdasági viszony „meztelenül”, tisztán gazdasági viszony képében jelenjen meg.

Mindez azt jelenti, hogy nem hiányzik teljesen a gazdasági gondolkodás – ha úgy tetszik, racionalitás -, de célja nem az *egyén* által megszerezhető nyereség, a felhalmozás, hanem a közösség egészének léte. Polányi kifejezésével tehát *ez nem formális, hanem szubsztantív, alapvetően a különféle szükségletek kielégítése köré szerveződő gazdaság. Nem hiányzik az érdek sem, csak épp az egyéni érdek mintegy önként és öntudatlanul alárendelődik a közösség érdekének, azaz a közösség közösségként való fennmaradása érdekének*. Hangsúlyozni kell, hogy a közösség mint közösség léte nem a pusztán biológiai fennmaradást jelenti, hanem az adott feltételek mellett, adott értékek és normák alapján szerveződő közösséget. Természetesen történelmileg roppant változó, hogy melyek a legalapvetőbb közösségi értékek (vallásiak, katonaiak stb.) – de ezekben a társadalmakban mindig képesek maguk alá rendelni a *par excellence* gazdasági célt.

d) A gazdaság beágyazottságának egy további fontos oldalára számos etnológus (ismét, más összefüggésben) felhívta már a figyelmet. Ez pedig a *munka* sajátos szerepe. Malinowski így ír: „A munka és erőfeszítés (...) nem pusztán a cél elérésének eszköze, hanem bizonyos tekintetben maga a cél. A Trobriandokon egy jó földműves tekintélyre tehet szert azáltal, hogy milyen mennyiségű az a munka, amit el tud végezni, és mekkora az az ültetvény, amit képes megművelni. A *tokwaybagula* címet – ami jó vagy eredményes földművest jelent – kitüntetésként adományozzák és büszkén viselik.” (Malinowski, 1972, 32. o.) Bourdieu fogalmazása a következő: „A munka nem öncél s nem is erény önmagában véve. Ami értékelendő, az nem a gazdasági célra irányuló tevékenység, hanem *maga a cselekvés*, gazdasági funkciójától függetlenül, s csak akkor, ha valami társadalmi funkciója van. Aki magát valamire tartja, annak

mindig kell valami elfoglaltságot keresnie. Ha semmi tennivalót nem talál, legalább faragjon magának kanalat(...) Aki lusta, az nem tölti be a csoporton belül neki jutó funkciót, ezzel pedig a törvényen kívül helyezi magát, és kiteszi magát a csoportból való kiközösítésnek.” (Bourdieu, 1978, 328. o.) A két idézetben a hangsúly máshol van – az egyikben a teljesítmény önmaga számít, a másikban pedig ismét a közösséghez való viszony kerül előtérbe. Annyi azonban közös bennük, hogy a *munka sem nem kényszer, sem nem eszköz valami más cél érdekében, hanem mintegy természetes létezési mód*. Épp ennek következtében nem is különül el más típusú tevékenységektől. Ezért is értelmetlen ezekben a társadalmakban „munkaidőről” és „szabad időről” beszélni.

e) Végül a korai társadalmak sajátos vonásai közül – a piacgazdasággal szembeállítva – különösen fontosnak tűnik Polányi számára, hogy „a termelő vagy gazdasági rendszer általában olyan módon volt megszervezve, hogy egyetlen egyént sem fenyegetett éhhalál”. (Polányi, 1976, 131. o.) „A primitív társadalmat bizonyos értelemben az teszi emberibbé és ugyanakkor kevésbé gazdaságossá a 19. század társadalmánál, hogy *hiányzik belőle az egyéni nélkülözés réme*.” (29., 132. o.)

Aligha kétséges, hogy Polányi, akinek elsődleges célja a tőkés gazdaság, az önszabályozó tőkés piac mélyreható bírálata volt, itt-ott idealizálja e korai társadalmakat. Az *egyéni* nélkülözés réme náluk a mai formában valószínűleg valóban hiányzott, de a *kollektív* nélkülözés réme, veszélye, ténye a mai napig visszatérő tragédiájuk. A természetnek való teljes kiszolgáltatottság egész közösségeket tehetett ki, tehet ki ma is az éhség és szomjúság pusztításának. S igen sok esetben a közösség fennmaradásának érdeke diktálta egyének fizikai elpusztításának szükségességét, ha ezen egyének eltartása túl nagy teherterét jelentett. Ebből a szempontból mindegy, hogy az egyének maguk önként vállalt „altruisztikus” öngyilkossággal szolgálták a közösséget, vagy sem. Hiszen az nyilvánvaló, hogy amíg az egyének „nem szakadnak le a közösség köldökszinórjáról”, addig a közösség által szentesített, mai szemmel legkegyetlenebb társadalmi gyakorlatok is „természetesek”, mindenki által önként elfogadottak. Polányinak azonban, ha túl szépnek mutatja is ezt a természetnek és közösségnek kiszolgáltatott, nehéz, küzdelmes, sokszor kegyetlen létet, a lényegben mégis igaza lehet: a közösség, ha a helyzet ezt megengedte, vállalta a léthez való jog biztosítását a közösséghez tartozóknál.

Kétségtelen, hogy a beágyazott s egyben szükségletkielégítő (szubsztantív) gazdaság fenti vonásai, elsősorban a *motivumok, ösztönzők és célok sokrétűsége s ezeken belül a gazdasági jellegűek nem-önálló, beágyazott jellege, a gazdasági tevékenység társadalmi viszonyokkal átszőtt jellege, a nyereszkesedés és vállalkozói szellem hiánya (vagy elítélése), a munka társadalmi tartalmának elsődlegessége, a közösség „felelősségvállalása” az egyénért* nemcsak az archaikus társadalmak jellemzői.

Egy sor ilyen elem nyilvánvalóan tovább élt az antik és feudális társadalomban – és ha marginálisan is, ha épp az uralkodó normákkal való szembehelyezkedés jeleként is, jó néhány ilyen mozzanat átélte és túlélte a kapitalizmust is. A probléma az, hogy épp az a szisztematikus feldolgozás hiányzik, még a közvetlenül prekapitalista formációkra is, ami többé-kevésbé pontosan megmutatná, mennyire érvényesültek a fenti vonások a különböző feudális jellegű társadalmakban, illetve melyiknek mikor milyen súlya volt. Az sem pontosan feltárt, hogyan hódítottak teret – messze a kapitalizmus uralomra kerülése előtt – egy ezzel ellenkező logikának megfelelő vonások. Tévedés ne essék: egy egész sor pompás elemzés rendelkezésre áll – az adott esetben jórészt Max Weber, Henri Pirenne, a francia Annales-kör (elsősorban Lucien Fèbvre és Marc Bloch) és az angol társadalom- és gazdaságtörténészek (Tawney, Hobsbawm, Ch. Hill, Thompson stb.), vagy a lengyel L. Kula munkásságának köszönhetően. Mintha azonban az összkép hiányozna – talán, mert ilyesmivel csak a hályogkovács módjára dolgozó kontár próbálkozhat. A következő fejezetek mindenesetre ilyesfajta kontár kísérletnek tekinthetők.

AZ ALÁRENDELTE GAZDASÁG

Gazdasági jellegű intézmények a feudális társadalomban A gazdasági *beágyazottság* lényeges ismérve a törzsi társadalomban a tisztán gazdasági célú és jellegű intézmények és mechanizmusok szinte teljes hiánya, az, hogy mindenféle intézmény, tevékenység stb. egyszerre gazdasági és nemgazdasági jellegű”, egyszerre szolgálja a szubsztantív értelemben vett gazdasági célt és a közösség kapcsolatrendszerének, hiteinek, szokásainak stb. fenntartását, ill. újratermelését. Minden jel arra mutat, hogy a feudális majorság, a lényegileg önellátó parasztgazdaság, sőt a céhek is ilyen értelemben „totális” intézmények voltak, azaz a szubsztantív gazdálkodás messzemenően összefonódott a lét egyéb vonatkozásaival- bár, faként a céhek esetében, a szakmának, mesterségnek, termelésnek kétségkívül központi szerepe volt. Ez az állítás annyira evidens, hogy aligha szorul bizonyításra. Bármekkora változatosságot mutassanak is a középkori, ill. a feudális földesúri gazdálkodás típusai, annyi bizonyos, hogy – a gazdasági, mindenekelőtt a mezőgazdasági

tevékenység szervezése mellett – a társadalomszervezői, jogi, közigazgatási, katonai, sőt jóléti funkciók túlnyomó részét is ellátták. Mindezt szétválaszthatatlan egységben tették, úgy, hogy a különböző funkciók egymástól nem váltak el. A céhek a termelés vagy kereskedelem mellett nemcsak a céh és a tagok monopolisztikus jogvédelmét és a termelés-forgalom szabályozását végezték. Főleg kezdetben jelentős volt a közösségszervező erejük. Mindvégig megtartották a tagok és tanoncok vallási, erkölcsi és mindennapi életét szervező-ellenőrző funkciójukat. Emellett elég gyakran központi jelentőségük volt az egyházközség, ill. település összlakosságát átfogó önkormányzat szervezésében, a földesúrral szembeni jogvédelem kiépítésében stb. Ezúttal is mindezen tevékenységek és funkciók szétválaszthatatlanul összefonódtak.

A gazdasági cél és jelleg világosabban megmutatkozik a kereskedelem és pénzügyek esetében, illetve az ezekkel foglalkozó egyének és szervezetek esetében, mint a termelő vagy termeléssel (is) foglalkozó szervezeteknél.

Igaz, Pirenne nyomán feltétlenül meg kell különböztetnünk a város és vidéke belső fogyasztására termelő „helyi” kisipart, ill. az elsősorban a város polgárait szolgáló kiskereskedelmet a formailag ugyancsak céh-keretek között dolgozó, de jórészt exportra termelő ipartól (flandriai városok stb.), illetve a főként export-import ügyletekkel foglalkozó nagykereskedelemtől. A helyi célú kisipart és kiskereskedelmet a legszigorúbb ellenőrzésnek vetették alá. Az árszabályozás elve a Szt. Tamás-i „igazságos ár” eszméjét követte, amely ár – elvileg – nyereséget nem tartalmazott.¹ A kiskereskedelemben – ez főként élelmiszerkereskedelmet jelentett – a közvetítők lehetőség szerinti kikapcsolásával s az árusítás teljes nyilvánosságával kívánták a városok fogyasztóik érdekeit védeni. Az előírások és árszabályozások a 12. századtól fokozatosan szaporodnak, s a 13. századtól kezdve dokumentumok tömege említi egy sor technikát, pl. „megtiltják, hogy valaki a paraszttól a város falain kívül megvásárolja az árut; a parasztokat kötelezik, hogy minden élelmiszert közvetlenül a piacra vigyenek, s meghatározott ideig azt ott kiállítsák, de csak a város polgárainak árusítsanak. A polgárt nemcsak a spekulációtól és harácsolástól védik, hanem a csalásoktól, hamisítóktól is. Minden élelmiszert alaposan megvizsgálunk, s a nem tökéletes minőségűeket megsemmisítik vagy elkobozzák(...)”. (Pirenne, 1963, 143. o.) Az ár, minőség és harácsolás ellenőrzését a városi funkcionáriusok növekvő serege végzi, akiknek a szigorú házkutatásig bezárólag mindehhez joguk is van.

Hasonló, talán még szigorúbb a szabályozás a helyi fogyasztást szolgáló kisipar esetében. Itt már nemcsak a fogyasztó, hanem a termelő érdekeinek védelméről is szó van. Az ár- és minőségellenőrzés mellett tehát megjelenik a termelés ellenőrzése is, nagyjából a céhek kialakulásával egyidőben, azaz a 12-13. századtól. Ez elsősorban azt a célt szolgálja, hogy – az adott, korlátozott felvevő piac mellett – egyik mester se tehessen szert különös előnyre, hiszen ez szükségképpen a másik kárára történhetne csak. Ezért szabályozzák az adott városban működő mesterek számát, a mester által foglalkoztatott tanulók és legények számát, és korlátozzák, úgy tűnik, növekvő mértékben, a tanoncok mesterré válását. „A késő középkorban összeköttetés és vagyon nélküli fiatalembereknek gyakran nem sikerült mesterré válniuk, még ha letették is a mestervizsgát.” (Postán, 1972, 244. o., Angliára vonatkozóan.) Kitiltják továbbá a városból a konkurenciát jelentő vándorárusokat, kontárokat, sőt: „szigorúan előírják a mindenki számára azonos technikai eljárásokat, szabályozzák a munkaidőt, az árakat és béreket, megtiltanak mindenfajta reklámot, meghatározzák az alkalmazható eszközök számát is”. (152. o.) Mindez egyszerre hat a technikai újítások, fejlesztések ellen, és az ellen is, hogy verseny alakuljon ki, ami a céh egyik vagy másik tagjának kárára lehetne. A biztonságot adó és kiemelkedést akadályozó szabályokat már Pirenne „a-kapitalistának” (nem-kapitalistának) nevezi.

Mindez árnyaltabban igaz csak a nagykereskedelemre, export-import vállalkozásokra, pénzügyletekre. Velence előbb Bizánccal, később az Iszlám országaival folytatott kereskedelmének nyereségre orientáltságához nem fér kétség, s ahhoz sem, hogy a kereskedők nyereségei nemcsak az egyéni luxust s a város pompáját, hanem az üzlet bővítését is szolgálták.

Nehéz lenne azonban tagadni, hogy pl. a Hanza-városok szövetsége vagy inkább közössége (Dollinger, 1964) sajátosan a feudalizmushoz kapcsolódó, sok vonatkozásban feudális jellegű és mégis elsődlegesen gazdasági célú-funkciójú intézmény volt. Olyannyira a feudális berendezkedéseknek felel meg, hogy nem is élte túl a kapitalista fejlődés megindulását: keletkezését a 12. század második felére teszik, és az utolsó Hanza-gyűlés 1669-ben volt Lübeckben. Hogy nem tőkés jellegű intézmény, azt például a hitelhez való viszonya mutatja. Igaz, a 13. és 14. században még számos hitelügyletet bonyolítanak, de egészében annyira korlátozott a hitel szerepe, hogy az Olaszországban akkor már virágzó bankházak gyakorlatilag hiányoznak a Hanza-kereskedelemből. Ugyanakkor az orosz városokkal való kereskedelemben mindvégig jelentős a termékcsere (Novgorod pl. 1295-ben megtiltja a hitelügyleteket, a pénzt pedig a pestistől való félelmükben nem fogadják el a helybeliek). A hitellel szembeni kifejezett ellenségesség a 14. század végétől mind

erősebb, és – főleg Livóniában, Flandriában, de később Angliában is – számos hitelessé intézkedést hoznak, s részben termékcserével, részben készpénzfizetéssel helyettesítik a hitelügyleteket, legalábbis a rendelkezések szerint. (Dollinger, 1964) Valamennyi egyéb a Hanzára vonatkozó dokumentum, a Hanza egész története viszont egyértelművé teszi, hogy *elsődlegesen gazdasági* célú intézményről van szó.

Amennyiben a Hanza politizált – pl. flottát szervezett -, akkor ezt gazdasági érdekeinek, vagy kereskedőinek védelmében tette, esetleg idegen (pl. dán) hódítás ellen védekezett, azaz sokáig nem voltak önálló és öncélú hatalmi törekvései.² (Talán ezért sem vált soha valóságos ligává vagy szövetségessé, hanem maradt mindvégig elég laza közösség.)

A pénzügyintézetek – a kis pénzváltóktól a nagy bankházakig – ismét jóval közelebbi rokonságot mutatnak a tőkés jellegű vállalkozásokkal, ami a nyereségre orientáltságot stb. illeti. Tény az is, hogy szerepük a kevésbé feudális jellegű olasz városállamokban volt a legnagyobb. Ez a kifejezetten gazdasági jellegű, bár már jórészt nem a szó szubsztantív értelmében véve gazdasági intézményrendszer azonban végül is nem a „gazdaságot” szolgálja. A pénzügyintézeteknek durván *két* nagy csoportja emelkedik ki.

Az *egyik* a kis hitelek, amelyeknél – feltehetően épp az üzlet bizonytalansága, no meg az ügyfél kiszolgáltatottsága miatt – szokásban volt, és szokásosan tiltott volt az uzsorakamat. Ezeket a hiteleket azonban – ahogy számos történész megjegyzi – (pl. Latouche, 1961, aki le Bras-t idézi, Tawney, 1962 stb.) – nem termelői, hanem fogyasztói célokra nyújtották, hogy a paraszt valahogy „kihúzza” egy-egy rossz termés után a következő betakarításig, vagy a valamilyen oknál fogva megszorult kismester, falusi kisiparos stb. valahogy átvészelve a rossz üzleti periódust. Ez az a pénzügyintézet – mindenféle közvetítésekkel együtt -, amit az egyház minden erejével tilt, mert „(...)ellenkezik a Szentírásnak; ellentmond Arisztotelésznek; azt jelenti, hogy az időt adják el, ami pedig Istené, egy gonosz ember hasznára; azt jelenti, hogy meglopják a kölcsönzőt, pedig még a haszonnak is hozzá kellene jutnia, hiszen ő hasznosította a pénzt” stb. (Tawney, 1962, 43. o.) Ezt az egyházi álláspontot az egyháznak többnyire sikerült az államra is rákényszerítenie, és számos helyen a hitelt törvénytelené tennie. A hitelesség egyes területeken olyan mértékű, hogy aki adósként halt meg, még ha tartozása csak jelentéktelen volt is, azt *kiátkozták*, és nem részesülhetett keresztény temetésben. (Fèbvre, 1916, 1968) (A Hanza-városok említett esetében egyébként úgy tűnik, nem ez volt az ok.)

Az egyház viszonylag korán rájött, hogy az egyszerű tiltás nem hatékony, ha egyszer a kölcsönökre szükségük van a kisembereknek. Ezért maga kezd olcsó hiteleket nyújtani, alkalmasint természetben is (azaz a gazdasági aktus még mindig jórészt „szükségletkielégítő”). Az egyházi kishitel fejleménye mellel a zálogház intézménye is. Angliai, francia, illíriai előzmények után Itáliában váltak a szörványos próbálkozások rohamosan terjedő divattá. A mozgalmat a ferencesek vezették, és – számos előzmény után – 1462 táján hozták létre az első zálogházat Olaszországban, ami -Anglia kivételével – 100 év alatt egész Nyugat-Európában elterjedt. (Ezért hívják mind a mai napig a „Jámborság hegyé”-nek a zálogházat olaszul, ill. franciául.) (Mollat, 1978)

A pénzügyintézetek *másik* fő csoportjánál, nagy pénzügyi tranzakcióknál a legfontosabb ügyfél maga az Egyház. A pápaság hatalmi politikája mind több pénzt igényelt, s szükségleteit mind kevésbé tudta csupán feudális típusú uradalmainak jövedelméből fedezni. Nagyjából a 11. századtól kezdve, VII. Gergelyt követően, egyre több pénzforrást igyekszik találni, saját szempontjából többé vagy kevésbé legális módokon. Az egyházi szempontból törvénytelen, illetve erkölcstelen pénzszerzési módok (pl. a szimónia), bármilyen kifizetődőek voltak is, megoldást nem jelenthettek, s ezért új eszközöket kellett a pápaságnak kitalálnia: „A pápaság nemcsak megszervezte a legkorábbi és legjobb középkori pénzügyi rendszert, de ennek működése révén alapvető befolyást gyakorolt Európa egész gazdasági fejlődésére (...) A Római Katolikus Egyház szinte modern, egész Nyugat-Európára kiterjedő adórendszerével olyan alapot hozott létre, ami elősegítette a nagybani pénz- és hitelügyletek kiépülését.” (Lunt, 1939, ill. Yunc, 1964, 76. o.) Világos, hogy ez a pénzügyi rendszer viszont távolról sem a gazdasági, vagy éppenséggel a tőkés típusú gazdasági fejlődést szolgálta, hanem kifejezetten egyházi hatalmi érdekeket – azaz, formájában tekinthető tőkés jellegűnek, de tartalmában semmiképpen sem. Ugyanakkor *önálló, elkülönült és egyben nem „szubsztantív gazdasági” jellegéhez aligha fér kétség*. A gazdasági célú, funkciójú intézmények fenti leírásával nem állítom, hogy az ilyen típusú intézményeknek a feudalizmusban domináló szerepük lett volna. Csupán azt akartam érzékeltetni e gyakran csak marginális jellegű intézmények segítségével, hogy a „gazdaság” leválása már a feudalizmusban létező, és nem feltétlenül „feudalizmus-idegen” jelenség. A leválás azonban nem hozta magával szükségképpen és automatikusan a „formális” gazdaság kialakulását.

A gazdasági érdek megjelenési formái

A gazdasághoz, felhalmozáshoz és vagyonhoz, gazdasági érdekhez és nyereséghez való viszonyról szólva Polányi nagyon árnyaltan fogalmaz, és ezért – úgy vélem – lényegében igaza van. Ő ugyanis azt állítja, hogy a primitív társadalmakban az *egyéni* nyereség ösztönzője teljesen hiányzott. Később, noha létezik, minden civilizációban csak a kereskedő sajátja. „A nyereség motívuma a kereskedőre jellemző, mint ahogy a bátorság a lovagra, a jámborság a papra és a büszkeség a kézművesre.” „Az az elképzelés, hogy a nyereség motívumát egyetemessé kell tenni, sohasem ment keresztül elődeink fején.” (Polányi, 1976, 133. o.)

Mégis, az az állítás, hogy „e tekintetben [a nyereség tekintetében] nincs különbség primitív és civilizált társadalom között” (132. o.), nem tűnik egészen pontosnak. Az valószínűleg igaz, hogy kifejezetten, tudatosan és alapvetően gazdasági jellegű és gazdasági célú tevékenység csak az említett kereskedő és bankár rétegeké-csoportoké. Mégis, a szerzés, és pedig *egyéni szerzés* motívuma igen sok cselekedetet mozgathatott, a nemességen belül éppúgy, mint az Egyházon belül. A nemesség eszközei a jobbágyok kizsákmányolásának fokozásától a szimpla rablásig, váltságdíj-követelésekig terjedtek. Az Egyház – alkalmasint ezek mellett – a szentségek pénzért történő eladását és a birtokelkobzással járó exkommunikációt gyakran alkalmazta. Marc Bloch a korai feudalizmusra vonatkozóan írja: „az úrnak a maga részéről egyáltalán nem az volt az egyetlen törekvése, hogy személyek felett uralkodjék; ezeken keresztül többnyire javakhoz igyekezett hozzáférközni”. (Bloch, 1974, 175. o.) Végeláthatatlanul lehetne idézni az egyházi és világi hatalmasok mohóságáról, pénzsóvárságáról, a gazdagság megszerzéséért vívott harcokról, ennek érdekében használt „erkölcstelen” eszközökről szóló leírásokat.

Ugyanakkor az eléggé nyilvánvaló, hogy a nyereséggel való *gazdálkodás*, a tőkésítés, ebben a korszakban még többnyire csak a pénztőke működtetésére korlátozódik, és az említett „szakmai” csoportok mellett az Egyház tevékenységében fordul elő. A *nemesség gazdagsághoz való viszonya nagyon kevésbé „gazdasági”* (a szó formális értelmében).

„Azon szinte senki nem döbben meg, hogy a lovag pontosan kiszámítja előre, mennyi váltságdíjat fog behajtani, senkit sem lep meg, hogy keményen megadóztatja parasztjait. Ez a haszon törvényes. Egy feltétellel azonban: ha készségesen és bőkezűen el is költi.” „Biztosíthatlak benneteket -mondta egy trubadúr, akinek felrótták rablásait -, ha elvettem valamit, azért tettem, hogy adhassak, nem azért, hogy gazdagságot halmozzak fel.” „Kétségtelenül jogosan tarthatjuk gyanúsnak, hogy a jongleurök, e hivatásos élösködők, oly nagy buzgalommal magasztalják minden más kötelesség felett a bőkezűséget(...) Elég valószínű, hogy (...) az urak között mindig is voltak fősvények vagy egyszerűen óvatosak, akik szívesebben gyűjtögettek ládáikba a ritka pénzeket s ékszereket, mintsem hogy elköltsék. Ennek ellenére igaz az, hogy a nemesek úgy gondolták, felsőbbbségüket bizonyítják a jövőbe kevesebb bizakodással és több számolgotással tekintő csoportokkal szemben, ha hagyják kezük között elfolyni a gyorsan szerzett vagyont. E sokat magasztalt pazarlás nem mindig korlátozódik a nagyelkűsésre vagy a luxusra. Egy krónikás őrizte meg számunkra annak a különös tékozlási versenynek az emlékét, amely Limousinban játszódott le egy udvari ünnepségen. Az egyik lovag pénzdarabokkal vetette be a felszántott mezőt; egy másik gyertyákkal rakott tüzet konyhájában; a harmadik »nagy hangon« megparancsolta, hogy elevenen égessék el harminc lovát.” (Bloch, 1974, 208. o.)

Kétségtelen, hogy az egyéni nyereségre orientáltságnak nemcsak az adott gazdasági feltételek szabtak korlátot, hanem az Egyház szava is, amely mindvégig elítélte nemcsak az „uzsorát” (azaz mindenféle kamatot), hanem a kereskedelmi nyereséget is. Igaz, az Egyház ideológiája és gyakorlata sokszor került ellentmondásba, s részben épp ezért az is igaz, hogy nem nehéz felfedezni az egyházi álláspontokon belüli ambivalenciákat.

Egyfelől igen sok érdek szólt amellett, hogy a gazdagodás iránti vágyat – akár az Egyház céljaira is – felhasználják, s ez olyan álláspontokat motivált, amelyek az ilyen törekvéseket legitimként ismerték el. Ennek megfelelően gyakran találkozunk azzal a szemlélettel, amely a gazdasági sikerben, jólétben, prosperításban az isteni kegyelem jelét látja. Különösen hatásosan legitimál Aquinói Szt. Tamás, amikor a „világi áldást” törvényesnek tekinti – amennyiben ez nem válik öncéllá: „Nyilvánvaló, hogy a gazdagság nem a legfőbb jó. Az ember csak valami más cél érdekében keresi a gazdagságot, ami önmagában nem biztosít semmi jót – csupán annak révén, hogy valamilyen testi vagy más szükséglet kielégítésére felhasználható”, illetve „erényes cselekedetek eszköze” lehet. (Aquinói, *Summa contra Gentiles* III. c. 30, 1971, 95. o. és Tawney, 1962, idézi a *Summa Theologicaból*, 32. o.) *Másfelől* azonban minduntalan visszatérő motívum (és nemcsak forradalmi pillanatokban vagy a kommunisztikus ideálokat felelevenítő eretnekeknél) a harácsolás, a mohóság, sőt, önmagában a gazdagság elítélése is. Wyclif ítélete kétségkívül

különösen határozott: „Aki tegnap szegény volt, s ma gazdag, az *biztosan* gonosz ember” – mondja. (Tawney, 1962, 40. o.)

Az ambivalencia legközvetlenebbül ott érhető tetten, hogy sikeres, gazdag kereskedők, spekulánsok, bankárok *végrendeletileg* pénzük egy részét az Egyházra hagyják, hogy ebből tegyék jóvá azt, amit a szegények ellen elkövettek, így ismervén el azt, hogy bűnös módon jutottak a pénzhez. Ahogyan Pirenne kommentál: „Ha a bűntől nem is tudták magukat megtartóztatni, hitük sértetlen maradt – s erre a hitre számoltak, hogy majd az utolsó ítéletnél biztosítja számukra a feloldozást.” (Pirenne, 1963, 23. o.) Még sokatmondóbb Tawney értékelése: „Ha nyomatékosan fel is kell hívni a figyelmet arra, hogy az [egyház] magas posztjain [is] milyen erős volt a mohóság és fősvénység, azt is észre kell vennünk, hogy akkor az emberek e bűnöket igazi nevükön hívták, és még nem győzték meg önmagukat arról, hogy a mohóság vállalkozó szellem, a fősvénység pedig takarékoság.” (Tawney, 1962, 61. o.)

Összefoglalásként – úgy tűnik – jogosan leszögezhetjük, hogy az egyéni nyereségvágy már a középkortól megjelent a társadalom legkülönbözőbb színterein, s végig is kísérte az egész feudalizmust. De – kevés kivétellel – vagy nem kapitalista típusú nyereszkesedés, mert célja nem a profit további növelése, vagy pedig, még ha a cél és felhasználás kapitalisztikus jellegű is, hiányzik belőle a „kapitalizmus szelleme”, éthosza, melyben a gazdasági siker már önmagában az erény gyümölcse és megnyilvánulása.

A munka jellege

Az magától értetődő és különösebb bizonyítást itt nem igényel, hogy az osztálytársadalom kialakulásával és a kizsákmányolással a munka jellege szükségképpen megváltozik ahhoz képest, amikor még sem nem eszköz, sem nem kényszer, hanem az élet természetes tartozéka. A nagy többségnél „munkává” és egyben kényszerre válik, s e kényszernek való többé-kevésbé önkéntes alávetést elsősorban gazdaságon kívüli eszközök biztosítják. Ezek között az erőszak mellett, ami legalábbis viszonylag hosszú, nyugodt periódusokban ekkor háttérbe szorulhat, a jól kidolgozott vallási ideológiának van jelentős szerepe. Mindemellett még az sem állítható, hogy a pusztán *gazdasági* kényszer ne fordult volna elő már akár a feudális viszonyok kialakulásánál: „A frank korszak kommandáltjainak nagyobb része nem csupán védelmet várt új urától (...) Szent Ágostontól, aki a [római] birodalom fennállásának vége felé írt a nekik »ennivalót« adó védnök keresésében járó szegényekről, egészen a többször idézett Meroving-kori formuláig ugyanaz a gyötrelmes segélykiáltás hangzik; az üres gyomoré.” (Bloch, 1974, 175. o.) Az említett formula – az egyetlen fennmaradt „felajánlási”, azaz commendatio formula – egy szegényről szól, aki azért fogad magának urat, mert „nincs mit ennie és magára öltenie”. (165. o.)

Az ideológiai mezben megjelenő kényszer az egész feudalizmuson végigvonul, sőt a közvetlen prekapitalista korszakban is jelentős a szerepe a bér munkás-fegyelem kialakításában. Ez kétségtelül összefügg azzal, hogy a gazdasági fejlettség alacsony fokán nehéz gazdasági ösztönzést találni, ami miatt „a magas bér nem áldás, hanem átok, mert csak a heti kicsapongáshoz vezet”. (Tawney, 1962, 269. o.)

Epp a munka kényszerjellegével függ össze az a változás is, hogy a munka, mint par excellence gazdasági tevékenység, egyre inkább elveszíti „beágyazott” jellegét. Igaz, hogy a vallási ideológia szüntelenül – és nem hatástalanul – igyekszik az alávetettekkel elfogadtatni, hogy a munka helyzetük természetes tartozéka, Istennek tetsző létforma, s ezzel a munkát legalábbis bizonyos mértékig rituális jelleggel tölti fel. Ezért nem meglepő, hogy pl. egyes vallási (alkalmasint mágikus eredetű) rítusok hozzákapcsolódnak a munkák megkezdéséhez és/vagy befejezéséhez. Mégis, ami a kezdet és végpont között van, annak tisztán gazdasági, azaz megélhetés biztosítására irányuló jellege már vitathatatlan. Ez egyébként nemcsak a kizsákmányolás tényével, hanem a munkamegosztás fejlődésével is együtt jár. Mindenütt, ahol az önálló kisgazdaság vagy majorság mellett kialakultak az önálló (többnyire városhoz kötődő) mesterségek, kivált az ún. exportáló iparágakban, amelyek legalább a 12. századtól kezdve tömegesen alkalmaztak – egy-egy hétre felvett – bér munkásokat, ott a munka megélhetést szolgáló (gazdasági) eszközjellegének világossá kellett válnia.

Érdemes egyébként kiemelni azt az összefüggést, ami – minden valószínűség szerint – a munka kényszerjellegét és a „munkakerülést” kapcsolja össze, s mindennek az összefüggését egyén és társadalom viszonyával. A középkori (és feudális) munkamegosztás még nem ismeri a munkák tőkés jellegű feldarabolását. Az azonban számos leírásból ismert, hogy a mezőgazdaságban, bányákban stb. létezett már az a munka, ami ugyan a megélhetést szűkösen biztosítja, de egyébként nehéz, terhes, bizonytalan, s megbecsülést semmilyen értelemben sem szerez végzőjének.

Emellett a társadalom szervezete annyira bonyolulttá vált, hogy az egyén már nem tartozott szükségképpen valamilyen „természetadta” társadalmi közösséghez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy voltaképpen már a középkorban létezhetett a munkanélküliség jelensége, vagyis az, hogy a termelés adott

szervezete nem biztosít „természetes módon” munkát és megélhetést minden tagja számára. Ezt épp a szegények, csavargók olykor tömeges megjelenése bizonyítja. Ez azonban, érthető okokból, *nem volt munkánélküliségként felismerhető*, hiszen valamennyi, a megfogalmazáshoz szükséges közgazdasági kategória hiányzott, és valamennyi uralkodó érdek a jelenség valóságos természetének felismerése ellen dolgozott.

Ilyen körülmények között két – egymással összefüggő – sajátos, a középkor, illetve a feudalizmus egész társadalmi berendezkedésével és ideológiájával (legalábbis látszólag) alig összeegyeztethető következmény alakult ki. *Egyfelől* az egyénnek kezd alternatívája lenni, éspedig nemcsak túlvilági, hanem evilági sorsát illetően is; választhat a „becsületes” munka és a (kiközösítést jelentő) semmittevés között. *Másfelől* a szegény választhat aközött, hogy elvállal-e valamilyen, akár legalantasabb és legrosszabbul fizetett munkát, vagy inkább választja a kockázatos szabadságot. (Hobsbawm, 1972, 21. o.) Az pedig, hogy a *munkát*, illetve a „rossz” munkát *lehet nem választani, ismét azt bizonyítja, hogy a munka már messze nem az a természetes létezési forma, ami a törzsi társadalomban volt.*

A szolidaritási háló és az éhenhalás joga

Ami a kisebb vagy nagyobb közösség felelősségvállalását, az „éhenhalás jogának” hiányát jelenti, a feudális társadalomban ebből a szempontból is eléggé differenciált és ellentmondásos már a helyzet. Egyfelől az igaz, elvileg, hogy a feudális kapcsolatok – hűbéri vagy jobbágysági kapcsolatokról legyen szó – viszonyossági alapon működnek, azaz a lentől felfelé áramló pénzületi és természetbeni, munkabeli szolgálatok ellentételeként az úr védelmet nyújtott és igazságot szolgáltatott. A védelemben – elvileg legalábbis – a szegények gyámolítása, a szolgálatban kiöregedettek vagy megrokkantak életfogytig tartó ellátása is beletartozott, vagyis az egyén pusztulását megakadályozó biztonsági hálót e feudális kapcsolatrendszer elvileg kifeszítette. Ugyanakkor azonban figyelemre méltó, hogy az általam ismert szerzők mindegyike sokkal többet beszél az alulról felfelé irányuló kötelezettségekről és szolgálatokról, mint a mindenkorai úr vazallusaival, ill. jobbágyaival szembeni kötelezettségeiről, kivált ami a „karitatív” kötelezettségeket illeti. (Bloch, 1974; Postán, 1972; Domanovszky, 1979 stb.)

Tawney kifejezetten utal az elv és gyakorlat közti szakadékra: „Az egész középkori gazdasági rendszer alapja, amelyben – Olaszország és Flandria kivételével – a népesség több mint kilenc tizede mezőgazdasággal foglalkozott, a jobbágyság vagy szolgaság (serfdom or villeinage) volt. Amikor a 16. században felbukkantak a versenyre épülő mezőgazdaság addig szokatlan rossz következményei, a konzervatív reformerek egy letűnt kor társadalmi harmóniáját kezdték siratni, mely »a kétoldali szeretet oly szoros kötését fűzte az Úr és bérllői közé, hogy az Úr atyai gyengédséggel bánt bérllőivel, és a bérllők is olyan természetességgel szerették és félték az Urat, ahogyan a gyermek szereti és tiszteli atyját«. A múltból alkotott eszményi képük teljesen félrevezető, ha elmúlt századok körülményeiről adott leírásnak tekintjük, de nagyon is jól világítja meg saját korukat. Ami a valóságban a középkori gazdálkodók többségét alkotó jobbágyságot illeti, a paraszti jólét aranykora – egyes kivételektől eltekintve – csupán romantikus mítosz, melyen senki sem csodálkozott volna jobban, mint a jobbágyság maguk. A feudális tulajdon igazi lényege a legmeztelenebb és legszegénytelenebb kizsákmányolás volt (...)” (Tawney, 1962, 57. o.) E felfogást igazolja, hogy a feudalizmus története egyben a messianisztikus-eszkatologikus eretnekmozgalmak, illetve (és gyakran az előbbivel összefonódva) a parasztmozgalmak és parasztháborúk története is. E mozgalmak akkor erősödhettek fel, amikor a kizsákmányolás foka különösen nagy méreteket öltött, és amikor az úr már messze nem követte a „noblesse oblige” elvét.

Ez viszont, úgy tűnik, nem a szabályt igazoló kivételként fordult elő, hanem Angliától Olaszországig épp a *feudális* rendszerek általános, alkalmasint visszatérő jelensége, amelyet tehát úgy tekinthetünk, mint ami az adott rendszer lényegéhez tartozik.

Némileg más a helyzet azokkal az egyre szélesedő rétegekkel, amelyek (egyáltalán, vagy már) kívül vannak az úr-jobbágy viszony körén, de (még, vagy egyáltalán) nem tartoznak valamilyen más, ugyancsak lényegileg feudális jellegű, vagy lényegű kis közösséghez, pl. céhhez sem. „Szegények”, azaz – a tömeges falusi szegénységen kívül is – betegek, rokkantak, csavargók, árvák és törvénytelen gyermekek, tolvajok és munkához nem jutók mindig is léteztek. Gyámolításuk gyakorlatilag a középkor végéig szinte az egyház privilégiuma volt. A korai vagyonközösségi ideált és gyakorlatot az Egyház helyzetének megszilárdulása után, tehát már a 4-5. századtól az önkéntes alamizsnálkodás váltja fel. A 6. század elejétől (Orléans-i zsinat, 511) szigorú egyházi előírás kötelezte a püspököket, hogy jövedelmük egynegyed részét a szegények között osszák szét. (Mollat, 1978) Az alamizsnát előbb a püspök személyesen osztotta, de egész hamarosan a „püspök, a szegények atyja, diakónusokat és később diakonisszákat vett maga mellé. Ezeknek feladata az

volt, hogy a *szegény* személyi, családi *viszonyait kinyomozzák* a segélyezés előtt”. (Pálos, 1934) A munkakerülőt, az „érdemtelen” ugyanis kizárja az apostol a segélyezésből, amikor azt mondja: „(...)ha valaki nem akar dolgozni, az ne is egyék”. (2 Thess. 3, 10) Viszonylag korán, kb. a 4. században, már kialakította az egyház, keleti mintára, a későbbi ún. zárt szegénygondozás alapvető intézményeit, a szegény vándornak szállást biztosító vendégfogadó mellett a szegényházakat, árvaházakat, lelenceházakat, kórházakat, majd a 6. században a szülőházakat. Ennek az a jelentősége, hogy ezek az intézmények – amelyekből a továbbiakban a dologház is kifejlődött – viszonylag hatékonyan biztosították a szegények elszigetelését és ellenőrzését.

A szegényekkel kapcsolatos egyházi kötelezettségeket az egész középkor folyamán újra meg újra megerősítették különböző dekrétumok. Ennek csak egyik oka, hogy az illetékes egyházi méltóságok, ill. hatóságok könnyen elfelejtkeztek e kötelezettségekről. A másik ok az, hogy a háborúk, természeti csapások, nagy járványok áldozatainak száma, amit kb. a 14. századtól a „dolgozó” szegények megjelenése is növelt, lassan olyan nagyra emelkedett, hogy egyre kevésbé lehetett valamennyiük akár minimális szükségleteit is fedezni. Ezen a koldulórendek sem segítettek. Ezért időről időre felelevenítették a jótékonságból való kizárás indokait. (Dolgozó szegények, érdemtelen szegények, olykor zsidók stb. kizárása.) (Mollat több helyen.)³

Az állam nagyjából a 16. századtól kezdve kezdi átvenni a szegénygondozás feladatait, amikor ugyanis az Egyház hatalma és vagyona csökkenni, a szegények száma ugrásszerűen emelkedni kezd. Az állami szegényrendelkezések szinte minden országban a községek feladatává tették saját, helyi illetőségű szegényeik ellátását előbb „nyílt” rendszerben, nagyjából a 16. század végétől pedig valamilyen dologházszerű intézményben is. A nem „saját” szegények – földönfutók, városba vándorlók, csavargók – azonban többnyire az érdemtelenek bélyegét viselték, akikkel szemben csak nagyon szigorúan lehetett eljárni. A büntetések a gályarabságtól a halálbüntetésig terjedtek. A szegényekkel szembeni törvényes kegyetlenség -legalábbis a rendelkezésre álló információk szerint – Angliában jutott legmesszebb, ahol VIII. Henrik uralkodása alatt (1509-1547) állítólag 72 000 munkanélküli vándort végeztek ki. (Hill, 1976)

Emellett a kereszténység legelső századaitól kezdve kialakultak bizonyos elvek a szegényellátás *színvonalát* illetően. Az elv lényege az, hogy a szegények (bármilyen okból alakult is ki helyzetük) nem kerülhetnek jobb helyzetbe, mint a legrosszabb helyzetű munkásemberek. Ha nem így lenne, abból mindenféle morális és egyéb problémák adódhatnának. (A szegények elkényeztetése, túlságosan megszokják a jót, nem fognak akarni dolgozni stb.) Az elv világosan, tudatosan csak igen későn, az 1834. évi angol szegénytörvényben fogalmazódott meg⁴, de nem kétséges, hogy a korábbi gyakorlatot is ilyen megfontolások vezérelték.

A következő látszik tehát valószínűnek: a feudális társadalomban már a hűbéri kapcsolatok felbomlása és a tőkés viszonyokat előkészítő folyamatok térhódítása előtt sem volt olyan szoros és átfogó az egyén létét (létbiztonságát) szavatoló függőségi viszonyok rendszere, mint a törzsi társadalomban. Egyfelől a ténylegesen létező kapcsolatok – a mi szempontunkból mindenekelőtt az úr-jobbágy viszony – jelentős részben olyan aszimmetrikusak, hogy könnyen elfelejthetővé, illetve áthághatóvá teszik az erősebb gyengébbel szembeni morális, illetve szokásban rögzített kötelezettségét. *A kapcsolat léte sem jelent tehát teljes biztonságot.*

Másfelől a fennálló személyes kapcsolatrendszerek már messze nem fognak át mindenkit. A „közösségen kívüliek” pedig egyáltalán nem számíthattak az egyén léthez való jogát még elfogadó morál feltétlen hatékonyságára. Szegénységük a legkorábbi időktől kezdve egyéni szerencsétlenség vagy egyéni jellemhiba következménye. Az első körülményt a szerencsésebbek, gazdagabbak már csak saját lelki üdvük érdekében is enyhítik – jöllehet a segélyezett helyzetét túlságosan kíváncsi tenni nem óhajtják. Az „önhibájukból” szegények (lusták, munkakerülők) viszont ki-közösítendő, szigorú fegyelmező eszközökkel kordában tartandók. Azaz *a társadalmi biztonsági háló már nem fog át mindenkit.* Elvileg is, gyakorlatilag is ki lehet kerülni azok közül, akiket a közösség még felelősséget vállal. Röviden azt mondhatjuk, hogy az osztálytársadalmak már jóval a tőkés társadalom előtt ismerik „az éhenhalás jogát”. Más szavakkal: a nélkülözés réme már létezett, de – az adott társadalmi berendezkedés, többek között a munkaalkalmak hiánya mellett – az egyénnek még annyi módja sem volt saját sorsának javítására, mint a tőkés társadalomban.

A feudalizmusban, s többnyire már a feudalizmus korai évszázadaiban tehát egy sor jelenség a gazdaság kezdődő önállósodására utal. Megjelennek a tisztán gazdasági profilú szervezetek, ill. intézmények; az egyéni létbizonytalanság és az egyéni nyereségvágy; a munka mint kényszerűség vagy a megélhetés eszköze. Ami mégis azt az illúziót kelti – és talán nem is csupán látszatról van szó -, hogy a feudalizmus

gazdasága mindvégig „beágyazott” gazdaság volt, az a kor erkölcsi-ideológiai arculata, a mindent átható *vallásos szellem*.

Ezt az élet minden területére kiterjedő, minden cselekvést és történetet átható hatást talán Lucien Febvre írja le a legszemléletesebben – éspedig nem is a korai vagy késői középkorra (amikor a vallás abszolút uralma még nyilvánvaló), hanem már a 16. századra vonatkozóan. „Akkor, a 16. században, a kereszténység volt a levegő, amit ott szívtak, amit ma Európának hívunk, és ami akkor a Keresztény Világ volt. Az ember ebben az atmoszférában élte le egész életét, éspedig nemcsak szellemi életét, hanem sokféle cselekvéssel tarkított magánéletét, különféle elfoglaltságokból összetevődő közéletét és szakmai életét is, bármi lett legyen annak kerete. Mindez pedig szinte automatikusan történt így, sorsszerűen, teljesen függetlenül attól, hogy valaki akart-e tudatosan hívó lenni, katolikus lenni, akarta-e vallását elfogadni vagy gyakorolni (...)” (Febvre, 1968, 309. o.)

Első közelítésben – az eddigiek összefoglalásaként – mindezen részmozzanatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a feudalizmusban már volt bizonyos mozgástere az önálló gazdasági intézményeknek, mechanizmusoknak, tevékenységeknek, érdekeknek. Ezzel egyébként csak a másik oldalát emeljük ki annak a sokkal nyilvánvalóbb ténynek, hogy a középkorban teljes egyértelműséggel kibontakozik a „spirituális” elem önállósulása az egyházon, illetve valláson keresztül. *Ha szemmel látható, hogy a vallás intézményei leváltak a gazdaságról, akkor – természetesen – azt is el kell ismernünk, hogy a lét többi szférája, így a gazdaság is, levált a vallásról.* Ugyanakkor ez a leválás távolról sem teljes.

A gazdasági tevékenységek és célok – sok esetben legalábbis úgy tűnik – alárendelődnek a *vallási* ideológiában kifejeződő értékrendnek (már amennyiben nem az ún. szubsztantív gazdaságról van szó), illetve a rendi kiváltságokat a gazdaság szimbolikus felhasználásával is igazolni kívánó *rendi* értékeknek.

Persze, úgy is fogalmazhatunk, hogy a *szimbolikus elemek* a vallás, jogrend stb. – *elfedik a gazdasági viszonyokat és célokat*. Ez pedig hatékonyan segít abban, hogy az uralmon levők – nemesek, egyházi vezetők – saját, gazdaságilag is kiváltságos helyzetüket legitimálják. Bárhogyan fogalmazzunk is, annyi bizonyos, hogy a prekapitalista társadalmakban a létező, *tagadhatatlan gazdasági érdek nem mint ilyen jelenik meg*. Azért nem, mert az adott termelési feltételek mellett ez az elrendeződés a „racionális”, ez felel meg az adott társadalmi berendezkedésnek. Bármennyire gazdaságellenesnek is tűnnek bizonyos gyakorlatok – a céhek kényszeregyenlősítése, az egyház kamat-tilalma, az emberi erőforrások „elpazarlása” pl. a hihetetlen mennyiségű egyházi ünnep révén -, ezek vannak úgy összhangban az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal, hogy egyáltalán lehetővé teszik e viszonyok *saját minőségükben* való reprodukcióját. Tegyük hozzá, hogy a gazdaságellenesség természetesen csak látszat. A feudális társadalom minden fontos intézménye és szervezete az egyszerű, vagy csak nagyon lassan bővülő újratermelés alapjára épül. A gazdasági stagnálás vagy kvázi-stagnálás egyszerre feltétele és következménye tehát annak, hogy a rendszer, ismétlem, saját minőségében fennmaradjon.

A gazdaság *jellegére* vonatkozóan a következők állíthatók: a közvetlenül prekapitalista viszonyok között a gazdaság formális (gazdaságilag racionális, hatékonyságra törő) jellege még rendkívül csökevényes. Igaz, az önérték már erőteljesen jelen van, s ezzel fokozatosan teret hódít a „nyerészkedés” szelleme. A gazdasági racionalitásra épülő nyereség (profit) a gazdaságilag mérhető és mérendő ráfordítás-kibocsátás arány optimalizálásából adódik. A „nyerészkedő” gazdaság azonban nem fordít figyelmet a ráfordított erőforrások minimalizálására, hanem csupán a bevétel maximálására. Ilyenformán a termelési szervezet és technika fejlődését nem ösztönzi, csupán az elosztás lehetőségeit használja ki. Ez tehát már önértékvényesítő, de még nem „racionális” gazdaság, hanem lényegében „parazita” jellegű. Az sem állítható, hogy a gazdaság szubsztantív, szükségletkielégítő jellege ekkor zökkenőmentesen érvényesült volna, hiszen – többek között – egyre nőtt azoknak a köre, akiknél az elemi szükségletek kielégítése is reménytelen vállalkozássá vált az adott feltételek mellett. Ilyenformán e gazdaság az alapvető gazdasági funkciókat egyre kevésbé volt képes betölteni, tehát a társadalmi újratermelés egésze vált problematikussá. A megoldást a gazdaság fejlődését lehetővé tevő, sőt ösztönző tőkés viszonyok kibontakozása jelentette.

A DIADALMAS GAZDASÁG

A kapitalizmus előtörténete és uralomra jutása, a tőkeviszonyra épülő áruviszonyok általánosodása, a gazdaság és politika szétválása ma már jól ismert, sok részletében feltárt folyamat. Ezért itt csupán utalok a folyamat azon mozzanataira, amelyek központi kérdésem, a „gazdaság” társadalmi helyzete-szerepe szempontjából lényegesek.

A kiemelkedő mozzanatok a következők:

- Az áruviszonyok általánossá válnak, ill. a munkaerő áruvá válásával a korábban elfedett, személyi viszonyoknak tűnő gazdasági viszonyok már tisztán gazdasági (dologi) viszonyként jelennek meg. Ezzel a gazdaságon kívüli kényszer korábbi formái, az ideológiától a jogin át a nyílt erőszakig, fokozatosan átadják helyüket a gazdasági, piaci kényszernek. Igaz persze, hogy amíg vagy amikor nem lehet biztosan számítani a gazdasági kényszer hatékony működésére, addig vagy akkor mindig fellép a nyílt erőszak is, korábban például dologházak, később pl. sztrájkellenes fegyveres beavatkozások formájában. S az is igaz, hogy előbb-utóbb a gazdasági kényszer kényszerjellege is előtűnik, s ekkor ismét az ideológia szerepét kell növelni.

- A termelők közötti, a fennmaradásért, ill. mások kiszorításáért folyó versenyben a profit növelése, azaz a ráfordítás és kibocsátás közötti viszony optimalizálása válik szükségképpen elsődleges céllá. Ezzel a gazdasági cél bizonyos értelemben beszűkül, hiszen a gazdasági racionalitás szempontjából csak a tőkekiadásként jelentkező ráfordítások tekintendők ráfordításnak, s csak az a szükséglet veendő figyelembe mint kielégítendő szükséglet, ami fizetőképes keresletben realizálódik. Ez a gazdaságilag nem mérhető erőforrások – például az ember vagy a természet – pazarló felhasználását váltja ki. Valószínű azonban, hogy a „nyereszkedő” gazdaságnál ez hosszú távon mégis kevésbé pazarló, hiszen a társadalmi és piaci viszonyok egyaránt a „ráfordítási” költségek színvonalának emelését s egyre több költségtényező figyelembe vételét igénylik. Másfelől a gazdaság elveszíti korábbi „szemérmességet”. Most már nyíltan lehet vállalni a gazdasági terminusokban mért sikert, sőt, a gazdasági siker nemcsak *érték*, hanem *értékmérő* is lesz. A gazdasági siker mintegy az erény bizonyítéka, a gazdasági kudarc viszont nemcsak az ügyetlenségnek, hanem alkalmasint a lustaságnak, sőt a bűnös nemtörődömségnek a következménye.

- A gazdasági érdek és cél legitimálódásával a korábbi, gyakran csak félig-meddig mért *számolásból számítás* lesz. (Bourdieu, 1979) Ez a számító magatartás behatol a társadalmi lét szinte minden zugába, s a korábbi gazdagabb tartalmú viszonyoknak is elsődlegesen gazdasági színezetet ad. Ezt példázza többek között az élet számos területét, többek között az iskolarendszert is átható egyének közti verseny, a házassági piac, a háziasszonyok keresőkhöz igazodó munkaideje, amikor – természetesen nem tudatosan – önmaguk és a másik fél számára is igazolják „létfogosultságukat”, a szolgáltatás-csere egyenértékűségét.

- A számolásról számításra, reciprocitásról piaci logikára való áttérés egy sor, korábban kölcsönösségre épülő szolgálatot fizetett szolgáltatássá alakít. Ez a folyamat már csak azért is szükségszerűen erősödik a munkamegosztás fejlődésével, a tevékenységcserék komplexitásának növekedésével, s a helyi közösségek felbomlásával, mert egyre kevesebb valóságos, „természetes” biztosítéka van annak, hogy mód lesz az elhalasztott viszontszolgálat teljesítésére. Amint pedig az azonnali pénzbeli ellenszolgáltatás szokása tért hódít, önmagát felerősítő folyamattá válik, hiszen egyre többen válnak ki a reciprocitási láncból.

A tőkés gazdaság lemezteleneden, önállósodott jellege nem szorul tehát különösebb bizonyításra. A gazdasági intézmények, tevékenységek, érdekek, viszonyok mint ilyenek jelennek meg. A gazdaság fejlődését gátló társadalmi-jogi-ideológiai korlátok eltűnnek, s a gazdaság növekedése egyszerre válik szükségessé és lehetségessé.

A gazdaság formálisan jó működése ilyen feltételek között létének-növekedésének sine qua nonja. E formálisan jól működő gazdaságot azonban nem lehet a szubsztantív, szükségletkielégítő gazdaság egyszerű ellentettje-ként kezelni. Világosnak kell lennie, hogy a formális gazdaság nem működhetne jól, mint ilyen, ha nem elégítené ki jól legalább a fizetőképes szükségleteknek a gazdasági növekedéssel egyre bővülő körét.

A gazdaság formális és szubsztantív jellege közötti ellentmondás azonban mégis realitás. A feszültség különösen nagy volt a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetén, amikor a rövidtávú profitérdek, a piac általánosodása látványosan gyűrt maga alá egy sor nem-gazdasági érdeket, értéket, és látványosan, kíméletlenül utasította el a nem-fizetőképes szükségletek kielégítését. A továbbiakban azonban az e problémákból adódó feszültségek a rendszert magát kezdték fenyegetni, s ekkor a kapitalizmus rugalmasan korrigált bizonyos mechanizmusokat. Gyakorlatilag az történik, hogy a „nyereszkedő” gazdaságból a mindinkább nyereségelvűvé váló gazdaság racionalitása egyre szélesebb kört fog át és ezzel bizonyos, korábban tudomásul sem vett szükségletek is vagy költségtényezőként, vagy kereslet formájában valamennyire kielégítést nyernek.

Az éhenhalás jogától az egyéni, majd a társadalmi biztosításig Az új, megszülető tőkés társadalom nyíltan is vállalt alapelvei között kiemelkedő szerepe volt – többek között – a következőknek: egyfelől annak, hogy a gazdaság működése mintegy természettörvényekre épül, amelyeket nem célirányos s voltaképpen nem is lehetséges „megerőszkölni”. Másfelől pedig annak, hogy az ember alapjában véve gazdasági lény, akit gazdaságilag racionális ösztönzők – a szükségtől való félelem vagy a nyereségvágy – hajtanak. Ezekből az elvekből értelemszerűen következett, hogy az egyén sikere vagy kudarca az egyénen magán múlik. A kudarc, a piacról való minden értelemben vett kiszorulás az egyén olyan bűne vagy hibája,

amelynek következményeiért más vagy mások nem tehetők felelőssé. E következmények a tőkés fejlődés megindulását követő első évtizedekben (ha nem az első 100 évben) szinte mindenütt tragikusak voltak.

A rohamosan növekvő szegénység előidézőjét a különböző szerzők részben a régi viszonyok felbomlásában, részben az iparosodásban látják: „Ha a *pauperizmus* új, és szomorúan erélyes neve alatt terjedő nyomor a népesség egész osztályait elönti, ha, épp az ipari termelés növekedésével egyidejűleg, fokozatosan terjed, ha már nem véletlen, egyedi eset, hanem a társadalom tagjai jó részének kényszerű állapota, akkor az általánosuló szenvedés ilyen tüneteiben fel kell ismernünk a társadalom építményében bekövetkezett alapvető bajt, s még súlyosabb és gyászosabb változások előzetes jelzését.” (Villeneuve-Bargemont, idézi Hatzfeld, 1972)

A tömeges nyomor – részben egyszerűen biológiai okokból, részben a keletkező politikai feszültségek miatt – a rendszer újratermelődését létében fenyegette. Az első válaszok, mint ismeretes, a visszafelé mutató, s ezért kudarcra ítélt Speenhamland-kísérleten kívül (Thompson, 1963; Hobsbawm, 1969; Polányi, 1976) a vallásos vagy magánjótékonyosság terjedése, és a közrend mind erőszakosabb fenntartása voltak. A 19. század harmadik harmadától kezdődően, válaszként a munkásmozgalom fokozódó nyomására, indulnak azután rohamos fejlődésnek a munkaügyi törvényhozás, az állami társadalombiztosítás bizonyos ágai és egyéb társadalmi közös szolgáltatások (pl. közoktatás). A létbizonytalanság legáltalánosabb ellenszere a különböző kockázatok – önkéntes vagy kötelező – biztosítási alapon átvállaló társadalombiztosítás lett. A II. világháborút megelőzően azonban az így kivívható biztonság csak a dolgozók egy részére és a „kockázatok” meghatározott, lassan változó körére terjedt ki. A társadalombiztosítási rendszer kiteljesedése, a biztosítottak körének kiszélesedése és az átvállalt feladatok szaporodása a II. világháború óta eltelt három és fél évtized fejleménye.

(A szórványosan rendelkezésre álló adatok szerint a társadalombiztosítás révén, pl. Franciaországban a bruttó belföldi termék 0,1 százaléka került elosztásra 1928-ban, 0,9 százaléka 1938-ban, 1971-ben pedig 14,4 százaléka. Fournier-Questiaux, 1979, 22. o.)

Bár a különböző forrásokból származó adatok gyakran ellentmondásosak (pl. épp Franciaországra vonatkozóan a már idézett 14 százalék mellett ugyanerre az időpontra vonatkozóan 20 százalékos adat is forgalomban van), annyi valószínűleg elfogadható, hogy az iparilag fejlett és fejlett szociálpolitikával rendelkező európai országokban 1970-ban a bruttó nemzeti termék 20 százaléka körül voltak a társadalombiztosítási kiadások. (Ausztria 23,4, Hollandia és NSZK 23, Svédország 22, Francia- és Olaszország 21, Anglia 20 százalék.) (Wilensky-Lebeaux, 1975; Bayer, 1977)

A társadalombiztosítási rendszer mellett – bizonyos értelemben paradox módon – általában növekvő szerepre tettek szert a nem-biztosítás alapú, a korábbi jótékonyági logika szerint működő jóléti juttatások (angolszász nyelvterületeken az ún. welfare juttatások). A „jóléti” juttatások (ez csak az elnevezés paradoxona) a társadalom legrosszabb helyzetű tagjai számára rendszeresítődnek, azok számára, akik valamilyen oknál fogva átesnek a szélesedő társadalombiztosítási rendszer ún. biztonsági hálóján. Legújabbban e jóléti juttatásokat az ún. negatív jövedelemadó, ill. garantált jövedelem különböző változataival akarják felváltani. Ez a megoldás már azzal számol, hogy a munkaképes népesség növekvő része feleslegessé válik a modern technikával működő gazdaságban. (Theobald, 1967)

A tőkés országok szociálpolitikai elosztásának rohamos növekedése kétségtelen tény. A növekedést előidéző tényezők között – sokakkal együtt -fontosnak tartom a zavartalan társadalmi újratermelés bizonyos feltételeinek biztosítását (közoktatás, egészségügy); a „fogyasztói társadalom” működéséhez szükséges növekvő vásárlóerő biztosítását és különösen – ugyancsak a zavartalan reprodukció érdekében – a növekvő társadalmi feszültségek kordában tartásának igényét. A feszültségek növekedése természetesen az alávett osztályok, elsősorban a munkásosztály fokozódó harcának következménye. Úgy tűnik, hogy a munkásmozgalom erősödő szociálpolitikai követeléseinek jelentős lökést adott az I. és II. világháborút követő gazdasági helyzet is, s mindkét esetben a szocialista rendszerek megjelenése, ill. térhódítása.

E vívmányok azonban csak részben váltak visszavonhatatlan joggá, s például gazdasági recesszió vagy a politikai helyzet „megszilárdulása” esetén, számos ponton – pl. konzervatív fordulat hatására, vagy konkrétan a munkanélküliség növekedése kapcsán – megkérdőjelezhetők, ill. visszavonhatók. „Mindeddig a már megszerzett fejlődési sebesség, a magából a gazdasági növekedésből adódó új szükségletek nagyjából folyamatosan biztosították a társadalmi szolgáltatások javulását. Ám most, az 1978-as évben, a válság és a politikai konjunktúra fordulatai nyomán kormánycéllá vált a stagnálás, sőt a visszalépés.” (Fournier-Questiaux, 1979, 99. o.) A legutóbbi években e visszavonás sajátos formája az, amit több szerző (Greffé, 1975; Fournier-Miller, 1978; Questiaux, 1979) „reprivatizálásnak” hív, a piaci erők újraéledésének tekint. Ennek jelei, az előbbi szerzők szerint az ipari árszabályozás gyengülése, az elbocsátást korlátozó

intézkedések lazítása, az ágazatok közötti bérkülönbségek növekedése. (Fournier-Questiaux, 1979.) Greffe olyan jelenségeket emel ki, mint „a magánszervezetek szerepének növekedése mind a reálfolyamatokban, mind a finanszírozásban” (pl. magánintézmények létrehozása, költséges piaci szolgáltatások térhódítása számos területen, s ezzel egyidejűleg a hagyományosabb közösségi szolgáltatás minőségének romlása), ill. „az állami tevékenység piaci terminusokban való igazolása” (pl. költségekre, hasznosságra hivatkozás). (Greffe, 1975, 169., 222. o.)

A korai kapitalizmussal szemben tehát a mai tőkés társadalmak annyira módosították az *elosztás* mechanizmusait, hogy valamilyen szinten megoldják a piacról kiszorulóknak szükségleteinek kielégítését. A kiszorulóknak elemi anyagi szükségletei kielégítésének azonban más emberi-társadalmi szükségleteik visszaszorítása az ára. A lakosság egy (a jelek szerint növekvő) részének tevékenységére, képességeire egyre kevésbé tart igényt a gazdaság és a társadalom. Fizikai fennmaradásukat többé-kevésbé biztosítják, de nem valóságos jogként – s ezzel társadalmi helyzetük eleve egyenlőtlennek – válik. Az egyenlőtlenséget tovább növeli a legfontosabb társadalmi gyakorlatokból való kiszorulásuk, s anyagi szükségleteiknek a társadalomban általánosan alacsonyabb szintű kielégítése.

A gazdaság működésének lényegi problémája azonban az, hogy a termelési szervezetben továbbra is alapjában a klasszikus kapitalizmus „formális” gazdasága érvényesül.

A társadalmi munkaszervezet és az emberi szükségletek Senki számára nem kétséges, hogy az elmúlt 100-150 év jelentős változásokat hozott a munka világában is. A tőkés társadalom kialakulásának első évtizedeiben a kizsákmányolás legszélsőségebbé formált – a korlátlanul hosszú munkaidőt, az embertelen és balesetveszélyes körülményeket, a gyermekmunkát – sikerült korlátozni. Az első ipartörvények (Anglia 1802, Svájc 1810, Franciaország a gyermekmunkáról 1841, a gyárfelügyelőről 1872, Magyarország – az 1872. évi VIII. tc.-ben – a gyermekmunkáról, a munkásvédelem elemi kérdéseiről, 1884-ben az új ipartörvényben, a gyárfelügyelőről) ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak – több-kevesebb hatékonysággal. (Petrák, 1978; Fournier-Questiaux, 1979)

A következő szakaszra általában a munkások szervezethez való növekedése a jellemző, amivel számos országban politikai jogokat (sztrájkjog, szervezkedési jog) sikerült megszerezni, s ugyanakkor a társadalombiztosítás, ill. szociálpolitika terén is jelentős lépéseket sikerült kikényszeríteni. A munkaszervezet kérdéseiben való közvetlenebb beavatkozás különböző formái – a munkaközvetítéstől, ill. az elbocsátások korlátozásától, a bérfizetési módokba való állami beleszólásig – többnyire a 20. század fejleményei. Ez utóbbi lépések egy részét a munkásság kényszerítette ki, más része az állam szerepének növekedéséből adódott. Mindezek a lépések többnyire objektíve javították a munkásság jelentős részének helyzetét. A szociálpolitika azonban – továbbra is a két idézett szerző szerint – gyakorlatilag alig hatott a „gazdasági szférát alakító tényezőkre”, gyakorlatilag érintetlenül hagyta az üzemen belüli hatalmi viszonyokat. Így azután „szinte hatástalan maradt két alapvető területen, a foglalkoztatás és az üzemi munkaszervezet területén”

A munka tőkés megosztása, feldarabolása, emberi tartalmától való megfosztása ma talán még központosabb kérdés, mint korábban. A technikai fejlődés, a taylorizmus különböző változataival kiegészítve, sok szempontból súlyosbította a problémákat. S talán azért is nyer egyre nagyobb hangsúlyt a munka visszaemberesítésének igénye, mert bizonyos elemibb szükségletek (létfenntartás, valamelyes létbiztonság) kielégítése már kevésbé jelent nyomasztó gondot.

A modern tudományos és technikai fejlődés munkaszervezetre és munkásokra gyakorolt káros hatásainak elmélyült elemzése az 1950-es évek közepén indult meg, elsősorban Franciaországban (kivált Georges Friedmann, Pierre Naville és Alain Touraine munkáival). Ekkor fogalmazódott meg élesen az a (korábban is ismert) tézis, hogy az ipari munkavégzést a „konceptió”, azaz a feladat megtervezése-kitűzése, s az „exekució”, a végrehajtás közötti élesedő szakadék jellemzi, ami a munkafolyamatot „szétmorzsolja”, a végrehajtás feladatait lassan minden emberi tartalmuktól megfosztja, s a munkák jelentős részénél dekvalifikációs folyamatot indít el. Igaz, ekkor még (sőt, a 60-as évek elején is, l. Gurvitch, 1962) sokan bíztak abban, hogy az automatizálás e problémákat megoldja. De Friedman híres könyvének 1964. évi bővített kiadásában már utal arra, hogy az automatizálásnak a munkára gyakorolt pozitív hatásait valószínűleg csak a privilegizált kevesek fogják élvezni – a többségnek sivár kisegítő munkák maradnak ekkor is.

A tőkés munkaszervezetet elemző-bíráló modern munkák közül a legnagyobb hatású, úgy tűnik, a munkából szakíróvá lett Harry Braverman 70-es évek közepén megjelent könyve lett.

Braverman történelmileg elemzi végig a taylorizmust, a tudományos munkaszervezést (scientific management), az ipari pszichológiát, ill. a „human relations” mozgalom megjelenését és funkcióit, majd a

„tudományostechnikai forradalom” hatásait a fizikai és irodai munkákban. A tudományos munkaszervezés mindkét területen egyre finomabb eszközöket használ a munkák felbontására. A ma már „klasszikusnak” számító elemi mozdulat-felbontásokat a mozgásvonalak elemzése egészítette ki, amelynek során radarral, fotoelektrikus- vagy hanghullámokkal stb. méri a megtett erőfeszítést és ennek hullámzását az oxigénfogyasztás, a pulzusszám vagy a szem mozgása alapján (amely utóbbit a szemek közelébe rögzített elektródák segítségével az „elektro-okulográfia” méri). E módszerekkel -pl. az ún. UNOPAR rendszerben – 0,000066 perces pontosságú mérést érnek el. A munkások, sőt, a korábban a „középosztályhoz” tartozónak tekintett kereskedelmi és irodai dolgozók is egyre inkább a tudományosan szervezett munkafolyamat részévé, tárgyává válnak. (Crompton-Gubay, 1977)

Igaz, valamennyi folyamatban megnőtt a tudomány szerepe, emelkedik tehát a képzettség és szakképzettség *átlagos* szintje. Ez az átlag azonban nem az összesség színvonalának növekedését jelenti, hanem – egyfelől -a termelési folyamatban résztvevők szakmai színvonalának *polarizálódását*. „A munkások tömegei semmit nem nyernek azon, hogy a termelési folyamat feletti ellenőrzésük-uralmuk csökkenését bőségesen túlkompenzálja a managerek és mérnökök által gyakorolt uralom növekedése.” (Braverman, 1974, 426. o.) Másfelől a képzettség és szakképzettség átlagos szintjének növekedésével emelkedik a forma szerint képzett, a valóságban azonban tartalmilag elszegényített munkát végzők aránya. A „szakmunkások” és „betanított munkások” aránya nőtt, de sokuk szakképzettségi szintje a korábbi szakmunkásokénál jóval alacsonyabb. A régi iparosok és mesterek átfogó szaktudásának szűkítése, ill. korlátozása, ennek a tendenciának az irodai munkára kiterjesztése egyébként Taylor egyik fontos alapelveként realizálása: „A szellemi munkát a lehető legnagyobb mértékben ki kell emelni a műhelyből, s a tervező vagy szervező részlegbe kell koncentrálni(…)” (Taylor, 1903, 98-99. o.) A magasabb képzettség így egy idő után inkább feszültségnövelő tényezővé válik: az adott munkamegosztás ugyanis egyre kevésbé felel meg a képzettebb munkaerő igényeinek.

E sokféle feszültséget a háború alatt induló, az 50-es évek közepe óta terjedő „munkahumanizáló” programok próbálták enyhíteni. Az első amerikai programok még csak a Tudományos Munkaszervezés hatását kívánták ellensúlyozni „munkagazdagító” programokkal. (Drucker, 1946) A „munka humanizálása” mint követelés vagy program, később jelenik meg. Utóbb azután ez vált olyan általános kategóriává, amely mindenfajta reformkísérletet átfog. Ilyenek a munkakörülmények javítása (pl. színdinamika), a munkakör kiszélesítése (jobb enlargement), a munkagazdagítás (job enrichment), a különböző rotációk, a futószalag-rendszer felbontása cserékkel vagy egyéb módon, a munkásrészvételprogramok (Mitbestimmung, Participation), amelyek „munkásellenőrzés” és „ipari demokrácia” címen is megjelennek. Az újabb kísérletek közül a rugalmas munkaidő (flexi-time) tartozik ide, vagy az ún. „I am” terv. (Az utóbbi az „I am Manager of My Job” – „Saját munkám managere vagyok” rövidített formája.) E programok szerepe és hatása azonban vitatható. Braverman maga – sokakkal együtt -rendkívül kritikusan szemléli e fejleményeket.

Többen rámutatnak arra, hogy a munkahumanizáló programok zömét azért fogadták el a tőkés vállalatok, mert a társadalmi feszültségek erősödése, a munkaerő növekvő elégedetlensége a termelés (és profittermelés) zavartalanságát fenyegette, azaz, hogy e programok akkor válnak tartóssá, ha kimutathatóan gazdaságosak. (*Work in America*, 1973, Zimbalist.) Ama kevés esetben, amikor a kísérlet a munkások és managerek közötti hatalommegosztás radikális változtatását, valóságos demokratizálást veszi célba, akkor előbb-utóbb maga a program szűnik meg. (Jenkins, 1974)

Az újabb elemzések azt mutatják be, hogy a termelési eszközök és technikák fejlődése, ami a munkák megosztását és hierarchiáját alakította, társadalmilag nem tekinthető semlegesnek. A technikai lehetőségeket úgy sikerült felhasználni, hogy a tőkés viszonyok ne kerüljenek veszélybe. Ennek módja – lényegileg – a munkák olyan feldarabolása volt, ami a korábinál is nagyobb mértékben épített a termelésben felhasználható tudások egyenlőtlen elosztására és hierarchizálására, ezzel a munkaerő jelentős részénél a korábbi alávetettség és kiszolgáltatottság fenntartására. A bizonyos konjunkturális helyzetekben növekvő munkanélküliség, ill. az ún. szegmentált munkaerőpiac ennek a fejlesztési stratégiának tartozékai, ill. megnyilvánulási formái. S épp ezért vonják le azt a következtetést, hogy a munkásság problémái „nem oldhatók meg a munka szervezetének alapvető változtatása nélkül”. (The Work Relations Group, 1978)

A tőkés gazdaság összefoglaló jellemzése

Bármilyen vonatkozást vegyünk is szemügyre, kétségbevonhatatlan tény, hogy az elmúlt 100-150 évben a tőkés társadalom működésében jelentős változások következtek be. A kapitalista fejlődés kezdeti szakaszán a gazdaság formális jellege dominált, a gazdaság egyértelműen mindenféle nem-gazdasági érdek rovására működött, pusztítva-rombolva a nem-gazdasági értékeket. A gazdasági érdek *korlátlan* érvényesülése ebben

a formában egyre inkább nehezítette magának a rendszernek a zavartalan újratermelését. Ez annál inkább így történt, mert a technikai és gazdasági fejlődés elkerülhetetlen melléktermékeként a munkásosztály és az innen induló politikai mozgalmak egyre inkább képessé váltak a munkásérdekek artikulálására is, a különböző tőkés intézmények létjogosultságának megkérdőjelezésére is. Az egyes intézmények (pl. a tulajdon öröklése, vagy a piac korlátlan érvényesülése) legitimitása éppúgy kétségessé vált, mint a teljes társadalmi cél- vagy értékrendszer. Ez utóbbi kérdés egy viszonylag korai megfogalmazását Tawney szavaival illusztrálom:

„Kevesen tudják túlradó öröm nélkül szemlélni azon gyakorlati teljesítményeket és technikai ügyességet, amelyek a 17. század óta átformálták az anyagi civilizáció arculatát, s melyeknek Anglia bátor, bár nem nagyon skrupulózus úttörője volt. Ám ha a gazdasági törekvések szolgának jók is, úrnak rosszak. Ha gyeplőjüket valamilyen társadalmi célhoz kötjük, hajtják a malmot, és megőrlik a magot. De nyitott marad az a kérdés, miért mozognak a kerekek. És erre a kérdésre nem ad választ a gazdasági hatalom naiv és kritikátlan imádata, mely túl gyakran felbukkanó esztelen hajlam azoknál, akiket az új Leviathán megbabonázott.

A gazdasági hatékonyság minden egészséges, erőteljes társadalom szükséges eleme és csak a javíthatatlan széplelkek becsülhetik le jelentőségét. Ám ha a hatékonyságot eszközből elsődleges céllá teszik, ezzel magát a hatékonyságot zúzzák szét. Mert egy komplex civilizációban a hatékony cselekvés alapja a kooperáció. És ennek feltétele az, hogy egyetértés legyen, milyen célokra irányuljanak az erőfeszítések, és milyen kritériumokkal kell mérni az erőfeszítések sikerét.

A célokban való egyetértés olyan értékrendszert feltételez, amelynek alapján meghatározható az egyes részcélok relatív fontossága. Ha az erőforrások korlátozottak, ha a természet csak hosszan tartó, szisztematikus erőfeszítésre hoz eredményt, akkor ennek az értékrendszernek feltétlenül számolnia kell a gazdasági lehetőségekkel. De ő maga nem lehet pusztán gazdasági, hisz épp a gazdasági és egyéb érdekek – hogy mennyi gazdasági előny áldozható fel több szabad időért, vagy az oktatás-nevelés fejlesztéséért, vagy a munka humanizálásáért – relatív fontossága épp a megvilágítandó kérdés. Ehhez pedig valamilyen elképzelésnek kell élnie arról, hogy a teljes emberi természetnek milyen szükségletei vannak, amelyek kielégítése szempontjából a gazdasági szükségletek fedezése természetesen életbevágó, de ahol más igények kielégítése is fontos.” (Tawney, 1962, 282-284. o.)

Ezekre a kihívásokra a tőkés rendszer igen nagy rugalmassággal válaszolt. A hosszú távon mindig sikertelennek bizonyuló erőszakos megtorlások és beavatkozások a politika fegyvertárában háttérbe szorultak, s csak szélsőséges helyzetekben, vagy szűk körben kerülnek alkalmazásra. Helyettük kialakult azon intézmények bonyolult hálózata és azoknak a társadalmi technikáknak a rendszere, amelyek meglehetősen hatékonysággal váltak képessé a konfliktusok „békés” rendezésére. Az itt vizsgált szempontból az a fejlődési tendencia emelendő ki, amelynek során szinte minden területen sikerült elérni azt, hogy a gazdasági erők és érdekek uralkodó szerepe, ami tehát mind szélesebb körben elveszítette korábbi legitimitását, csak közvetítésekkel, s ezért kevésbé látványosan érvényesüljön.

Mindezek alapján, úgy tűnik, valamelyes kiegészítésre szorul a diadalmas, uralkodóvá váló tőkés gazdaság szokásos értelmezése, ami általában hangsúlyozza a gazdaság öntörvényű jellegét, azt a sajátosságot, hogy – szinte külső beavatkozások nélkül – szabályoz és szabályozódik, hogy vastörvényeivel nem enged teret más érdekeknek. Az eddig leírt tények és folyamatok egy valamivel teljesebb értelmezésre adnak módot.

A *gazdaság diadala* voltaképp azoknak a győzelme, *akiké* – tulajdonosként és birtokosként – e gazdaság feltételrendszere. Nem a *gazdaságnak* voltak-vannak érdekei, *hanem azoknak, akik a működés feltételeit kezükben tartották és tartják*. A *gazdaság uralomra jutása* azért következhetett be, mert a *társadalmi hatalom* alapjává – minden korábbi társadalomnál egyértelműbben – a *gazdasági tőke* vált. Az így generált uralkodó társadalmi érdekek nemcsak eltűrték, de parancsolóan igényelték a társadalom (szinte) egésze számára előnyöket (is) jelentő bővített anyagi újratermelést. És éppen ezért – nem utolsósorban a bővülő társadalmi többlettermék kompromisszumokat is elfogadó elosztása következtében – alakulhatott ki az a helyzet, hogy a termelés és elosztás adott folyamatai mintegy „spontánul” biztosították az adott viszonyok lényegi konzerválódását. A diadalmas gazdaság tehát voltaképpen azt jelenti, hogy a *társadalmi* viszonyok minden korábbinál kevesebb közvetítéssel, áttétellel épültek rá a gazdasági (és tulajdoni) viszonyokra, ami miatt a par excellence társadalmi (hatalmi stb.) viszonyok gazdasági viszonyként tűnhetek elő. Míg korábban a „társadalmi” elfedhette a „gazdaságit”, most gyakran a „gazdasági” rejtette el a „társadalmi”. E fejlődés során a gazdaság durván „formális” jellege gyengült, szükségletkielégítő jellege erősödött. Mindazonáltal továbbra is igaz, hogy a gazdaság működése, ill. a társadalom adottként való fennmaradása

megköveteli bizonyos emberi szükségletek tagadását. Közülük legfontosabb jelenség a forgalom-fogyasztás területén azon szükségletek visszaszorítása, amelyek nem jelentenének fizetőképes keresletet, s alkalmasint ezek helyett a szimbolikus eszközökkel „manipulált” fizetőképes szükségletek felkeltése. A termelés szférájában a humanizált, tartalmas emberi munka igényének visszaszorítása a lényeges, amely igény nemcsak a ráfordítási költségek minimalizálását akadályozná, de előbb-utóbb a társadalmi viszonyok adott rendszerét is megkérdőjelezné.

A MAI MAGYAR GAZDASÁG

A gazdaság szocialista társadalmon belüli helyéről különböző nézetek fogalmazódtak meg a korábbi évtizedekben, bár ebben a formában a kérdés még nemigen került elmélyült elméleti viták középpontjába. Egy korábbi tanulmányban részletesen ismertettem néhány véleményt, amelyekből kibonthatók a gazdaság helyére-szerepére vonatkozó álláspontok. Ezek – ha némi leegyszerűsítés árán is – elrendezhetők egy olyan logika szerint, hogy mennyire tartják a szerzők szükségesnek vagy kívánatosnak a gazdasági „törvények” és érdekek szabad érvényesülését, vagy mennyire tartják ezeket általánosabb társadalmi céloknak alárendelendőnek vagy alárendelhetőnek.

Akkor három, eléggé markánsan elkülönülő álláspont rajzolódott ki. Az első a gazdasági érdekek, célok elsődlegessége és meghatározó szerepe mellett érvelt. (Csikós-Nagy, 1969) A második álláspont a gazdasági és társadalmi érdekeket nagyjából egyenlő fontosságúnak tartotta, annál inkább, mert felismerte, hogy ezek – kivált rövid távon – ellentmondásba kerülhetnek, s akkor a pillanatnyi gazdasági érdek erőteljes érvényesülése (érvényesítése) magának a gazdaságnak a hosszú távú fejlődését is veszélyezteti. (Kulcsár, 1970) Végül egy harmadik álláspont szerint a gazdasági racionalitást, gazdasági összefüggéseket nem lehet semmisnek tekinteni, de – legalábbis hosszú távon – autonóm humanizációs (azaz par excellence társadalmi) értékeknek és érdekeknek kell azt alárendelni. (Hegedüs-Márkus, 1969)

Későbbi írásokban megjelenik a szintézis igénye. E szerzők szerint az új társadalom első forradalmi periódusában az önálló gazdasági szervezetek forma szerint megmaradnak, de gyakorlatilag teljesen alárendelődnek a politika hatalmi, fennmaradási érdekeinek. A vállalatok e korai feltételek között (ahogy Bognár József fogalmaz) csupán „kihelyezett minisztériumi osztályok” és a gazdasági tárgyú, gazdasági terminusokban megfogalmazott tervcélok „motívumaik szerint nem azok”, mert a gazdasági viszonyok hatását mellőzik. (Bognár, 1980) A későbbiekben azonban, a társadalmi konszolidáció időszakában, a gazdaság eme közvetlen és kizárólagos politikának való alávetettsége megszűnik. Ekkor – nagyjából minden felfogás szerint egybehangzóan – szükség van a gazdaság gazdaságként való vállalására, az ún. gazdasági törvények működésének biztosítására, s a gazdaságon belül racionalitásra (ami lényegében a gazdasági hatékonyság és jövedelmezőség kedvező alakulásával mérhető). (Szorcsik, 1977; Kulcsár, 1980) Ugyanakkor azonban – s ebben is közelítően összhang van az újabb írásokban – a politikai célok és érdekek (más fogalmazásban – Kornai, 1980b – a szocialista etika követelményei) korlátozó feltételt jelentenek. A gazdaság és az ún. gazdasági erők szabad érvényesülésének teret biztosító piac mégsem hagyhatók teljesen magukra: központi szabályozásukra, bizonyos feltételek kialakítására, ill. bizonyos tendenciák (közvetett vagy közvetlen beavatkozással történő) módosítására szükség van.

A mostanában kialakuló összhang elméletileg alátámaszthatónak tűnik. Marx szocializmus ill. kommunizmus képében, amikor „a szabadság birodalmáról” szól, a gazdaságról (többek között) ezeket mondja: „Ezen a területen a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy ez mint vak hatalom uralkodna rajtuk: ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségyszerűség birodalma.” (Marx, 1959, 172. o.) És – teszi hozzá Lukács – „a szocializmusban is a szükségyszerűség birodalma, és az is marad”. (Lukács 1976, 513. o.) A gazdasági szükségyszerűség magában foglalja a termelékenység növelését, s az még mindig a „gazdaságtan tiszta beszéde”, amíg ezen folyamatok ésszerű szabályozásáról, az ennek során kifejtendő „legkisebb erő kifejtéséről” van szó.

Az „ugrás” a gazdaságiból a társadalmiba akkor történik meg Marxnál, amikor a gazdaság működési feltételeiről beszél. A termelésnek „az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételei” „megkívánják, hogy a gazdaságot immár ne tisztán gazdasági célkitűzések alapján szervezzék meg”. (517. o. – az én kiemelésem, F. Zs.) E nem-gazdasági célkitűzés tartalmának meghatározásánál Lukács a munka jellegére helyezi a súlyt, arra a folyamatra, amelynek során a munka eszközből a „legfontosabb létszükségletté” válhat.

Az eddig vázolt elméleti követelményekből egy olyan szocialista gazdaság képe rajzolódik ki, amely ugyan szervezetileg, intézményeit és a tevékenységeket tekintve elkülönült, funkcióját tekintve azonban elsődlegesen a szó teljes értelmében véve szükségletkielégítő, szubsztantív. Fejlődése kezdeti szakaszán a rendszerfenntartás „szükségletei” dominálnak, ám később a kielégítendőnek tekintett szükségletek köre szélesedik. Fejlődése egy meghatározott fokától pedig teret ad a formálökonómiai racionalitásnak is. Minthogy ugyanis a politikai viszonyok stabilitását jórészt a gazdaság stabilitása biztosítja, a politikai racionalitás mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági racionalitás rovására. (Kulcsár, 1980) A formálökonómiai érdek túlzott érvényesülését azonban az osztársadalmi érdekeket kifejező társadalmi tervezés meggátolja. (Szorcsik, 1977)

A kérdés az, hogy ez a – jórészt az elméletből indukált – kép mennyire illeszkedik az utolsó 35 év tényeihez. A teljes elemzés túlmegegyezik e cikk keretein, így itt csak röviden foglalkozunk össze néhány mozzanattal.

A gazdaság politikának való alávetettsége az 1945 utáni első időszakban tagadhatatlan. Az eddigiekhez azonban hozzá kellene tenni, hogy a voluntarista társadalomvezetés nyomán a politikailag vezérelt gazdaság olyan sajátos jelleget öltött, ami történelmileg egészen újszerűnek tűnik. A *formális* gazdasággal való szakítás tudatosnak tekinthető. Ebben közrejátszhattak ideológiai motívumok is (hiszen a formálisan racionális gazdaság tisztán tőkés képződmény), és az is, hogy a voluntarizmus lényege szerint nem fogadhatja el tőle független, nem egyértelműen általa vezérelt mechanizmusok létét (amilyen a bármilyen korlátozott, a gazdasági racionalitásra ösztönző piac).

A gazdaság *szubsztantív*, szükségletkielégítő jellege is csak igen korlátozottan érvényesült. A „politika” osztársadalmi szinten kezelt szükségletei mellett ugyanis az egyéni és közösségi szükségletek kielégítését csak egészen alacsony szinten vállalta. Igaz, a háború utáni első években az ár-, bér- és foglalkoztatáspolitikai a háború előttinél igazságosabban (egyenlőbben) biztosította az elemi szükségletek fedezését az adott, rendkívül szűkös feltételek között. Ezen az alapon a stabilizáció utáni 2-3 év valóban a politikailag vezérelt szubsztantív gazdaság időszakának tekinthető.

A 40-es évek végétől azonban fokozatosan jelentkeztek az adott körülmények között is már időszerűnek ítélt egyéni és közösségi szükségletek. Ezekről azonban a gazdaságfejlesztés irányának meghatározásánál alig vettek tudomást. A „szükségletek” közül a *termelés*, a termelésnövelés szükségletei, azaz az ún. *termelő* fogyasztás élveztek abszolút prioritást. A *gazdasági növekedés elsődleges céljává* így módon a gazdaság növekedése vált. Ezért lehet e gazdaság jellegét *fetiszizálnak*, vagy *öncélúnak* tekinteni. Ezt a jelleget egyébként ideológiai okok erősítették, többek között oly módon, hogy az anyagi termelés, s főként a nehézipar kiemelt jelentősége egyben a munkásosztály társadalmilag kiemelkedő szerepeként volt értelmezhető. E fetiszizált gazdaság sajátja a minél nagyobb termelési értékre törekvés, ami a formális és szubsztantív funkciók elhanyagolása mellett eladhatatlan készletek növelésére, a szükségesnél és racionálisnál sokkal nehezebb termékek gyártására stb. vezetett.

Kialakult már ekkor egy másik sajátos, bár történelmileg nem ismeretlen fejlemény. A termelés kollektív alapokra átállítása az adott feltételek mellett egyáltalán nem szüntette meg az önérdelmet, bár ezt néhány évig erőteljesen visszaszorította, s létét a csupán „közérdeket” ismerő voluntarizmus sokáig nem ismerte el. Az egyéni – gazdasági jellegű – érdek azonban létezett, és érvényesülést keresett magának. Ez pedig gyakorta, s főként addig, amíg termelési lehetőségek kihasználásához nem fért hozzá, a társadalom pórusaiban élő „parazita” vagy „nyerészkedő” gazdaság megjelenését váltotta ki. A „második” gazdaság jelenlegi legitimálása ezért feltétlenül pozitív fejlemény. A gazdasági tevékenység parazita jellegét csökkenti azzal, hogy lehetőséget ad az egyéni gazdasági érdekeknek arra, hogy formálisan hatékony és szubsztantív gazdasági tevékenységgé váljon. Ez még akkor is pozitívum, ha épp ebben a szférában a magánérdek érvényesítése olykor túlhangsúlyozhatja a formális gazdaság bizonyos hátrányos vonásait.

A továbbiakban – már az 50-es évek közepétől – a gazdaság és gazdasági növekedés korábbi fetiszizálása enyhült. Az akár gazdaságtalanul is, főként önmagát szolgáló gazdaság egyszerre vált nyitottá mind a „formális”, mind a „szubsztantív” gazdaság bizonyos követelményei számára. A jó tíz évi előzmény után 1968-ban bevezetett gazdasági reform nemcsak a gazdaság formális gazdaságként való emancipálására törekedett. A szabályozott piac egyszerre volt hivatva biztosítani a gazdaságosabb, hatékonyabb termelést és a korábban mellőzött lakossági szükségletek egyenletesebb és magasabb szintű kielégítését. Ez a kettősség, ill. a kettősségben rejlő lehetséges ellentmondásosság azonban nem vált felismertté. Gyakorlatilag minden elemzés arra a hallgatóságos feltételezésre épült, hogy a *gazdaságilag hatékonyabb gazdaság egyben szükségképpen és automatikusan „szubsztantív”* is, azaz jobban biztosítja a szükségletek kielégítését. Ez egyébként a korábban tömegesen kielégítetlen szükségletek első feltöltésének éveiben lényegében igaz is volt.

Nem felejtendő azonban el, hogy még a korlátozott, szabályozott piacnak is a verseny és érdekelttség, azaz az önérték a hajtóerője. És épp ebből adódik, hogy a feltételezett automatikus kapcsolat számos ponton megbomlik, hogy a gazdaság „gazdaságos” működése mai feltételeink között is ellentmondásba kerülhet szubsztantív jellegével.

A „formális” és „szubsztantív” jelleg közötti lehetséges ellentmondás világos elismerése vagy felismerése a mára, vagy belátható jövőre vonatkozó gyakorlati gazdaság- és társadalompolitika egyik központi dilemmája. Itt nem arról van már szó, hogy távoli események hogyan válthatók aprópénzre. Sokkal inkább arról, hogy ha, ahogyan Marx mondja, általában „az egyéniség továbbfejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelynek során az egyéneket feláldozzák” (Lukács, 1976, 516. o.), akkor mennyi és milyen áldozat vállalható fel itt és most, *kik* „áldozandók fel”, milyen *mértékben*, *kiknek* az érdekében. E kérdés feltevése aligha utópikus zöngéjű, nagyon is a mához szól. Megválaszolni pedig nehéz. Nem is csak azért, mert nincs rá egyedül üdvöztető, egyetlen lehetséges válasz, hanem mert minden válasz szükségképpen strukturális érdekebe ágyazott.

Ezenközben a korábbi „öncélú” gazdaságsszemlélet, ill. ennek megfelelő gyakorlat sem tűnt el teljesen. Azon intézmények és szervezetek, amelyek (ill. amelyek vezetőinek) társadalmi-politikai helyzete vagy hatalma *erre* a gazdaságértelmezésre épült, szükségképpen a korábbi állapotok fenntartásának hívei. Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott pozícióból kívánják meghatározni a gazdaság fejlődésének, fejlettségének, eredményességének kritériumait – s mintegy „természetes” módon olyan és csak olyan kritériumokat választanak ki, amelyek alakulása központilag, közvetlenül befolyásolható. Ellenkező esetben vagy hatékonysági-jövedelmezőségi kritériumokat kellene elfogadniok, ami a „piac” szerepét erősíti s az övéket gyengíti, vagy a végső felhasználók szükségletkielégítési szintjét kellene mércének elfogadniok, ami ugyan általános társadalmi-politikai szempontból alapvető érdek, de épp a szóban forgó intézmények és szervezetek szempontjából esetleg közömbös, esetleg ugyancsak pozíció-gyengítő.

A „gazdaság” e három értelmezése, ill. az öncélú, a formális, ill. a szubsztantívé „jó” gazdasági jelleg ellentmondásai teszik érthetővé a következő paradox helyzetet. Egyfelől igaz, hogy a „politika” a gazdaságot mindvégig uralta, előbb szinte teljesen, utóbb kisebb mértékben. Másfelől azonban az is igaz, hogy az „öncélú” gazdaságnak sikerült maga alá gyűrnie – ugyancsak előbb nagyon, majd kisebb mértékben – mind gazdaságossági, mind szükségletkielégítési, mind pedig általánosabb, távlatosabb társadalmi érdekeket és értékeket, azaz mind a formális, mind a szubsztantív gazdálkodást.

(Történelmi Szemle, 1981. 4. sz.)

Jegyzetek

¹ Az „igazságos ár” eredeti tartalma ennél gazdagabb. A tan „az árrendszer összekapcsolta a társadalom isteni rendeltetésű struktúrájával, az »igazságos« árat úgy határozván meg, hogy az a jószág termelőjének is, vásárlójának is elégséges jövedelmet biztosítson társadalmi rangjuk megtartásához”. (Postán, 1972, 255. o.) A gyakorlatban az elvet valóban az árspekuláció, a nyereségek ellen, ill. a tradicionálisan megszokott árak megtartása érdekében alkalmazták.

² „A Hanza azzal a céllal jött létre és működött, hogy megvédje a hozzá tartozó kereskedőket, és hogy kereskedelmét terjessze. Ez nem gátolta abban, hogy a hanyatló császári hatalom helyét elfoglalván, Észak-Európa első számú politikai hatalmává váljon, amely arra is képes, hogy győztes háborúkat viseljen a szomszédos államokkal szemben – igaz, mindig gazdasági érdekekért.” (Dollinger, 1964, 7. o.)

³ Nem találtam számszerű becslést a középkori szegénység méreteiről. Braus (1964) láthatóan kísérletet tett a számszerűsítésre, de eredményre nem jutott. Mollat (1978) igen sok részleges becslést ad az 5-6. századi „matriculák”, a 12. századtól kezdve egyre gyakoribb vagyoni cenzusok alapján stb., egyes korokra ill. városokra nézve összesítéseket is közöl. A szegények aránya ezek szerint néhány százaléktól 40-50 százalékig terjedhetett.

⁴ „A segélyezett helyzetét sem valóságosan, sem látszat szerint nem lehet olyan kívánatosá tenni, mint a legalsóbb osztály független munkásának helyzete.” (Poor Law, 1974, 335. o.)

Irodalom

Arensberg, C. M.-Pearson, Harry W.-Polanyi, Karl (1957): *Trade and Market in the Early Empires*. Economics in History and Theory. The Free Press.

Bayer, K. (1977): Economic Conditions and Social Services in Europe. 1970-1975. Occasional papers no. 2. European Centre for Social Welfare Training and Research.

Bloch, M. (1927): *Les rois thaumaturges*, Strasbourg, P. F. L.

Bloch, M. (1954): *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*.

Bloch, M. (1974): *A történelem védelmében*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Bognár József (1980): Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*. MTA L. II. és IX. osztály kiadványa.

Bourdieu, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Studies in Social Anthropology.

Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemmelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Bourdieu, P. (1979): *La distinction* (Critique sociale du jugement). Minuit.

Braudel, F.: *Ecrits sur l'histoire*. Flammarion, 1969.

Braverman, H. (1974): Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century. *Monthly Review Press*.

Crompton, R.-Gubay, J. (1977): *Economy and Class Structure*. MacMillan Press.

Csikós-Nagy Béla (1969): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

- Dollinger, P. (1964): *La hanse* (XII-XVII. siècles) ed. Montaigne, Aubrier.
- Domanovszky Sándor (1979): *Gazdaság és társadalom a középkorban*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Drucker, Peter, F. (1946): The Way to Industrial Peace. *Harpers Magazine*, 1946. nov-dec, 1947. jan.
- Duby, G.-Mandrou, R. (1975): *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Durand, C. (1978): *Le travail enchaîné*. Seuil.
- Fèbvre, L. (1916): L'application du Concile de Trente et l'excommunication pour dettes en Franche-Comté. *Revue Historique*, CHI, CIV.
- Fèbvre, L. (1978): *Le problème de l'incroyance au 16e siècle*. Albin Michel, 1942.
- Ferge Zsuzsa (1973): A társadalompolitika fogalmáról. In: *Társadalmi tervezés és szociológia*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Fournier, J.-Questiaux, N. (1979): *Le pouvoir du social*. Presses Universitaires de France.
- Frazer, J. G. (1965): *Az aranyág*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Friedmann, G. (1954): *Où va le travail humain?* Gallimard.
- Friedmann, G. (1955): *Problèmes humains du machinisme industriel*. Gallimard,
- Friedmann, G. (1964): *Le travail en miettes*. Gallimard 1956, b6V. kiad.
- Greffe, X. (1975): *La politique sociale*. Étude critique. Presses Universitaires de France.
- Gurvitch, G. (1962): *Traité de Sociologie*. Presses Universitaires de France.
- Hatzfeld, H. (1972): *Du paupérisme à la sécurité sociale, 1850-1940*. Armand Colin.
- Hegedüs A.-Márkus M. (1969): Alternativa és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle*, 1969. szept.
- Hill, Ch. (1964): *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*. Seeker and Wartburg.
- Hill, Ch. (1976): *Reformation to Industrial Revolution (1530-1780)*. Pelican.
- Jenkins, D. (1974): Democracy in the Workplace: The Human Factories. *The Nation*, 1974. jan. 12.
- Kornai János (1980a): *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kornai János (1980b): Hatékonyság és szocialista erkölcs (A magyar gazdaság néhány dilemmája). *Valóság*, 1980. május.
- Kula, W. (1970): *Théorie économique du système féodal*. Mouton.
- Kulcsár Kálmán (1970): Gazdasági hatékonyság-társadalmi hatékonyság. *Gazdaság*, 1970. szept.
- Kulcsár Kálmán (1980): Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. In: *Az 1970-es évtized a magyar történelemben*. MTA.
- Latouche, R. (1961): *The Birth of Western Economy*. London, Methuen.
- Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*. Budapest, Magvető Kiadó, II. k.
- Lunt, F. (1939): *Financial Relations of the Papacy with England to 1327*. Cambridge, Mass.
- Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. *Történelmi Szemle*, 1976. 1-2. sz.
- Malinowski, B. (1972): *Baloma* (Válogatott írások). Budapest, Gondolat Kiadó.
- Marx, K. (1959): *A filozófia nyomorúsága*. Budapest, Kossuth Kiadó, MEM, 4. k.
- Miller, S. M. (1978): The recapitalization of capitalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 2., no. 2.
- Mollat, M. (1978): *Les pauvres au Moyen Age*. Hachette.
- Pálos Károly (1934): *Szegénység, szegénységkezelés*. Szombathely, Martineum Nyomda.
- Petrák Katalin (1978): *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest, Táncsics Kiadó.
- Pirenne, H. (1963): *Histoire économique et sociale du Moyen-Age*. Presse Universitaires de France.
- Polanyi, K. (1967): *The Great Transformation*. Beacon Press. (1. kiad.: 1944)
- Polanyi, K. (1972): *Dahomey és a rabszolgakereskedelelem*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Polányi, K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- (The) Poor Law. (1974) Ed.: S. G. and E. O. A. Checkland. Pelican. (1. kiad.: 1834)
- Postán, M. M. (1972): *The Medieval Economy and Society*. Penguin.
- Szorcsik Sándor (1977): *A társadalmi tervezésről*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Tamás; Aquinoi, Szt. /St. Thomas d'Aquin/ (1971): *L'être et l'esprit*. Presses Universitaires de France.
- Taylor, F. W. (1903): *Scientific Management*. New York, London, 1947.
- Tawney, R. H. (1962): *Religion and the Rise of Capitalism*. Gloucester, Mass. Peter Smith. (1. kiad.: 1926)
- Theobald, R. (1967): *The Guaranteed Income: Next Step in Socio-Economic Evolution?* Anchor Books.
- Thompson, E. P. (1963): *The Making of the English Working Class*. Pelican.
- Thrupp, S. L. (ed.) (1964): *Change in Medieval Society*. Appleton-Century Crofts.
- Touraine, A. (1955): *L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault*. Paris, CNRS.
- Villeneuve-Bargemont, Alban de: *Économie politique chrétienne*. Paulin, Paris, 1834.
- Weber, M. (1966): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Weber, M. (1968): *On Charisma and Institution Building*. University of Chicago Press.
- Weber, M. (1970): *Állam, politika, tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Wilensky, H.-Lebeaux, Ch. (1975): *The Welfare State and Equality*. Berkeley.
- Work in America*. (1973) Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education and Welfare. The MIT Press.
- (The) Work Relations Group (1978): Uncovering the Hidden History of the American Workplace (Prepared by Jeremy Becher). *Review of Radical Political Economics*, Winter.
- Yunck, J. A. (1964): *Economic Conservatism, Papal Finance and the Medieval Satires in Rome*, Thrupp.
- Zimbalist, A. (1975): The Limits of Work Humanization. *Review of Radical Political Economics*, Summer.

3. VARIÁCIÓK A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ TÉMÁJÁRA

Integráció és dezintegrálódás

A társadalom összetartozásának, részei szerves egységének gondolata mintegy kétszáz éve foglalkoztatja a társadalomfilozófusokat illetve szociológusokat, vagyis azóta, amióta az iparosodás felbontotta a korábbi kapcsolati hálókat, kikezdte a közösségeket. A kezdetben meglehetősen általános vagy egyoldalú értelmezéseket Durkheim kezdte differenciálni. Durkheim mechanikus és organikus szolidaritása (1893) nagyjából annak felel meg, amit az ötvenes-hatvanas években kulturális-normatív, illetve funkcionális integrációnak hívtak (Landecker, 1951), ma pedig, Habermas, Luhmann és Offe nyomán szociális, illetve rendszerintegrációnak neveznek. (Angell, 1968) Én csak e két utóbbi fogalmat fogom használni.

Ma a dezintegráltság válságjelenségei – drog, alkohol, bűnözés, a társadalomból való tudatos kivonulás – szaporodnak. Mégis, Luhmann rendszerelméleti megközelítése szerint a társadalom, mint integrált rendszer e problémák ellenére életképes maradhat. Ebben a felfogásban ugyanis a *rendszerintegrációhoz* elégséges, ha működnek az alrendszereket vagy egységeket „mechanikusan”, rendszerszerűen összekapcsoló intézmények, mint a piac vagy a kommunikáció.

Habermas viszont úgy véli, hogy az ún. „rendszerintegráció” kevés az „igazi” integráltsághoz. A rendszer-integratív mechanizmusok nem pótolják a „csoport-identitások útján megvalósuló normatív integrációt”. „Hiszem – mondja -, hogy egy társadalom tagjai magukat a *társadalomhoz tartozóként* akarják megismerni és újra felismerni, és ennek a társadalomnak az ő egységüket szimbolikusan is meggyőző módon képviselni kell.” A normatív vagy „szociális integráció” „normák és értékek útján” valósul meg, amelyeknek bizonyos egyetértésen kell alapulniuk – ellenkező esetben a konfliktusok oly élesek lehetnek, hogy a társadalom szétrobbanásával fenyegetnek”. (Papp Zsolt, 1985, 296-298. o.)

Gans szerint „a társadalom *dezintegrálódása* akkor következik be, amikor a kormány, az üzleti élet és más fontos intézmények elveszítik legitimitásukat; amikor széles körben elveszítik az emberek a hitüket azon szabályokban, amelyek társadalmi életüket irányították, és amikor a tradíciókat nyíltan megtagadják”. (Gans, 1988) Igaz, Herbert Gans szerint a konzervatív gondolkodók félnek leginkább a társadalom szétesésétől. Valójában azonban nem a dezintegráltság fenti leírása jelent konzervatívizmust, hanem csak ennek sajátos értékelése: az ti., ha a társadalom szétesésétől félve a mindenáron való rendet, konszolidációt fontosabbnak tartják, mint egy új, legitimálható egyensúlyt.

Gans leírása természetesen egy szélsőséges helyzetre vonatkozik. Valójában a dezintegráltságnak számtalan fokozata lehetséges. Sőt: „*teljesen integrált*” modern társadalom, amelyben minden intézmény, norma és szabály mindenki számára mindig legitim, illetve elfogadható lenne, nem létezhet. A modern társadalmak szerves része az egyének individuumként megjelenése, autonómiájuk elfogadása. Ezzel viszont együtt jár az, hogy egy társadalom tagjai egymástól eltérő módon (is) gondolkodhatnak, s különböző kérdéseket tehetnek föl a dolgok éppígy létének helyességére nézve. Valójában az ilyen provokatív kérdések, Bourdieu kifejezésével heterodoxiák segítenek a dolgok mindenkor szükséges változtatásában, felszínre hozván a feszültségeket. „Másként gondolkodók” nélkül, illetve e gondolatok elfojtása esetén a társadalom gyengíti vagy megszünteti önmaga belülről kiinduló változásának lehetőségét.

Ha teljesen integrált modern társadalom nincs is, jobban és rosszabbul integrált társadalmak nyilvánvalóan léteznek, egészen a már valóban anomikus dezintegrálódásig, amikor (Gans leírásának megfelelően) mind a rendszerintegratív, mind a szociálisan integratív mechanizmusok leépülnek. Ha ez a felbomlás egy bizonyos szinten túllép, akkor a megszokott, normális élet lehetetlenné válik. A *társadalmi újratermelés folyamatai* megzavarodnak. Az intézmények nem, vagy rosszul működnek, így az élet objektív feltételei nehezednek, ellehetetlenülnek. A szabályok érvényüket, hitelüket veszítik, miáltal magától értődővé válik ezek megszegése, pontosabban be nem tartása. Ez anarchiát, kiszámíthatatlanságot, a normák nélküli lét bizonytalanságát jelenti. A tradíciók elutasítása révén a társadalmi azonosság tudata – ami korunkban mindig történelmileg konstituált tudat – elvész, és ezzel sajátos vákuumhelyzet teremődik.

Ha tehát egy társadalom objektív funkciójának tartjuk, hogy egyedeiben, intézményeiben, viszonyaiban folyamatosan újratermelődik, akkor a dezintegrálódás objektíve negatív jelenség, hiszen zavarja a „tudatunktól függetlenül létező” funkció megvalósulását. Ettől elválasztandó az az értékítélet, ami a felbomlóban lévő társadalom megítélésétől függően kap előjelet.

SZEGREGÁLÁS RÉGEN ÉS MOST

Szegregálás esetén a társadalom különböző részei, csoportjai közé jelentős távolságok ékelődnek. A társadalmi távolságok nagyok, olykor szinte áthidalhatatlanok a szó társadalmi értelmében: nehéz vagy

lehetetlen egyik csoportból a másikba átkerülni akár egyéni mobilitás, akár házasság révén. Olykor még a csoportok közötti fizikai találkozást is megnehezítik szegregált, azaz csak egyik vagy másik csoport által igénybevehető intézményekkel. Szegregált társadalomban meglehetősen gyakori, hogy a legalacsonyabb státusú csoport már olyan lent van, hogy szinte a társadalmon kívülre, peremre kerül. Persze, szinte minden tagolt társadalomban van lent és fent – de nem mindig épülnek falak, nem mindig nehéz a csoportok közötti „közlekedés” a szó tényleges vagy átvitt értelmében.

A szegregálás azonban nem feltétlenül zavarja a társadalmi újratermelést. Valójában minden prekapitalista társadalom (a törzsi társadalmakon kívül) *szegregált, szegmentált társadalom volt*. A kasztrendszer vagy a rendi társadalmak évezredek, illetve századokon át működtek zavartalanul. A legfontosabb intézmények – a gazdasági berendezkedés, az askriptív társadalmi helyzetmeghatározás, a vallás stb. – legitimek, az életet szabályozó normák és szokások hatékonyak voltak, a tradíciók pedig elevenen éltek. Ha a dezintegráltság előbbi értelmezéséhez térünk vissza, akkor valószínűsíthető, hogy minél elfogadottabb és szilárdabb volt a szegregáció, azaz minél pontosabban ki volt jelölve: mindenki megkérdőjelezhetetlen helye a társadalomban, annál ritkábbak lehettek a dezintegráltság, a társadalom egészéről való egyéni leszakadás tünetei. Mindezt akár a szélsőséges szegregáltság sem volt (általában) feszültségkeltő. Az uralkodó ideológia -melynek egyik pillére mindkét esetben a halálon túli kompenzáció gondolata volt – olyan hatékonyan működött, hogy a legrosszabb helyzetű, teljesen marginalizált csoportok is elfogadták, s nem kérdőjelezték meg (legalábbis általában és tömegesen nem) a fennálló rend helyességét. A helyzettel való azonosulást segítette az, amit Durkheim mechanikus szolidaritásnak hív: az azonos helyzeten, a „hasonlóságon” nyugvó csoportszolidaritás, a közösséggel való olyan azonosulás, amitől még idegen volt az individuum autonómia-keresése.

A szegregáltság ilyenformán nemhogy nem zavarta a társadalmi reprodukciót, a társadalom biztonságos működőképességét, hanem annak „természetes kerete”, feltétele volt. A társadalom funkcionálásának szempontjából nézve és *objektív* kritériumokkal mérve tehát nem minősíthető „rossznak”.

Egészen más a helyzet a mai szegregálással, A polgári forradalmak a rendi társadalom – a rendi privilégiumok és kizártságok – elleni forradalmak voltak. A polgári követelések a korábbi falak, mobilitást gátló lehetőségek lebontására, az egyéni autonómia, a szabad sorsválasztás biztosítására irányultak, így értelmesszerűen *a polgári társadalmak a szegregálás ellen, annak tagadására szerveződtek*.

É polgári követelések soká és sok tekintetben sikerrel valósultak meg, valóban növelve az egyének autonómiáját. Ma azonban – mint ezt a továbbiakban részletesebben is igyekszem igazolni – a szegregálás tendenciái keleten és nyugaton egyaránt erősödnek. Az nyitott kérdés, hogy mennyire lehet tartós a szegregálással elért stabilitás, minthogy a szegregálás társadalomszervező elvei ellentétben vannak egy modern, polgári, politikai, gazdasági jogokra és szabadságokra épülő társadalom szervező elveivel. Ezért a szegregálás hatékony ideológiai elfogadtatása valószínűtlen. A relatív stabilitás így részben a társadalmi erőviszonyok alakulásán múlik, vagyis azon, hogy képesek lesznek-e sorsuk ellen tömegesen fellázadni a kiszorítottak, akik számára a kiszorítottság már sosem fog olyan természetes létformává válni, mint egy rendies társadalomban. Az is szerepet játszhat majd azonban, hogy mennyire lesz melegágya a szegregálás a dezintegrálódás anomikus jelenségeinek (például a munkanélküliség, az önpusztítás mellett a bűnözésnek stb.) Ha ez az összefüggés erősödik, a szegregálás gyengítése esetleg általánosabb érdekké is válhat.

A szegregálás értéktartalmi megítélése sokkal egyértelműbb, mint a dezintegrálódásé. A szegregálás definíció szerint az erősebb csoportok gyengébbek felett gyakorolt kényszere. Így nemcsak egyenlőtlenséget jelent. A piramis aljára szorított csoportoknak a többiekénél sokkal kevesebb szabadságuk van például abban, hogy saját maguk válasszák meg, vagy alakítsák ki helyüket a társadalomban, vagy hogy saját sorsukról döntsenek. A csoportok közötti „általános” szolidaritást az emelkedő falak szinte definíciószerűen kizárják. Ha tehát valaki elfogadja a francia forradalom hármasszoros értékrendjét, vagy akár csak *egyed is a szabadság, egyenlőség és testvériség (szolidaritás) értékei közül, akkor ma a szegregálás a társadalmi szerveződés nehezen elfogadható formája*.

A DEZINTEGRÁLÓDÁS MA KIRAJZOLÓDÓ TENDENCIÁI

A társadalom integráltságával mindenütt baj van – hiszen épp ezért vált a kérdés központi fontosságúvá. Gyakorlatilag valamennyi fejlett nyugati ország küzd ezzel a problémával, aminek jelei a bűnözés látványos növekedésétől a kisebbségek elszakadási igényéig terjednek.

A helyzet – köztudottan – nálunk is súlyos. A közösségi normák kényszerítő ereje, a mindennapi életnek keretet adó szabályok „természetes” elfogadottsága csökken, s ezzel szinte magától értődően nő a norma- és szabálysértések tömege. (...)

Noha a dezintegrálódás jelei nyugaton is szaporodnak, mégis kibontható többféle különbség köztük és köztünk.

– Az egyik különbség az anomikus jelenségek típusa és elterjedtsége. A magabiztos és erős diktatúra korában az anómia kiterjedtségel többé-kevésbé hasonló lehetett, mint más ipari társadalmakban, de megjelenési formája más volt: a romboló erőket az egyén elsősorban *nem mások, hanem önmaga felé fordította* (1. gyorsan növekvő és szokatlanul magas öngyilkossági arányok, pszichés és neurotikus ártalmak, megbetegedési és halálozási arányok).

A rendőrállam gyengülésével és a társadalom mind nyilvánvalóbb válságával, perspektívatlanságával egyidejűleg a korábban elfojtott jelenségek elemi erővel kezdtek a felszínen is megjelenni, ugyanakkor a korábban befelé romboló anomikus jelenségeknek egyelőre nincs mitől csökkenniük. Ilyenformán az anomikus tünetek nem fokozatosan, hanem szinte robbanásszerűen nőnek, és együttes számuk valószínűleg már most nagyobb, vagy hamarosan nagyobb lesz, mint a legtöbb nyugati országban.

A másutt is létező anomikus jelenségekhez csatlakozik nálunk a „disszidálás” – az önkéntes emigráció. Az 1945 előtti tömeges kivándorlásokat vagy a nyomor, vagy a közvetlen politikai fenyegetések okozták. 1945, de főleg 1960 után a magyar polgárok egyszerűen azért mentek el tömegesen, mert a *társadalmi rendszer* iránti ellenszenv erősebb volt, mint közösségi kötődéseik.

– A nyugati demokráciákhoz képest a másik különbség az, hogy ott egy idő után elkezdődött a társadalom öngyógyítása, a mégis megtartó kis közösségek, mozgalmak szerveződése. Ezek hatékonysága egyelőre igen csekély, mert túli nagyok az ellenerők, mindenekelőtt a kizárólagosságra törekvő, túlsúlyos piaci „rendszerintegráció” – de mégis valahol itt lehet majd talaja egy ellenmozgásnak. Nálunk e szerveződések a diktatúra feltételei között nem jelenhettek meg. Pontosabban nemcsak a sztálini, hanem a poszt sztálini rendszer is *minden részleges vagy lokális szolidaritás* felszámolására és szigorú tiltására rendeződött be. A helyzet körülbelül 1988 közepe-vége óta kezd Magyarországon e tekintetben érezhetően javulni. Az ilyen kezdemények valóságos mozgástere azonban csak a demokrácia stabilizálódása után fog kibontakozni.

– A harmadik döntő különbség a *rendszerintegráció* mechanizmusában van. A nyugati társadalmakban – még abban a spanyol, portugál vagy görög társadalomban is, amelyekben hosszabb ideig erős volt a diktatúra -a *piacgazdaság* szinte mindvégig majdnem zavartalanul működött, kisebb-nagyobb gazdasági válságok ellenére. Az ugyancsak rendszerintegráló mechanizmusként működő *közzolgáltatások* a tömegközlekedéstől a közoktatásig többé-kevésbé folyamatosan működőképesek maradtak, alkalmasint jelentős átalakulások árán. (A diktatórikus rendszerek esetében, kivált azok felbomlása idején, lehettek nagyobb zavarok is.) Végül – ezúttal a diktatúrák kivételével – mindenütt működött és működik a *politikai mező*, az objektívalódó érdekek körüli szerveződésekkel, a politikai strujfitúrác rugalmas, az objektív erőviszonyoknak megfelelő átalakulásaival. Nálunk, illetve minden kelet-európai „szocializmusban”, előbb vagy utóbb az élet két területen is fellépett) a szétzilálódás, a politikai integrációs mechanizmusok pedig definíciószerűen hiányoztak, illetve hiányoznak.

Vagyis a létező szocializmusokban egyszerre van jelen, többnyire igen súlyos formában, a rendszerintegráló mechanizmusok hiánya vagy összeomlása és a szociális integrációk súlyos sérülése. E mindenre kiható dezintegrálódás nyilvánvalóan összefügg a totális diktatúrák kudarcával, azzal, hogy képtelenek bizonyultak társadalomépítésre: *mesterséges rendszerintegrációik tartósan nem működnek, a társadalomintegrációkat pedig, amelyeknek szervesen és alulról kellene építkezniük, lehetetlenné tették.*

Az integrációs mechanizmusok katasztrofális működése miatt a *bolsevik típusú rendszerek szinte sohasem, vagy csak létük első, lendületes éveiben működtek valóságos rendszerként* (azaz olyként, ami rendszerelméleti kritériumokkal többé-kevésbé leírható). Épp ezért lehet az elmúlt berendezkedést „kvázi-rendszernek” vagy „anti-rendszernek” tekinteni.

Új vagy erősödő szegregációs tendenciák

A szegregálás vagy szegmentálás – ha tetszik, egy újfajta kasztosodás vagy rendiesedés – a világ számos fejlett országában erősödő folyamat.

Munkanélküliség. Az egyik e tendenciát erősítő jelenség a *munkanélküliség tartósodása*. Az OECD országokban a munkanélküliek száma 1988-ban 28 millió (a munkaerő 7 százaléka), az Európai Közösségben 15 millió, azaz a munkaerő 10 százaléka körül látszik – egyelőre – stabilizálódni, országonként igen jelentős különbségekkel. Ezek az adatok a válság utáni fellendülés valószínű csúcspontjára vonatkoznak. A fellendülés ellenére az arányok a korai nyolcvanas évek mélypontjához képest alig csökkentek. Ez azért elgondolkodtató, mert a már egyszer kialakult munkanélküliség tartósodását jelzik.

A hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek mellett sok helyen kiszorulnak a munkaerőpiacról a korán, nyugdíjazottak (Szala, 1989), vagy a megváltozott munkaképességűek, akiket egyre kevésbé fogad el a mind nagyobb hatékonyságra törekvő termelés. Egyes országokban, például az Egyesült Államokban, sikerült a statisztikailag nyilvántartott munkanélküliek számát jelentősen csökkenteni. A csökkenés gyakran (ott is, másutt is) látszat: a munkaerő egy része, elsősorban a nők, végképp visszavonulnak a piacról, mert úgyis reménytelen, hogy oda visszakerüljenek. E mellett a munkanélküliség csökkenése az aktív munkaerő piacának egyre markánsabb szegmentálódásával jár együtt. A korábbinál sokkal több a bizonytalan egzisztenciát jelentő részmunka, ideiglenes és alkalmi munka, és továbbra is léteznek a rosszul fizetett segédmunkák. A technológiai változások – az információs társadalom megjelenése – nem ígérnek e tendenciák változását. Sőt, mind rugalmasabban alkalmazható és mind atomizáltabb munkaerő iránti igényt sejtetnek. A vesztesek főként a rosszul képzettek, iskolázatlanok, a kisebbségek, a nők, és általában a fiatalok. Különösen súlyos probléma, hogy szinte mindenütt emelkedik a tartósan – egy évnél hosszabb ideig – munkanélküliek száma és aránya, akiknek gyakorlatilag semmi esélyük sincs arra, hogy ismét rendszeres és stabil munkához jussanak. (OECD, 1988) A nők helyzetének romlása egyébként azért is valószínű, mert a jóléti állam egy sor, korábban elvben felvállalt szükségletet lassan, céltudatosan visszahárít a családra. Az ideológia az, hogy a család nyerje vissza régi fényét, erejét, szerepét. Ezzel egyben képessé válik a betegek, hanyatló erejű idősök ellátására. A „családon” természetesen a nőket kell érteni. Azt ritkán veszik figyelembe, hogy ma az ilyen szolgálatot vállaló nők terhei a múlthoz képest megsokszorozódtak. Hála az orvostudomány fejlődésének, relatíve több az idős, a tartósan beteg, hosszas ápolást igénylő ember. Ugyanakkor folyamatosan csökken a gyermekszám, s emiatt mind kevesebb azok száma, akik ápolást nyújthatnak. (Parker, 1985)

A munkanélküliség szegregáló hatása nem csak abban áll, hogy a munkanélküliek (többnyire és általában) romló anyagi helyzetbe kerülnek, vagy, hogy a reménytelenség, a peremre kerülés miatt talajt vesztenek, és nőnek körükben az anómiás jelenségek, a bűnözés, alkoholizmus, öngyilkosság. (Pritchard, 1988)

Minden eddigi társadalom a kötelességek és jutalmak, vagy kötelezettségek és jogok valamilyen egyensúlyán nyugodott. A munkanélküliség csak akkor nem bontja meg az egyensúlyt, ha érvényesül „az, aki nem dolgozik, ne is egyék” bibliai (majd marxista ideológiába átültetett) elve. Ez azonban már összeférhetetlen a 20. század általánosan elfogadott – illetve kiküzdött – normáival. Ha viszont van munkanélküli segély, akkor az egyensúly felborul, azaz sérülnek az írott-íratlan szabályok. A munkanélküliség: ilyen-formán mindenképpen normasértő – azaz, miközben szegregál, dezintegrál is.

A hajléktalanság növekedése néhány országban – például Angliában, az USA-ban, de Magyarországon is – statisztikailag nehezen regisztrálható, de sokféle tapasztalat alapján valószínűsíthető tény. Az is nehezen tagadható, hogy ez a csoport végzetesen marginalizálódik. Gyakorlatilag nincs reményük arra, hogy valaha is stabil, az adott társadalom normáinak megfelelő otthonhoz jussanak. Erőfeszítéseik legfeljebb a mindennapi önfenntartásra szorítkozhatnak – de életük igazi rendezésére szinte nincs esélyük. Ezért nagyon gyakori körükben az *önfeladás*, ami erősíti társadalomból való kiszorulásukat.

Piacosítás. JA jóléti rendszerek piacosításának egyik *mellékhatása* a korábban *univerzális*, s legalább szándékuk szerint egységes színvonalú rendszerek fizetőképesség szerinti *differentiálása*. A jobbmódúakat kiszolgáló intézmények egyre világosabban eltávolodnak a szegények számára működtetett rendszerektől. Így a szegmentált munkaerőpiac mellett lassan szegmentált egészségügyi, biztosítási stb. rendszerek jönnek létre, amelyek érthetően erősítik a társadalmi szegregációt. A szegényebbek nyugdíja persze mindig alacsony volt, és mindig nagy volt annak a valószínűsége, hogy az elvben egységes rendszeren belül is kevésbé jó orvosi ellátáshoz, iskolához stb. jutnak. Az újdonság egy igencsak régi, rendiesebb gyakorlathoz való visszatérés, az ti., hogy most *más*, elkülönített intézmények Jálják el őket, és pedig nem önkéntes választásuk, hanem sajátos kényszer, a pénztelenség okán.

A jóléti elosztás változása. Sajátos *további* szegregáló mechanizmusokat indított el a jóléti állam átalakulása a neoliberalizmus térhódítása nyomán. A változás teljes értékeléséhez célszerű a szokásos elemzéseket kibővíteni. R. Titmuss egy korai, fontos tanulmányát (1962) felhasználva Sinfield (1989) kimutatja, hogy csupán a jóléti közkiadások számbavétele félrevezető. A jóléti újraelosztás számtalan más csatornán is hat. Ezek közül Titmuss *az adó révén történő, valamint a vállalati jóléti elosztást tartja fontosnak*. Az első, az ún. „fiscal welfare” nagyjából annak a körnek felel meg, amit ma „tax expenditure”-nek, azaz adókiadásnak neveznek. (Surrey, 1973) Ide tartozik minden olyan tétel, ami a személyi jövedelemadónál adóalap- vagy adócsökkentésre ad lehetőséget (például gyermekek adókedvezménye, adóalapból levonható magánmegtakarítás stb.). Ez látszólag a költségvetésnek nem kiadás, de valójában pont ennyi bevételtől esik el. A vállalati jóléti elosztásba minden olyan béren kívüli

vállalati kiadás beleértendő, ami közvetlenül az alkalmazottak egészségét, biztonságát vagy jólétét szolgálja, a vállalati étkezéstől és munkaruhától a vezetők magáncélra is használható gépkocsijáig.

Adókiadások. Sinfield adatai szerint a jóléti célú adókiadások főként ott emelkednek, ahol (a neoliberális ideológiának megfelelően) a korábbi állami és kötelező biztosítások helyett vagy mellett az önkéntes (magán) biztosításokat ösztönzik, illetve ahol a szociális lakásprogramokat önerős programokkal váltják ki. Az Egyesült Királyságban például 1983-ban a magán nyugdíjbiztosítással kapcsolatos adókiadás a tervezett 1 milliárd helyett évi 5 milliárd font volt – ami már feleannyi, mint az idősekkel és fogyatékosokkal kapcsolatos összes állami kiadás. A magánbiztosítás szerepe azóta is folyamatosan nő.

A direkt kiadások adóköltiséggé változtatásának sokféle funkciója van. Egyrészt szinte *láthatatlanná válik az, hogy mennyibe kerülnek a közösségnek az így finanszírozott ellátások*. A gyanútlan szemlélő úgy vélheti, hogy a magán nyugdíjbiztosítást, egészségügyi biztosítást stb. a biztosított teljes egészében maga fedezi. A valóságban a biztosított ezeket a járulékokat levonhatja adóalapjából, a kötelező járulékokat nem mindig. Amennyiben a vállalat szervezi a biztosítást, akkor rendszerint ő fizeti a járulék egy részét. Ez vállalati költségként számolható el, azaz nem jelenik meg a kedvezményezett jövedelmében. Végül – épp az önkéntes biztosítás ösztönzése érdekében – a vállalat által kezelt és beruházott biztosítási alapok hozamát sok országban a szokásosnál enyhébben adóztatják. Hasonló a helyzet akkor, amikor valamilyen közszolgáltatást piacósítanak. A magánszférát ösztönző országokban a piaci módon vásárolt egészségügyi, oktatási, gyermekellátási költségek kisebb-nagyobb része az adóból (adóalaphból) levonható – de ez, a korábbi közszolgáltatással ellentétben, szintén nem jelenik meg költségvetési kiadásként. Magyarországon egyelőre nem lehetnek túl jelentősek a jóléti adóköltiségek, de megjelenésük az önkéntes biztosítással, alapvető szolgáltatások piacósításával valószínűsíthető.

Vállalati előnyök Az evidenciák kezdenek gyűlni arról, hogy hogyan emelkednek *a vállalati jóléti kiadások*, nem utolsósorban a vezetői külön-járandóságok (az ún. fringe benefit). Az egyik cél ebben az esetben is *az adó megkerülése*. Kevés olyan ország van, ahol ezeket a jövedelmeket igyekeznek megadóztatni, és többnyire nem is foglalkoznak azzal, mekkora lehet a súlyuk. Sinfield például megjegyzi, hogy amikor Ausztráliában ezt az adót bevezették, a bevétel a vártnál jóval nagyobb volt – azaz alábecsülték a jövedelemforma jelentőségét. Egy másik cél ezúttal is *a láthatatlanná tétel*. A természetbeni járandóságok nem jelennek meg a fizetési jegyzéken, és egy részük a beavatatlanok előtt rejtve marad. (Ha például egy angol cég munkaruha címén a legelegánsabb szabóval varrat öltönyt az igazgatóknak, szabad szemmel nem látszik, és a nyilvántartásokból nem derül ki, hogy az igazgatók részben a közösség pénzén öltözködnek.)

A vállalati jóléti kiadások további sajátos funkciója a dolgozók feletti kontroll erősítése, illetve újfajta függőségek kialakítása a munkáltató és a munkavállaló között. A szelektív, nem kötelező vállalati biztosítások egy részét eleve a „legfontosabb”, „legértékesebb” dolgozóknak tarthatják fenn, s már ezzel osztályozzák, megkülönböztetik a munkavállalókat. Ugyanakkor a munkáltató a vállalati juttatások elosztásánál figyelembe veheti a dolgozók vállalathoz való hűségét, lojalitását, alkalmazkodását – megannyi olyan vonást, amelyektől a szabályos piaci munkaszerződés mentes volt. Különösen erősíti a kontrollt, ha az állami kötelező rendszerből vállalati kötelező rendszer lesz, amint ez például Angliában a táppénzbiztosítással történt 1983-ban. Ekkor az ellenőrzés és érdekelttség a közszférából a magánszférába, a vállalati személyzeti részleg hatáskörébe kerül, új függőségi rendszert teremtve. (Taylor-Gooby, 1985)

A vezetői pozícióhoz kötött „juttatások” fontos *privilegiumok*. Ezek nálunk az elmúlt negyven évben is igen jelentősek voltak egy szűk rétegnél. Jóllehet egyes különösen irritáló formák – például a zártkörű vadászatok – esetleg majd eltűnnek, a jelenség egésze azonban ma inkább terjed, mintsem hogy megszűnne. (Már előfordul, hogy új, még állami tulajdonban lévő, de már önálló nagyvállalat vagy bank privilegizálandó vezetőinek luxusmárkájú nyugati gépkocsit vásárol stb.) A nem lényegtelen különbség az, hogy korábban az előnyök egyértelműen hatalmi, most pedig inkább „piaci” pozícióhoz kapcsolódnak. De a jelenség gyors terjedését ugyanúgy ez a múlt magyarázza, mint azt az egészen szokatlan új magyar kiváltságot, hogy a régi hatalmi helyzet segítségével lehet új előnyökre szert tenni, például így lehet a közvagyon magánvagyonná alakítani. (Ráadásul nem is „eredeti felhalmozás” ez: az új gazdagság jórésze nem áramlik be a termelésbe, inkább a fitogtató fogyasztást szolgálja. A többség szegényedésével egyidejű öncélú gazdagodás megint a dezintegráltság, a kontroll és normák hiányának következménye.)

A vállalaton belüli pozícióhoz és státushoz kötött, munkabéren felüli előnyök és hátrányok szaporodása, a rendies jellegű személyes függőségekkel és kötöttségekkel alapjában változtatja meg a tőkés munkaszerződés lényegét. Ennek sajátos előnye ugyanis épp az uralom személyes formája alóli emancipáció volt.

Segélyezés. Az egyik – meglehetősen gyorsan erősödő – külön rendszer a *segélyezés* feltűnő növekedése, ami általában a szegénnyel, ezen belül az egységes társadalombiztosítási ellátások relatív romlásával függ össze. A szörványos adatok szerint Nyugat-Európa több országában másfél-kétszeresre nőtt a segélyezettek száma 1970 és 1980 között. Magyarországon a rendkívüli szociális segélyek száma 1970 és 1985 között több, mint tízszeresre, félmillió fölé emelkedett, és jelentősen nőtt a nevelési segélyben részesülő családok száma is.

Van Oorschot és Schell a segélyezést ellentmondásos eszköznek látják. Mert igaz ugyan, hogy elvileg oda irányítja az eszközöket, ahol erre a legnagyobb szükség van, ám ugyanakkor a rászorultság-igazolás, mint feltétel, diszfunkcionálissá teszi az eszközt magát. Az ezzel járó kiszolgáltatottság miatt sokan nem veszik igénybe a segítséget. A szegénységi csapda szinte elkerülhetetlen, ha aktív keresők családjai szorulnak segélyre, ami egyébként gazdaságpolitikailag is elhibázott lépés. (Myles, 1988; Ferge, 1989)

A társadalmi integráltság oldaláról nézve a segélyezés stigmatizáló hatása a legfájdalmasabb. Eddig sehol nem sikerült a segélyezést stigma-mentessé tenni. Sőt, 1989-ben is úgy vélik egyes szerezők, hogy a stigma direkt előnyös, mert elveszi az emberek kedvét attól, hogy segélyre támaszkodjanak. (Segalman-Marsland, 1989) Goffman szerint azonban „a stigma mélységesen hitelrontó megjelölés, (...) ami negatív társadalmi kirekesztéssel jár, azaz olyan diszkriminálással, melynek révén, ha nem is szándékkal, de tényszerűen csökkentjük a stigmatizált egyén életesélyeit”. Ma ugyanis, teszi ehhez Goffman, a szimbolikus interakcionizmus révén tudható, hogy amit magunkról gondolunk, az jórészt arra épül, amit úgy hisszük, mások gondolnak rólunk. Épp ezért a stigmatizáltnak roppant nehéz önbecsülését felépíteni vagy megtartani – és ezzel csökkenti saját esélyét arra, hogy „integrálódhasson”. (Goffman, 1974; van Oorschot-Schell, 1989)

A szegregáló mechanizmusok többsége a rendszerintegráló mechanizmusok – elsősorban a piac, a jóléti redistribúció, az adórendszer – újszerű működésével függnek össze. Ugyanakkor hatásuk a szociális integráció területén mind fontosabb. Egyfelől a rendszerintegrációból kiinduló szegregáló tendenciák a szociális integrációt építeni hivatott intézményeknél – iskolánál, humán szolgáltatásoknál – is megjelennek. Másfelől a rendszerintegráló mechanizmusokból kiinduló szegregációk is rengeteg olyan szimbolikus tartalommal telítődnek, amelyek a szociális integrációt gyengítik mind a rendies privilégiumokkal, mind a leszakadók, szegények megbélyegzésével. Az így erősödő szegregáció egy további, sajátos eleme az, hogy a gazdasági válságot (nálunk legalábbis) szinte mindig kísérő bűn-bakképzési mechanizmusok reflexszerűen élesztik fel a fajgyűlöletet. Növekszik az antiszemitizmus is, de a cigányokkal szembeni szegregációs törekvések különösen erősek.

A szegregálás gyökereit nem elsősorban az elmúlt 40 évben kell keresnünk. A totális rendszer kétségkívül rendies jellegű szakadást teremtett a hatalmi elit és *mindenki más között*. Ezen túl azonban sokféle egységességre, uniformizálásra törekedett. A teljes foglalkoztatás, a mobilitás erőltetése, az elvben egységes ellátórendszerek számtalan problémát szültek, de – legalábbis szándékuk szerint – a szegregálás ellen igyekeztek hatni.

A szegregálás erősödése – nálunk is, mint másutt – a nagyobb piaci hatékonyságra törekvéssel, illetve a költségvetési kiadások csökkentési igényével függ össze. E törekvésekkel azonban a jóléti rendszer sajátos átalakuláson megy át:

- Egyre nehezebbé válik a költségvetésben megjelenő „látható” jóléti kiadások szinten tartása vagy növelése. Ezen belül azonban erősödik a „rászorultsági elv”, ami azt jelenti, hogy egyre jobban körülhatárolódnak, *egyre láthatóbbá válnak* azok, akikre e politika irányul. Ez természetesen erősíti a velük szembeni ellenérzéseket – hiszen mind világosabb, hogy az állam az adófizetők pénzéből nyújt számukra támogatást, miközben az adófizetők maguk egyre kevésbé haszonélvezői a jóléti államnak.

- A direkt és látható költségvetési kiadások egy része *láthatatlanná válik* az adó- és vállalati kedvezmények révén. Ezeket a költségvetési veszteségeket figyelembe véve a jóléti kiadások egészükben nem feltétlenül csökkennek, sőt, alkalmasint nőnek is – csak összetételük változik.

- Összefoglalva: az: *új újraelosztás a látható és számon kérhető költségvetési kiadásokat a szegények felé rendezi át, a láthatatlan és privilégiumjellegű „kiadások” haszonélvezői pedig elsősorban a jobb módú és erősebb csoportok. Mindeme változások növelik a szegregáló jellegű egyenlőtlenségeket és egyben új, személyközi, függőségi viszonyok kialakulásával járnak.*

Ezeket a jelenségeket együttesen a „megkettőződött jóléti állam”, vagy a „magán, jólétig állam” címkéjével írják le manapság. „A magán jóléti állam – írja A. Doron – a legjobb anyagi helyzetűeknek nyújt előnyöket. Az elkülönülő státusok megőrzésének rendszerévé vált. (...) Ez az egyik legfontosabb tényező, ami a fejlett ipari országokban ma kirajzolódó új osztály-megosztottságot megszilárdítja. A tendencia

társadalmi jelentősége a modern társadalom erősödő refeudalizációja, ahol a munkahely váltja fel a középkor feudális struktúráját.” (Dóron, 1989)

(Esély, 1990. 1. sz.)

Irodalom

Angell, R. C. (1968): Social Integration. In: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol.7. The MacMillan Company and The Free Press.

Doron, A. (1989): *Alternative Futures for Social Security*. Paper presented at the Conference on the Future of Social Security, July 1989.

Durkheim, E. (1893): *De la division du travail social*. Paris, Alcan.

Ferge Zsuzsa (1989): *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Gans, H. J. (1988): *Middle American Individualism. The Future of Liberal Democracy*. The Free Press.

Goffman, E. (1974) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York

Landecker, W. S. (1951): Types of Integration and Their Measurement. *American Journal of Sociology*, 1951, no. 56.

Myles, J. (1988): Decline or Impasse? The Current State of the Welfare State. *Studies in Political Economy*, Summer 1988.

OECD (1988): *Labour force statistics 1966-86*, Párizs.

van Oorschot, W. -Schell J. (1989): *Means-testing in Europe – A growing concern*. Edinburgh.

Papp Zsolt (1985): *Konszenzus és kihívás*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Parker, R. (1985): Ellátó gondozás és szociálpolitika. In.: Szociál/po/rvifo/ Értésítő, 1985. 3.

Pritchard, C. (1988): Suicide, unemployment and gender in the British Isles and the European Economic Community (1974-1985). *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 1988, 23.

Segalman, R.-Marsland, D. (1989): *Cradle to Grave. Comparative Perspectives on the State of Welfare*. The MacMillan Press Ltd.

Sinfield, A. (1989): *Comparing Divisions of Welfare*. Paper presented at the conference on „The Welfare State in Transition”, Bergen, August 24-27.

Surrey, S. (1973): *Pathways to tax reform. The Concept of Tax Expenditure*. Harvard U. P.

Szala Júlia (1989): Korai kivonulás a munkahelyekről. *Esély*, 1989. 1. sz.

Taylor-Gooby, P. (1985): *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. Routledge and Kegan Paul. London

Titmuss, R. M. (1962): Social Division of Welfare. In: *Essays on the Welfare State*. Allen and Unwin.

Wiman, R. (1987): *From the Welfare State to a Welfare Society*. National Board of Social Welfare, Helsinki, 1987.

Wiman, R. (1989): *Steps towards a Welfare Society*. National Board of Social Welfare, Helsinki.

4. A SZOCIÁLPOLITIKA ÉRTELMEZÉSE

Meghatározási kísérletek

A szociálpolitikának sokféle körülírása, meghatározása létezik. E definíciók egymás mellett élnek; érvényességi körük, általánosítási szintjük különböző. Bizonyos körben mindegyiknek van létjogosultsága. Elméletileg mi magunk azt az itt utolsóként ismertetett (strukturális-dinamikus) körülhatárolást tartjuk legmegfelelőbbnek, amely érzékelteti a szociálpolitika dinamikus, alkalmasint konfliktusos jellegét, s aláhúzza az *egyértelmű és lezárt meghatározás lehetetlenségét*, a rugalmas és sokoldalú definíció szükségességét. (George-Wilding, 1976)

Pragmatikus közelítés.

A gyakorlathoz legközelebb álló, leíró szinten a *szociálpolitika cselekvési mező*, amelyben bizonyos *történelmileg kialakult* intézmények, tevékenységi rendszerek működnek. A legegyszerűbb közelítés ezen intézmények *taxatív felsorolása*. Eszerint szokásosan, valamennyire követve az intézmények történelmi kialakulásának sorrendjét, a szociálpolitikához tartozónak szokták tekinteni:

- az egészségügyi ellátást,
- az oktatásügyet,
- a jövedelem-fenntartó vagy -helyettesítő programokat, azaz a társadalombiztosítást és a közsegélyezést,
- az állami lakásépítést, -fenntartást,
- az ún. személyes szociális szolgáltatásokat, mint a szociális munka, a házi vagy intézményi gondozás, a család-, a gyermekvédelem stb.

Újabban egyes felfogások szerint a szociálpolitikához tartozónak lehet tekinteni bizonyos munkaügyi szolgáltatásokat (munkaerőközvetítés), sőt a környezetvédelem egy részét vagy egészét is.

A szociálpolitikához sorolás nem annyira elvi, mint gyakorlati alapon történik ezen intézmények, illetve cselekvési rendszerek gyakorlatban megmutatkozó közös vonásai alapján. Nevezetesen:

- Mindegyikben jelentős az *állam szerepe*. Az állam egyrészt közvetlenül, rendeletekkel vagy törvényekkel szabályozza e rendszerek működését, másrészt pedig – és ez a fontosabb kérdés – részben vagy egészben „közpénzekből” fedezi működésüket, a nyújtott szolgáltatásokat, jövedelmeket is. E felfogás szerint a szociálpolitika a *központosított elvonás és újraelosztás*, a redistribúció területén működik.

- Természetesen a felsoroltnál több olyan intézmény létezik, amelyet az állam közvetlenül szabályoz és finanszíroz. Például ilyen a védelem, a közrend fenntartása, sőt bizonyos gazdasági tevékenységek is. Ezért a másik szokásos kritérium szerint a szociálpolitikához olyan (állami) tevékenységek tartoznak, amelyek – közvetlenül és a piac megkerülésével – *az állampolgárok egyénekre is lebontható egyes szükségleteit* elégítik ki s általában a lakosság jólétét szolgálják. E kritérium alapján nem szokás a szociálpolitikához sorolni olyan társadalmi közös alapokat, illetve ezekből fedezett tevékenységeket, mint az úthálózat, a közterület fenntartása, a rend- vagy tűzvédelem stb., amelyek pedig mind a közjólét elemei. Azt pedig végképp csak a tradíciókkal lehet magyarázni, hogy például az ingyenes jogszolgáltatást nem szokták a szociálpolitikához sorolni.

Magyarországon meglehetősen elterjedt a pragmatikus közelítés. Erre épül a gyakorlatban használt szinte minden kézikönyv. Megjegyzendő azonban, hogy e kézikönyvek gyakran az oktatásügyet és az egészségügyet sem sorolják a szociálpolitika címszávéba. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Magyarországon önálló szociálpolitikai ágazat nem létezik, viszont az egészségügy és az oktatás – elkülönülő szaktudás alapján – önállósult, és roppant méreteket öltött.

Az elkülönülések ellenére a tervezésben és a statisztikában használt „társadalmi közös fogyasztás” fogalma minden említett tevékenységet felölel, azaz a népgazdasági elszámolásokban mégis egy helyre kerülnek a fenti szociális szolgáltatások.

Az intézményrendszer és ennek feladatai felől való közelítésnek egy kevésbé elfogadott, kiszélesített változata is létezik. Ez az eredetileg R. Titmuss által adott (1958) körülhatárolás az előzőekben felsorolt „szociális jóléti intézmények” mellett a szociálpolitika hatókörébe tartozónak tekinti:

- a pénzügyi vagy adóügyi »jóléti politikát«, valamint
- a vállalati Jóléti politikát» is.

Mindkét rendszer valóban jelentős szerepet játszhat a források újraelosztásában és az állampolgárok „jólétének” alakításában. Az ilyen módon állást foglalók általában arra koncentrálnak, hogy mennyi

„antiszociális”, a források újraelosztását a jobb helyzetűek javára befolyásoló elem épül be mindkét politikába.

Egy további kiszélesítés a redistributív s elsősorban a szükségletkielégítő vonások alapján a szociálpolitikához tartozónak tekinti a magánjótékonyt: a humán célú, nempiaci elvek szerint, alkalmasint állami támogatással működő társulások tevékenységét, illetve az önkéntes társadalmi munka számos formáját.

Összefoglalva tehát: a gyakorlati, intézménycentrikus megközelítésben a szociálpolitika az állampolgárok meghatározott szükségleteit a piac teljes vagy részleges megkerülésével kielégítő, részben vagy egészben közpénzek felhasználásával működő olyan intézmények és cselekvési rendszerek együttese, amelyeket valamilyen hagyomány a szociálpolitikához sorolt vagy sodort.

Funkcionalista közelítés

A szociálpolitika *funkcióközpontú* körülhatárolása az intézmények és feladataik egyszerű” számbavétele helyett arra próbál feleletet adni, hogy milyen társadalmi funkciók betöltésére jöttek, jönnek létre a szociálpolitikai rendszerek. A hangsúly ez esetben a történelmileg változó társadalmi funkciókra, diszfunkciókra és e diszfunkciók feloldását célzó eszközökre kerül, arra, hogy a zavartalan társadalmi működés, lényegében a *status quo* fenntartásához mikor, milyen intézmények váltak szükségessé.

Minden társadalomban mindig léteztek „szociális problémák”, amelyeket a közösség érdekében valahogy rendezni kellett. E feladatokat hosszú időn keresztül a lokálisan szerveződő biztonsági hálók (család, egyház, céh stb.) jól-rosszul ellátták. Amikor – a tőkés fejlődés megindulásával – a lokális szerveződések különböző okok miatt elégtelenné vagy működésképtelenné váltak, belépett az állam mint problémakezelő. Az első állami beavatkozást igénylő „problémának” a sokféle zavart okozó szegénységet tekintették. Az állam „szegénypolitikájának” kezdeteit – Európában – országoktól függően a 15-18. századra teszik. Ez még csak marginális jelentőségű szociálpolitika volt, ami szűkös, gyakran büntető jellegű eszközökkel működött. Általában az jellemezte, hogy a szegények *segítése* a szegények *kordában tartásával*, rendőri jellegű felügyeletével párosult. Ezért szervezett a szegénypolitika gyakran külön intézményeket (szegényház, dologház) a szegények egyes csoportjai számára az eredeti családi környezetben való segélyezés helyett. Ugyanezért tettek éles különbséget érdemes és érdemtelen, önhibájukból szegények között – az utóbbiakat kizárva a segélyezésből.

A szociálpolitika modern fejlődése a kapitalizmus fejlődéséhez kapcsolódik. Egyfelől a *gazdasági* szerkezet mind szélesebb körben rombolta szét az említett korábbi társadalmi szerkezeteket, lehetetlenné téve, hogy ezek a korábbi módon töltsenek be bizonyos „szociális” funkciókat, például a gyermekek, a betegek, az öregek ellátását. Másfelől a kialakuló tőkés intézmények a piac törvényei szerint működtek, megfosztva az életlehetőségektől mindazokat, akik valamilyen egyéni vagy társadalmi ok miatt nem tudtak a piacon érvényesülni, illetve onnan kiszorultak – mint az idősek, a rokkantak, a munkanélküliek. Ekkorra már tömegessé vált az adott gazdasági berendezkedésből adódó szegénység. Növekedtek az egyéb szociális problémák is, így a városokban a lakásínség, a járványveszély, a bűnözés stb.

Az ellátatlan funkciók a társadalom újratermelődését és integráltságát veszélyeztették. Ezért kezdtek kialakulni azok a tevékenységi rendszerek, intézmények, amelyek már tudatosan vállaltak át korábban „automatikusan”, lokálisan ellátott funkciókat. A korábbi struktúrák felbomlásával keletkező űrt a fokozatosan növekvő állami szociálpolitika töltötte be, épp azért, hogy a piac révén kielégíthetetlen elemi szükségletek fedezését részben vagy egészben átvállalta. Így alakultak ki és bővültek a különböző, kisebb-nagyobb állami részvétellel működő társadalombiztosítási, egészségügyi ellátó rendszerek; közegészségügyi intézkedések, a munkaerő végtelen kizsákmányolását korlátozó gyári törvények születtek.

A tőkés fejlődéssel, a technikai-tudományos haladással együtt egy sor új szükséglet is megjelent. Ezek között igen jelentős az egészséges és megfelelően képzett munkások iránti gazdasági igény. Az egészségügy és kivált az oktatásügy ilyen típusú igényekre is válaszoltak.

Összefoglalva: a funkciók oldaláról közelítés a funkcionalista társadalomelméletéhez kapcsolódik. A szociálpolitikai tevékenységek értelmezésénél arra helyezi a hangsúlyt, hogy ezek mennyiben járultak-járulnak hozzá az adott társadalom lehetőleg zavartalan működéséhez, új feltételek adaptálódásához, integráltságának megőrzéséhez, az adott strukturális viszonyok lehetőleg változatlan újratermelődéséhez.

Strukturális-dinamikus közelítés

A funkciók oldaláról való közelítés kiegészítéseként és kritikájaként fel kell tenni azt az eddigiekből hiányzó kérdést, hogy valójában ki vagy kik határozzák meg, illetve hogyan „határozódik meg”, hogy

melyek azok a szükségletek, amelyekre a szociálpolitikai rendszerek „válaszolnak”, vagy hogy hogyan alakulnak és változnak a szociálpolitikai eszközök. Az ilyen jellegű” kérdésekre csak akkor lehet feleletet adni, ha a szociálpolitikai tevékenységeket az adott struktúra állandóan mozgásban lévő viszonyai felől közelítjük, azaz *strukturálisan meghatározott folyamatként, az állam és az állampolgárok közötti változó viszonyként értelmezzük.*

Az előzőekben röviden vázolt történelmi fejlődés motorját a tőkés országokban a *társadalmi feszültségek* jelentették, amelyek elsősorban a munkásmozgalom révén váltak képessé a munkásérdekek kifejezésére és érvényesítésére. A későbbiekben más társadalmi csoportok (nők, színesbőrűek, valamilyen szempontból hátrányos helyzetűek) is harcokat kezdtek sajátos szükségleteik elismertetéséért. E különböző konfliktusok hosszú időn keresztül a források elosztása köré rendeződtek olyan célokkal, mint az újraelosztás, a „jóléti redisztribúció” körének növelése; a redisztribúcióhoz való hozzájutást biztosító jogosultságok szélesítése: azon szükségletek körének bővítése, amelyek kielégítése – részben vagy teljesen – kikerülhet az árukapcsolatokból. (Arra a folyamatra, amikor egyes javak elveszítik árujellegüket, az „árutlanítás” fogalmát alkalmazzák.)

Az említett folyamatok fontos összetevője a jogszerűség erősítése volt. A cél ebben az összefüggésben az, hogy megszűnjön a szociálpolitikai elosztás „jótékony adomány” jellege, s e helyett az elfogadott körben a szükségletek kielégítése jogok alapján történjen.

A minimális követelés – ami többnyire összeegyeztethető volt a liberális ideológiákkal is – az elemi biztonság, a létfenntartás biztosítása volt. A második világháború utáni évtizedekben azonban a társadalmi közhangulat is, az erre válaszoló politikák is ennél jóval többre, az általános biztonságra, a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére törekedtek – legalábbis a jövedelmeknél és az alapvető szükségleteknél.

Nem véletlen, hogy a szociálpolitikai követelések a legutóbbi időkig csak az elosztás szférájára korlátozódtak. Igen erős társadalmi érdekek működtek ennek érdekében. Az elosztási viszonyok módosítása ugyanis nem hoz. magával szükségképpen radikális társadalmi, strukturális átalakulást.

Minőségi változást jelent azonban az, ha a követelések túllépnek a *fogyasztó* ember szükségletein, és a *termelő* ember szükségleteinek elismerése, újfajta társadalmi kezelése kerül napirendre. Ezzel a lépéssel a források elosztása helyett a források létrehozása, az elosztási viszonyok helyett a termelési viszonyok válnak küzdőterré. A hagyományos, tőkés keretek között kialakult szociálpolitika ebben a folyamatban alakul át szocialista jellegű célokat követő, az alapvető társadalmi viszonyokat is érintő *társadalompolitikává*.

Amely piacgazdaságban ez a folyamat elindult, ott kialakulhatott, ha mégoly töredékesen is, az „ipari demokráciára”, azaz a munkások és alkalmazottak közvetlen részvételére épülő politika. Ez lényegében még mikro, illetve vállalati szintű politika, melynek célja az üzemben belüli munkamegosztás változtatása, a munka körülményeinek és tartalmának humanizálása, a vállalati döntések demokratizálása. Az „ipari demokrácia” gondolatának fő képviselője a svéd, a norvég és a nyugatnémet szociáldemokrácia, az olasz és a francia szakszervezetek egy része, illetve az Olasz Kommunista Párt. (Esping-Andersen, 1985)

Még ennél is kevesebb azon tőkés országok száma (valójában csak Svédországról van szó), amelyekben túl kívánnak lépni a mikro szintű „ipari demokrácián” a makro szintű „gazdasági demokrácia” felé. Ez utóbbi követelés lényege az, hogy a bérből élők kollektív tulajdonát jelentő „szociális alapok” segítségével a dolgozók, illetve szakszervezeteik befolyásolják a gazdaság általános fejlődési irányát. Így többek között célul tűzik ki – e tőke felhasználásával – a teljes foglalkoztatást, a területek közötti gazdasági egyenlőtlenségek csökkentését, általában az értelmes tevékenységre irányuló emberi szükségleteket kielégítő munkahelyteremtést.

Ebben a logikában már nem húzható éles határ „fogyasztói” és „termelői”, egyéni és kollektív szükségletek között. Ekkor válik világossá, hogy a hagyományos tőkés szociálpolitika (mind intézményes, mind funkcionális közelítésben) valójában mesterségesen szűk körre szorított társadalmi, illetve állami beavatkozási program. Ebből a körből egyelőre csak néhány tőkés országban sikerült kilépni, s az új törekvések kimenetele elég bizonytalan a hazai és a nemzetközi tőke igen erős ellenállása miatt.

Végül is mindig az adott társadalom gazdasági-társadalmi fejlettsége, társadalmi erőviszonyai és értékrendje határozzák meg, hogy milyen szükségletek részleges vagy teljes „árutlanítását” vállalja a „közösség”, illetve az ezt képviselni hivatott állam, s milyen eszközöket alkalmaz ezek kielégítésénél. Minthogy a rendszerben minden tényező állandóan változik, érthető, hogy a szociálpolitika területe, határai folyton mozognak. S minthogy a fejlődés érdekütközéseken keresztül érvényesül, az is szükségszerű, hogy kialakuljanak a szociálpolitikai konfliktusokat rugalmasan kezelni képes rendszerek. Ha ugyanis a rendszer rugalmatlan, a feszültségek nyílt konfliktusokhoz, alkalmasint robbanáshoz vezethetnek.

A szociál-, illetve társadalompolitika strukturális keretbe ágyazott, dinamikus felfogása a kelet-európai szocialista országokra is értelmezhető – ha más is a történelmi-társadalmi út és közeg.

Magyarországi fogalomhasználatok

Magyarországon nincs általánosan elfogadott szociálpolitika-értelmezés. Sokan alkalmazzák – különösebb elméleti megfontolások nélkül – az intézményi, leíró közelítést, illetve azt tekintik szociálpolitikának, amivel a szociális közigazgatás foglalkozik. Ez utóbbi esetben az oktatás és rendszerint az egészségügy is kívül kerül a szociálpolitika körén. E korlátozó értelmezések mellett vannak hívei mind a status quo megőrzését előtérbe helyező funkcionalista értelmezésnek, mind a (...) strukturális töltésű társadalompolitikának. Mi magunk ez utóbbi közelítés talaján állunk.

Léteznek más szociálpolitika-értelmezések is. Ezek egyike a múltban gyökerezik. A háború előtti magyar szociálpolitika legerősebb ága a hivatalos szegénypolitika volt, ami csak kis részben lépett túl a korai szegénypolitikák korlátain. (Végig érdemalapú, egyedi elbírálással dolgozó, autonómiakorlátozó és alacsony ellátási szintet nyújtó volt.) A „szociális igazgatás” jószerével a szegény-ügyre szorítkozott. (Ferge, 1986)

E konzervatív hagyomány ma is erősen él mind a közvéleményben, mind a hivatalos fogalomhasználatban. Ezért sokan hajlamosak ma a szociálpolitikát a „szociális kérdésre”, a „rászorulókkal”, a szegényekkel, az elesettekkel való törődésre korlátozni.

Egy hasonló szociálpolitika-értelmezés az „ötvenes évekre” nyúlik vissza, de elsősorban annak paternalista gyakorlatát tagadja. Az akkori politika minden állami juttatást az állam jóságos adományának tüntetett fel. Ez az ún. „*ajándékszemplélet*” lényege. Az ajándékcímkét kapták – többek között – a nyugdíjak is. Az ajándékideológiát technikailag alátámasztotta, hogy 1966-ig a munkavállalók nem fizettek közvetlenül társadalombiztosítási járulékot. Az utolsó két évtizedben azonban egyre világosabbá vált az ajándékszemplélet tarthatatlansága általában, a nyugdíjak esetében – a járulékfizetés miatt – különösen. Jelenleg többen a nyugdíj jogszerűségét, „elhalasztott kereset” jellegét tovább szeretnék erősíteni. Így alakult ki az a nézet, hogy a társadalombiztosítás általában, ezen belül a nyugdíj különösen *nem tartozik a szociálpolitikához*.

Ez az álláspont a korábbi ideologikus/paternalista szemlélet tagadása. Mint ilyen, érthető, sőt van bizonyos öntudatnövelő funkciója is. Ugyanakkor megnehezíti a tradicionális társadalombiztosítási szemlélet modernizálódását, a szolidarisztikus elemek beépítését e rendszerbe, és – indirekt módon – ismét a „rászorulók” segítésére korlátozza a maradékelvű szociálpolitikát. E két utolsó értelmezés kialakulása tehát érthető, elfogadásuk azonban a társadalompolitika jelene-jövője szempontjából nem lenne szerencsés.

(Szociálpolitika ma és holnap. Kossuth Kiadó, 1987.)

Irodalom

- George, V.-Wilding, P. (1976): *Ideology and Social Welfare*. Routledge and Kegan
Paul. Esping-Andersen, G. (1985): *Politics Against Markets*. Princeton University Press. Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető Kiadó. Titmuss, R. M. (1958): The Social Division of Welfare. In: *Essays on the Welfare State*, Unwin.

5. A SZÜKSÉGLETEK ÉRTELMEZÉSE

AZ ALAPSZÜKSÉGLETEK TARTALMA

Évtizedek óta tartanak azok a viták, hogy melyek az ember alapszükségei. Én magam azokat a feltételeket tartom alapvetőnek, amelyek azt segítik elő, hogy ne legyenek túl nagy egyenlőtlenségek az egyének *fizikai és társadalmi életesélyeiben*. (Ferge, 1982; Losonczi, 1989) A *fizikai* életesélyek egyenlőtlensége ma azt jelenti, hogy a *társadalmi* és a települési hierarchia, a hatalmi helyzet, a végzett munka jellege, a pénz és a kulturáltság nagymértékben meghatározza, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, mennyire kellemes körülmények között él, azaz hogyan lakik” eszik, alszik. A társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei még sokrétűbbek. Magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és „jó” kapcsolatokra). Egyenlőtlen az esélyünk az anyagi, a társadalmi, a szimbolikus tőkékhez való hozzájutáshoz, ahhoz, hogy képesek legyünk jogaink érvényesítésére.

Ezért egyenlőtlen eséllyel, egyenlőtlen lehetőségekkel, szinte kiszámíthatóan egyenlőtlen kimenetellel *választunk sorsot önmagunknak és gyermekeinknek*. Mindezt nem vagyunk egyformán autonóm, saját törvényeink szerint élő állampolgárok – és ezért nem vagyunk egyformán szabadok sem¹. Azaz a *kevesebb* egyenlőtlenség a *több* szabadság feltétele.

Közel áll ehhez Doyle és Gough felfogása. E szerzőpáros alapvető céljaként az ember mindenfajta elnyomás és kiszolgáltatottság alóli felszabadítását tartja, és ennek feltételeit keresi a szükségletkielégítés oldaláról. A két – egyénekre bontható – alapszükségletnek az *egészséget* és az *autonómiát* tekinti. „Nem a pusztán fennmaradás, hanem az egészség, méghozzá a fizikai és mentális egészség együtt a legalapvetőbb emberi szükséglet, amelynek elsősorban kielégítése az egyén alapvető érdeke. (...) Tudjuk, hogy a fizikai egészséghez mindig szükség van valamennyi ételre és italra, alvásra, mozgásra, melegre és így tovább. A mentális egészség megköveteli az emberi kapcsolatok, az érzelmi támasz, az érzelm kifejezési lehetőség és a magánélet (privacy)² tapasztalati minimumait.” (Doyle-Gough, 1984)

„Az alapszükségletek másik halmaza, amelynek kielégítésére azért van szükség, hogy sikeresen lehessen cselekedni, az egyéni azonossághoz (identitáshoz) vagy autonómiához kapcsolódik, az én magán és közösségi értelmében (...) Ez tulajdonképpen az alkotó tudat alapszüksége, az a képesség, hogy a célokat és a célok eléréséhez szükséges stratégiákat elméletileg meg tudjuk fogalmazni.” E szükséglet kielégítésének is vannak minimumfeltételei, például a kommunikáció tanult képessége vagy az elfogadható társadalmi interakciókra való, ugyancsak tanult képesség. Minthogy mindenfajta szükségletkielégítéshez tanulás kell, és minthogy minden tanulás csoportos cselekvést feltételező társadalmi folyamat, a csoportok sikeres funkcionálásának a feltételei is társadalmi alapszükségletek. Ebben a felfogásban legalább az elfogadható minimumok biztosítása a szabadság feltétele.

A „minimumok” kérdésén azonban óvatosan kell kezelni és értelmezni. Amint ez a szegénységről és egyenlőtlenségekről szóló irodalomból jól ismert, létezik abszolút és relatív szegénység, és az utóbbi egyénileg és társadalmilag éppoly elviselhetetlen lehet, mint az előbbi. Ha egy szociálpolitika csupán a minimumok biztosítására koncentrál, ezzel enyhíthet az abszolút szegénységen, de korlátlanra nyithatja az egyenlőtlenségek ollóját. Épp ezért érdemes megkülönböztetni az *abszolút minimum* és a *társadalmilag megfelelő szintű minimum* kategóriáját, amely utóbbi az egyenlőtlenségek keretek között tartására, illetve társadalmi okaik gyengítésére is utal. Doyle és Gough minimumértelmezése a szövegkörnyezetből kivehetően ez utóbbi szintnek felel meg.

Ignatieff (1984) mindezt fontosnak, de kevésnek és sivárnak tartja. „Szeretnék különbséget tenni azon szükségletek között, amelyek kifejezhetők a politikai és szociális jogok nyelvén, és amelyek nem. Manapság a legtöbb politikai vita az elsőről, az élelem, a hajlék, a ruha, az oktatás és a foglalkoztatás iránti szükségletéről folyik. A konzervatívok támadása a jóléti állam ellen mindenekelőtt azt a gondolatot veti el, hogy e szükségletek jogok alapjai tehetnek. Ezzel egyébként azt kérdőjelezi meg, hogy egy társadalom erkölcsi közösség-e? Ám amikor azt az elvet védjük, hogy a szükségletek jogalapok, könnyen elfelejtkezhetünk egy egész sor olyan szükségletéről, amelyek nem válhatnak joggá, és így kicsúsznak a politikai diskurzusból.” A jog nyelvén jól kifejezhető, hogy az egyén milyen szükségleteket igényelhet a közösségtől, de azt nehéz e nyelven elmondani, hogy milyen szüksége van az egyénnek a közösségre. „Az egyénben nemcsak a jogait kell tisztelnünk. *Korunk közigazgatásának jó lelkiismerete láthatólag úgy működik, hogy tiszteli az egyén jogait, miközben az egyént magát lealacsonyítja.*” A jog megköveteli az egyénnel való egyenlő bánásmódot, de azt nem, hogy tisztelettel bánjanak velük.³ „A modern jóléti

állammal szembeni legáltalánosabb kritika éppen az, hogy minthogy mindenkivel ugyanúgy bánt, a végén mindenkit tárgynak tekint.” A jog nem írhatja elő a tiszteletet és a megbecsülést, a szeretet, a részvét és a szolidaritás gesztusait. A nyugdíj és a jogszerű orvosi ellátás szükséges, de nem elégséges az idősök önbecsüléséhez és méltóságához. „Az számít, hogy hogyan adunk, és az adás erkölcsi alapja az, hogy a szociális munkás meghallgatja-e az idős ember történeteit; az, hogy a mentő óvatosan viszi-e le a szűk lépcsőházban; az, hogy ott ül-e mellettük az ápolónő a kórházban, amikor magányosak és félnek.”

Igaz, „a jóléti állam idegenek közötti bürokratizált jövedelemtranszferei megszabadítottak mindannyiunkat az ajándékkapcsolat szolgásgától. De ha a jóléti állam jól szolgálja is a szabadság szükségletét, a szolidaritásszükségletet nem elégíti ki. Idegenek társadalma maradtunk.” (Ignatieff, 1984, 13-18. o.)

A jóléti társadalom felé vezető alternatív utakat keresőket valószínűleg épp ez, a személyesség és egymáshoz tartozás növekvő igénye vezeti.

A SZÜKSÉGLETEK NYUGODT KIELÉGÍTÉSÉNEK FELTÉTELE: A BIZTONSÁG

Én magam önértékéért is, az élet általános keretfeltételeként is alapvetőnek tartom a *létbiztonságot*. Ezen persze lehet vitatkozni, hiszen vannak, akik szeretnek – akár állandóan – kockáztatni. (Bár általában akkor sem szeretnek mindent elveszíteni.) A biztonság fontos feltétele annak, hogy tudatosan éljünk, hogy tervezni tudjunk, hogy ne a véletlen és az esetlegesség uralják a sorsunkat, hogy egyáltalán kialakulhasson a hosszú távú racionális előrelátás készsége. Nagyobb vállalkozásba – lakásépítésbe, tanulásba, gyerekvállalásba – nehéz úgy belefogni, ha az embernek nincs szilárd talaj a lába alatt. És a létbizonytalanság könnyen visz felelőtlenségbe vagy önfeladáshoz, hiszen úgy sincs mit veszíteni.

A létbiztonságnak kettős értelme van. Fontos az *elemi biztonság*, az hogy senki ne kerülhessen egy társadalmilag megállapított létfenntartási küszöb alá. Amint erre már utaltam, a *minimális szint* elég lehet ahhoz, hogy megszűnjön az éhenhalás joga. A valóságos biztonsághoz nem elég az abszolút minimum: *társadalmilag elfogadható szintű minimum* szükséges.

A biztonság második fontos összetevője a már egyszer megszerzett életszint közelítő megtartásának garantálása. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak (1984) nemcsak abban lehet igaza, hogy létezik „a széles értelemben vett biztonság iránti vágy”, hanem abban is, hogy „általában az emberek törekszenek a nagyobb biztonságra, és ezt annál inkább teszik, minél több védeni valójuk van”. Szerintük a társadalombiztosítás célja az, hogy „az egyéneknek és családoknak biztonságérzetet adjon a tekintetben, hogy életszínvonaluk és életminőségük – a lehetséges legnagyobb mértékben – védelmet kap tetszőleges társadalmi vagy gazdasági események káros hatásával szemben”. (32. o.) E biztonsághoz hozzátartoznának a szokásos keresetarányos társadalombiztosítási ellátásokon és a különböző egyéni biztosításokon kívül olyan, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által javasolt, de ma még nem vagy alig létező biztosítások, amelyek például a kilakoltatás, a családi gazdaság vagy üzem elvesztése, a munkáltató csődje, alkalmasint válás esetén nyújtának védelmet.

A kétféle biztonság elvben kiegészíti egymást. A társadalmi biztonsági rendszerek a II. világháború után úgy alakultak ki, hogy a kétféle biztonság szintézisbe került. Az ún. angolszász vagy skandináv biztosítási rendszerek, amelyek indulásukkor csak egységes, alacsony, de állampolgári jogosultságú vagy ahhoz közelálló ellátásokat adtak járulékfizetés nélkül, többnyire kiegészültek egy második lépcsővel, a keresetarányos, járulékfizetéshez kötött ellátásokkal. Az ún. bismarcki rendszerek viszont, amelyek történelmileg a „vásárolt joggal”, a járulékfizetés ellenében adott, azzal egyenértékű „ellátásokkal kezdtek, fokozatosan kiegészültek egy sor szolidarisztikus elemmel (magasabb minimumok, keresethez vagy árhoz indexelt ellátások, széfes, korábban járulékot nem fizető” rétegek bevonása a rendszerbe stb.) Tökéletes biztonság persze sehol nincs (talán egy-két skandináv ország közelít ehhez), de mindenütt erős volt a törekvés a kétféle biztonság együttes felépítésére.

Magyarországon több szempontból sajátosan alakult a helyzet. Először is eltérés az, hogy még a minimális szintű életbiztonság sem vált mindmáig elfogadott, állami garanciákkal működő rendszerre. A bismarcki biztosítási rendszer ugyan kiegészült szolidarisztikus elemekkel, de messze nem a fejlett jóléti államok szintjén. (Máig sincs például állampolgári nyugdíj vagy indexelt nyugdíj.)

A másik sajátosság az, amire egyetlen más országból sem tudok példát, hogy a két biztonság követelménye hol *ellentmondásba* kerül egymással, hol pedig (vagy épp az ellentmondás feloldásaként) a magasabb” igényű, a már megszerzett szintet biztosító ellátás *visszacsúszik* az elemi biztonság szintjére vagy az alá. Az ellentmondást világosan illusztrálja az a régóta lappangó, most egyre gyakrabban elhangzó javaslat, hogy az idős emberek költözzenek kisebb lakásba, s adják át helyüket a lakás nélküli fiatal

családoknak. A magyar lakáshelyzet ismeretében nyilvánvaló, hogy az idős „nagy” lakásai legfeljebb kétszobások, a három vagy többszobás lakás roppant ritka. A kikényszerített cserék tehát egyszobás, vagy kisméretű kétszobás lakásokba szorítanak be az idős embereket.⁴ Ha végiggondoljuk, hogy mindez mit jelent megszokott környezet és életmód feladásában, esetleg a nagyobb méretű bútorok kényszerű cseréjében és általában az életszínvonal romlásában, akkor világossá válik a kettős probléma. A csere a már egyszer megszerzett színvonal feladására kényszerít – egy másik csoport elemi biztonsága érdekében. Ugyanakkor a már megszerzett színvonalról az idős ember maga is az elemi ellátás szintjére csúszik vissza. (A mögöttes értékrend az állampolgárok eltérő értékelésére utal. Az idős ember kevésbé értékes, mint a fiatal. Ez pedig nem más, mint a legszűkebben értelmezett költség – haszon elemzés ítélete.) Voltaképpen ugyanez a folyamat megy végbe, talán kevésbé látványos módon, a nyugdíjak folyamatos elértéktelenedésével. Az újabb, magasabb nyugdíjak fizetési kényszere miatt a régi nyugdíjak az elemi megélhetés szintjére vagy az alá csúsznak vissza.

Az idősök társadalmi leértékelése és ezzel összefüggő folyamatosan romló helyzete újra meg újra előhívja a társadalom egész minőségére vonatkozó kérdéseket. Ha rossz idősnek lenni, akkor már az Öregedés is szorongató folyamat – de akkor az öregedés felé elindulni, azaz fiatalnak lenni is rossz.

(Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.)

Jegyzetek

¹ Az autonómia és szabadság kapcsolatáról Bibó István (1986) például a következőket mondja: „Kimondhatjuk tehát, hogy a *szabadság mentességet jelent idegen, nem saját törvényszerűség alól*. Világos ily módon, hogy egy nem idegen, hanem *saját törvényszerűség* feltétlen uralma szintén *szabadság*.” (I. kötet 39. o.)

² A *privacy* magyarra nehezen fordítható le, nyilván azért, mert kevésbé szerves része a magyar, mint az angol kultúrának. Az angol utal a magánszférához való jogra is („az én házam az én váram”) és az egyedüllét jogára is. Ez utóbbi norma fejeződik ki abban, hogy még a szegényebb lakásokban is igyekeznek biztosítani minden családtag számára kis hálósobát a közös helyiségek mellett, de abban is, hogy (a glasgow-i Népmúzeumban tapasztaltak szerint) például Glasgow-ban már a húszas években úgy igyekeztek segíteni a hajléktalanok szállásának túlszűfoltóságán, hogy kis egyszemélyes deszkafülkékre osztották a nagy termeket. A mai magyar tendenciák a *privacy* igényének folyamatos erősödésére utalnak a magánszférában, amiről azonban az állam sem a lakásnormák, sem a közösségi intézmények (például szociális otthonok) esetében nem vesz eléggé tudomást.

³ Egy másik híres mondás szerint az a baj, hogy Justitiának, az igazság istennőjének a szeme ugyan be van kötve, de az orra nem – s így megérzi a szegényszagot. (Hollingshead-Redlich, 1958)

⁴ Az 1980. évi népszámlálás szerint 550 ezer lakásban laktak csak idősök. Ebből összesen 18 ezer a három- vagy többszobás lakás, jelentős részben saját tulajdonban (ami tehát nem lehet kényszercsere tárgya). De még az összes 18 ezer lakás sem oldana meg semmit a több százézes lakáshiányból. 148 ezren laktak viszont kétszobás lakásban és további 15 ezren két és félszobásban. Az ő rovásukra lehet tehát lefelé csúszó minőségi cserékben gondolkodni, ha valakinek van ehhez erkölcsi bátorsága. Valószínűnek tartom, hogy akik ezt megoldásnak vélik, soha nem nézték meg a statisztikákat, hanem néhány kirívó példa alapján tesznek javaslatot.

Irodalom

- Doyle L.-Gough, J. (1984): Human Needs and Socialist Welfare. *Praxis International*, vol. 1. no. 6.
Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újraterrelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Hollingshead, A. B.-Redlich, F. C. (1958): *Social Class and Mental Illness*, Wiley, New York.
Ignatieff, M. (1984): *The Needs of Strangers*. Chatto and Windus, London.
Losonczy Ágnes (1989): Társadalmi ártalom, hiányzó védelem. *Magyar Tudomány*, 1989. 3. sz.
Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (1984): *A XXI. század felé: A társadalombiztosítás fejlődése*. Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Genf. (Magyar fordítás: Szociálpolitikai Értesítő, 1984. I. sz.)

II.

A REFORMÁLT GAZDASÁG NYOMÁBAN

1. GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS ÉRDEKEK ÉS POLITIKÁK

(Változat egy régi témára)

A gazdasági és szociális szférák közötti viszony történeti alakzatai a tőkés társadalomban

A társadalmi újratermelés szféráinak intézményesülő szétválása, a gazdaság – és ezzel a többi szféra – beágyazottságának megszűnése az utóbbi két-háromszáz év terméke. A folyamat körülbelül a kapitalizmussal egyidős. (Polányi, 1944) A gazdaság sajátos – tőkés – fejlődése, a piaci és a profitérdekek dominanciája sok emberi és közösségi szükségletet kiszorította „legitim”, mert megvásárolható szükségletek közül. Ezek a szükségletek és érdekek tehát – éppen a létszférák szétválásának és önállósodásának logikáját követve – új módon kezdtek szerveződni, hogy kielégítést nyerhessenek. Így jött létre a gazdaság mellett a lassan ugyancsak intézményesülő szociálpolitikai vagy jóléti szféra. A jóléti szféra a politikai és gazdasági fejleményekkel összefüggésben, azokkal kölcsönhatásban változott. Minthogy minden szférában igen jelentős és mélyreható változások mentek végbe, a jóléti szféra változásai sem pusztán mennyiségi. Különböző történelmi szakaszokban különböző *szociálpolitikai alakzatok* jöttek létre. (Lásd a 2. ábrát.)

Anélkül, hogy az egyes létszférák sajátos fejlődését részletesen elemeznénk, érdemes röviden áttekintem, hogy azok változásai mennyiben érintették a jóléti szférát.

A gazdasági források bővülésével tágulhatott azon szükségletek köre, amelyek a piac megkerülésével elégültek ki. Ugyanakkor a technikailag magasabb fejlettségű gazdaság működése is mindinkább kulturált és felelősségtudó embereket igényelt. A csökkenő termékenységgel az emberi élet pazarló felhasználását is korlátozni kellett – ugyancsak a gazdaság érdekében.

2. ábra
Jellegzetes társadalompolitikai-szociálpolitikai alakzatok
(tőkés feltételek mellett)

Sorszám	Jellegzetes korszak	Kire irányul a politika elsődlegesen	Főbb szereplők	Szükséglet, melynek kielégítése a politika célja
1.	16–19. század közepe	marginális egyének, pauperek	állam (+ egyház)	elemi létfenntartás
2.	19. század utolsó harmadától a második világháborúig	„veszélyeztetett” és „veszélyes” csoport, ill. osztály: munkásosztály, olykor dolgozók más csoportjai	– állam– szakszervezetek, ill. munkásmozgalom általában	létfenntartás, elismert kockázatokkal szembeni védelem
3.	második világháború utáni korszak	állampolgárok mint egyének	állam, társadalmi mozgalmak	elemi és általános (fogyasztói) biztonság, munkalehetőség biztosítás kezdetei; elismert szükségletek köre bővül
3/a	1980-as évek vége	állampolgárok és közösségeik	állam szerepe csökkenő, állampolgárok és közösségeik szerepe nő (kezdeményezés, részvétel, kontroll)	mint 3. + képessé teszi az egyént arra, hogy elbánjon a nehézségekkel
4.	szocialista elkötelezettségű progresszív jövőképe	a társadalom tagjai és ezek közösségei	mint 3/a + „gazdasági demokrácia” intézményei	a teljes társadalmi tagsághoz szükséges feltételek biztosítása (termelő, fogyasztó, közéletben résztvevő ember szükségletei)
5.	1975 (olajválságok) utáni szakasz	állampolgárok mint egyének, egyre inkább elkülönítve „marginálisokat” (3. + 1.)	állam, tőkés érdekcsoportok erősödnek, társadalmi mozgalmak megosztottsággal gyengülnek	mint 3., de szintek csökkennek, munkabiztonság feladva

Főbb eszközök	Az ellátáshoz való hozzájutási jog	Gazdasághoz való viszony	Az alakzat megnevezése
segély, szegényház, dologház	– jog nélküli (egyedi elbírálás) – szegényjog	marginális	szegénypolitika
társadalombiztosítás; egészségügy; lakásügy; oktatásügy kezdetei	gazdasági szerződésre épülő, „vásárolt” jog (+ 1.)	alárendelt	állami szociálpolitika
előzőek kapcsolódó rendszere, kiegészítve többféle szociális szolgáltatással, kezdődő munkaerőpolitikával	léthez való (egyéni) jog (+ 1., 2.)	közel egyenrangú, tárgyalópartneri	„jóléti állam”
előzőek, de „alulról” induló szervezéssel, kontrollal, közösségi részvétellel	mint „jóléti állam”	mint „jóléti állam” + „társadalmi-gazdasági” formák, azaz nem gazdasági logikának alávetett gazdasági tevékenységek szorgalmazása	„jóléti társadalom”
előzőek, „ipari” és „gazdasági” demokrácia intézményei	teljes társadalmi tagsághoz való jog	szerves („gazdasági” és „társadalmi” érdek kapcsolódik)	„társadalom-politika” vagy gazdasági demokrácia
1. és 2. periódus eszközei előtérben	1. + 2. erősödik, 3. gyengül	gazdaságnak alávetettség nő (1. + 2.)	jóléti állam válsága

A társadalmi folyamatok egyebek között azt hozták magukkal, hogy a munkásság „önmagáért való osztállyá” szerveződve mind erősebb politikai tényezővé vált. A politikai intézményrendszer kénytelen volt előbb a munkásmozgalmak, majd több más érdekkifejező társadalmi mozgalom követeléseinek teret engedni. E követelések rövid időn belül nemcsak a többi forrásra, hanem az elosztás mikéntjére – a jogszerű, emberi méltósággal összhangban lévő szükségletkielégítésre – is kiterjedtek.

A fenti folyamatokkal együtt változtak az állami szociálpolitikai, illetve *mozgalmi* célok. Az állami politika *kezdeteinél* a „szegénypolitika” korszakában az állami tevékenység csak a zavaró tömeges szegénység kordában tartására és némi enyhítésére törekedett. Mozgalmak még nem hatottak, de tömegesen az a felismerés sem érlelődhetett meg, hogy az új bajokért az új gazdasági rendszer a felelős. (Lásd a 2. ábra 1. alakzatát.) A 19. század közepétől válnak fokozatosan világossá a gazdaság új működésének emberi-szociális következményei. Akkor azonban az alávetett osztályok nyomása még csak azt érheti el, hogy a

politika bizonyos *következmények* kezelését vállalja, az *okokhoz*, a gazdaság működéséhez még nem nyúl. (Lásd a 2. ábra 2. alakzatát.) A felismerés – hogy az okok változtatása nélkül a következmények sem kezelhetők hatékonyan – tudományosan persze egyáltalán nem új (legalább Marxig biztosan érdemes visszatekinteni). Ahhoz azonban, hogy e felismerés a politikára is hasson, további mélyreható társadalmi változások érlelődése kellett.

Ezen a ponton szétágazik a történelem. A társadalmi-gazdasági rendszer radikális és gyors megváltoztatására a kommunista pártok tettek kísérletet a Szovjetunióban, majd a kelet-európai szocialista országokban a tőkés tulajdon és a piac szinte teljes felszámolásával. A feltételezés az volt, hogy ilyen feltételek mellett a *termeltető* egyben *termelő*, a termelési eszközök tulajdonosa egyben ezek működtetője, a termelő egyben fogyasztó is – azaz a gazdasági és emberi, jóléti érdekek közötti ütközés automatikusan megszűnik.

Ebben a felfogásban a gazdaság régi logikáját olyan tökéletesen megváltoztatja az új politikai-társadalmi rendszer, hogy az képes lesz szervesen magába ötvözni minden emberi és szociális értéket. Ez lényegében a gazdaság és a szociálpolitika összeolvadását, új „társadalmi gazdaság” kialakulását jelenti. (L. 2. ábra, 4. alakzat.)

A gazdaság befolyásolásának másfajta módjával kísérleteztek a szociáldemokraták, illetve néhány más baloldali vagy munkáspárt. (A célrendszer hasonló a 2. ábra 4. alakzatához.) Ebben a felfogásban azonban nem a tőke és a piac felszámolását, hanem csupán korlátozását célozták meg, mégpedig mozgalmakra támaszkodva, de a parlamenti demokrácia eszköztárát felhasználva. Ez a felfogás el- és felismeri a tőke és a munka, illetve a gazdasági és a szociális szféra közötti mély érdekellentéteket. Ezt nem felszámolni akarja egy új politikai struktúrában, hanem ütköztetni az adott politikai mezőben. A gazdaság és a piac korlátozásában és a szociális érdekek érvényesítésében egyaránt valószínűleg Svédország merészkedett a legmesszebbre. Ezt egy roppant komplex, gazdasági-társadalmi-politikai síkon összehangolt eszközrendszer kidolgozásával, és jelentős társadalmi-mozgalmi erőkre támaszkodó legitimálásával érték el.

Végül a gazdaság befolyásolásának harmadik útja a keynesianizmus eszközeinek felhasználása volt, *Beveridge* társadalmi elképzeléseivel dúsítva. Ebben az esetben a cél nem a tőke vagy piac visszaszorítása, hanem ezek működésének kiegészítése volt – állami eszközökkel. Az úgynevezett jóléti államok többsége elsősorban ilyen módon „avatkozott” a gazdaságba. (L. 2. ábra, 3. alakzat.)

A fent leírt folyamatok a tőkés országokban többé-kevésbé szinkronban mozogtak. így alakultak ki egymást követő „szociálpolitikai alakzatok”, amelyeket a 2. ábra foglal össze. Az ábra 1-4. alakzataihoz hozzá kell tenni több megszorítást. Ideáltípusokról van szó, és nem elkerülhetetlen, mindenütt szükségszerűen megvalósuló mintáról. (Ezért önkényesen el is hagytunk jó néhány hibridet vagy sajátos alakzatot, például a fasizmus szociálpolitikáját.) Látni kell, hogy egy-egy új alakzat megjelenése nem szakít meg minden folytonosságot. Igen sok a kumulatív elem, még akkor is, ha az új alakzatban a régi elem jellege módosul. (Például a szegénypolitika fő eszköze, a segélyezés, fennmaradt – de megbélyegző, megalázó és önkényes jellege idővel csökkent vagy csökkenhetett.)

A nem egyenes vonalú fejlődés tényét a 2. ábra 5. alakzata teszi világossá – ami valójában nem új alakzat, hanem régi elemek új kombinációja. Az 1970-es évek közepén kibontakozott gazdasági válság hatására megjelent a „jóléti állam válságára” – azaz tarthatatlanságára – vonatkozó ideológia. A politikai-társadalmi feltételek több országban kedveztek ennek az ideológiának. Az ideológia terjedésében nemcsak a jóléti állam által megsértett tőkés vagy középosztálybeli érdekek játszanak szerepet, hanem a jóléti állam működésének gyengeségei is. (Nem teljesítette elég jól vállalt kötelezettségeit; nem tudott lépést tartani a demokratizálódás és individualizálás erősödő igényeivel túlcentralizált és paternalisztikus vonásai miatt; túlságosan bürokratikus és ezért költségessé vált.) (Szamuely, 1985)

Több ország – legegységesebben Finnország – előre akar menekülni. A jóléti államból – épp a bírált vonások kiküszöbölésével – *jóléti társadalmat* szeretnének formálni. (Wiman, 1987) Ezt illusztrálja a még nem mindig kontinuitást jelentő „3a” alakzat az ábrán. Néhány más országban azonban ellenkező irányúak, visszafelé mutatóak a törekvések, az ábrán látható 1. és 2. alakzat elemeit élesztik fel és erősítik meg – azaz azokat az elemeket, amelyek a „klasszikus” liberalizmus feltételei között alakultak ki. Ennyiben a neoliberalizmussal konzisztens rendszerről van szó. (Evers, 1987)

A neoliberais szociálpolitika – ha ténylegesen megerősödik – új formában éleszti fel a régi társadalmi problémákat. Várható a jóléti célra szánt források további, esetleg jelentős csökkenése. Ez – a válság ellenére – a 60-70 évvel ezelőttnél jóval magasabb fejlettségi szinten következik be. Ennek több következménye van.

A jóléti állam fénykorához képest abszolúte és relatíve jóval magasabbak lehetnek a nem újraelosztott (piacon keletkező, mérsékelten adózó) jövedelmek. A visszafogott piackorlátozás és adózás, valamint egyes fontos társadalmi mozgalmak gyengülése következtében a piacon keletkező jövedelmek egyenlőtlenségeinek növekedése valószínű. E mellett automatikusan nőhet a különbség a piaci és a jóléti jövedelmek átlagszintje között – hiszen az ilyen célt szolgáló forrás csökkenése ellenére a jóléti állam egykori klienseinek köre egyelőre inkább nő, mind csökken. Az öregedés folyamata nem fordult meg, és az önbiztosítás hatása csak évek, évtizedek múlva lesz igazán érezhető. A nők otthonba való visszaszorítása a konzervatív ideológiák hatására is, a munkaerőpiac szűkülése miatt is valószínű. Minthogy a válások csökkenése aligha várható, a gyermekeiket egyedül nevelő szülők, főként az anyák, továbbra is „kliensek” maradnak. Ráadásul a munkanélküliség csökkenése sem feltétlenül következik a liberális gazdaságpolitikából.

A jövedelemelosztási egyenlőtlenség növekedése tehát valószínű. Ezt jó néhány társadalmi és politikai mozgás szignifikáns társadalmi egyenlőtlenséggé transzformálhatja. A munkanélküliség a gazdasági konjunktúra alakulásától függően csökkenhet, de emelkedhet is. Neoliberális gazdaságpolitika esetén – azaz aktív foglalkoztatáspolitikával – azonban elég magas (legalábbis hat-nyolc, esetleg tízszázalékosnál is magasabb) szinten rögzülhet a tartós, strukturális eredetű munkanélküliség. Fenntartásához politikai érdekek is fűződnek. A jelenlegi ideológiai klímában a munkanélküliek „önhibássá” minősíthetők. Ez nemcsak annak igazolását segíti, hogy a nekik nyújtott segély a legminimálisabb szinten tartható, hanem arra is alkalmas fegyver, hogy a munkaviszonyban állókat megfélemlítse, s részint fegyelmeltebb munkahelyi alkalmazkodásra, részint a munkanélküliekkel való szolidaritás felmondására készítse őket.

A tartósan munkanélküliek társadalmi leszakadása, anyagi nyomora, politikai marginalizálódása együttesen az abszolút szegénység régi terheit a kiemelkedési lehetőségek szinte teljes lezárásával párosítja. Ugyanakkor ezek a mozgások a faji előítéleteket, általában a rasszizmust erősíthetik, hiszen a munkaerőpiacról tartósan kiszorulóak között szinte mindenütt igen jelentős az etnikai kisebbségek aránya. (Még az is feltételezhető, hogy a látens fajgyűlöletnek is szerepe volt az új típusú munkanélküliség intézményesítésében.) (M. Jenkins-S. M. Miller, 1987)

A liberális, piacosító ideológia további hatása a korábbi, relatíve egységes társadalmi szolgáltató rendszerek felbomlása fizető és ingyenes hálózatokra. Ez a kettősség régóta ismert, sokszor elemzett mechanizmusok miatt jobb (sokkal jobb) és rosszabb színvonalú rendszereket fog létrehozni. Amennyiben csak „kettőssé” válik a rendszer, a különbségek gyorsan polarizálódnak. Amennyiben az önkéntes biztosítási rendszer segítségével történik a piacosítás, akkor nem kettős, hanem igen sok lépcsős rendszerek alakulhatnak ki (az Egyesült Államok mai egészségügyi ellátó rendszeréhez hasonlóan). A jövedelmi egyenlőtlenségek szignifikáns társadalmi egyenlőtlenséggé alakulása mindkét esetben várható – illetve a fenti folyamatok már jó néhány országban, elsősorban Angliában intenzíven megjelentek.

Összefoglalóan tehát a neoliberális gazdaságpolitikát kiegészítő szociálpolitika elsősorban a korai szegénypolitika elemeit erősíti fel, s várható társadalmi következményei is emlékeztetnek a korai kapitalizmusra. A paradoxon az, hogy 100-200 évvel ezelőtt a gazdasági források szűkössége (együtt a munkásmozgalom fejletlenségével, és a csökevényes jogokkal) legalább részben érthetővé és menthetővé tette a szűkkeblű és diszkriminatív szegénypolitikát. Ma az ilyen felmentések létjogosultsága kétes, azaz a helyzet sokkal ellentmondásosabb – és sokkal tragikusabb.

Remény persze van arra, hogy a neoliberalizmus nem tudja teljesen megvalósítani szociálpolitikai „lényegét”. Ez nem kis mértékben a progresszív társadalmi erők életképességén múlik, azon, hogy a baloldali mozgalmak képesek-e korábbi cél- és eszközrendszerüket úgy megújítani, hogy az valóban vonzó és mozgósító legyen széles rétegek számára. A különböző, úgynevezett alternatív mozgalmak („zöldek”, kisközösségi kezdeményezések, alternatív békemozgalmak) vagy legalábbis egy részük kétségkívül fenyegető kihívást jelentenek a piaci és a profitérdekek számára. Egyelőre azonban nem rajzolódik ki – legalábbis számomra, – hogy képesek-e olyan komplex program kialakítására, amely biztosítja a hatékony gazdálkodást is (alkalmasint visszaszorított körben), és a szükségletek széles körének általános, mindenkinél megvalósuló kielégítését is. Más szavakkal: a kör, amiben mozognak, nem teszi nyilvánvalóvá, hogy foglalkozniuk kell a gazdasági és a társadalmi érdekek közötti viszony *általános*, nemcsak specifikus kérdéseivel. Az erősödő anti-utilitáriánus mozgalmak egyértelmű gazdaság- és munkaellenessége valószínűleg továbbra sem fog széles tömegeket vonzani.

Emellett ez a mozgalom sem ígéri a kérdés elméleti tisztázását, illetve gyakorlatban használható eszközök kidolgozását. (E nélkül az általuk leginkább hangoztatott eszköz, a „társadalmi osztalék” is légtüres térben mozog.) (MAUSS, 1987) A kérdésre tehát vissza kell térni. (...)

Irodalom

A Beveridge-terv (1944). Keresztes kiadás.

Evers, A. (1987): *Social Policy in Transition*. European Centre for Social Welfare

Training and Research, Vienna. Jenkins, M.-Miller, S. M.: (1987) Upward Redistribution in the United States. In:

Zs. Ferge and S. M. Miller, eds. *Dynamics of Deprivation*. Gower. L'allocation universelle. In: *MAUSS* (1987) Bulletin du Mouvement Anti-Utilitariste

dans les Sciences Sociales, no. 23. Polanyi, K. (1944): *The Great Transformation*. Beacon Press. Szamuely László: (1985) *A jóléti állam ma*.

Budapest, Magvető Kiadó, Gyorsuló

Idő. Wiman, R. (1987): *From the Welfare State to a Welfare Society*. National Board of Social Welfare, Helsinki.

2. HOL A TÁRSADALOMPOLITIKA HELYE: A GAZDASÁGPOLITIKÁN KÍVÜL VAGY BELÜL?

A társadalompolitika a társadalmi viszonyok újratermelését, a társadalmi struktúra alakulását kívánja befolyásolni. Ugyanakkor alig vannak olyan eszközei, amelyek révén közvetlenül hathatna – legalábbis súlyos károk nélkül – akár az alapviszonyokra, akár a társadalmi munkaszervezetre, a gazdasági újratermelés viszonyaira. Egyik lehetősége az, ha a gazdaságpolitikával együttműködve próbál bizonyos, az ember mint munkaerő helyzetét meghatározó feltételeket javítani. További lehetőségei abban vannak, hogy más politikákban igyekszik érvényre juttatni saját értékeit, s ezzel igyekszik közvetve befolyásolni a társadalmi újratermelés általános feltételeit. Az egyik fontos ilyen eszközjellegű politika a szociálpolitika. Minthogy a szociálpolitika az újraelosztás területén működik, van bizonyos relatív autonómiája a termelési viszonyokkal szemben, bár teljes függetlenségről nincs szó. A kérdés az, hogy ezt a relatív önállóságot milyen feltételekkel lehet elérni?

Az 1945 utáni időszak ilyen szempontú vizsgálata szolgál bizonyos tanulságokkal. Az 1945 és 1948 közötti időszakban kialakult a Népjóléti Minisztérium égisze alatt egy olyan társadalom és szociálpolitika, amely szervesen magában foglalt a gazdaság humánus működését szolgáló célokat is, például a munkahelyteremtést, vagy az újjazdák keresőképségeinek a növelését. Emellett természetesen hagyományosabb szociálpolitikai feladatoknak is igyekezett – az adott lehetőségeknek megfelelő szinten – eleget tenni, amilyenek például a szociális lakásügy vagy a segélyezés.

1949 után ez a helyzet radikálisan megváltozott. A politika feleslegesnek ítélte az elkülönült szociálpolitikát. Egyik érve az volt, hogy a háború utáni első években a szociális problémák zöme megoldódott. Ennél fontosabb volt talán az a tétel, hogy a népi demokrácia minden tette eleve szociálpolitika: a gazdaság működése a szocialista társadalomban automatikusan megold minden, még létező szociális kérdést. 1950 elején meg is szűntek a szociálpolitika központi és helyi szervezetei, a felszámoltak deklarált szegénységgel együtt megszűnt a szociális munka és a segélyezés is. Valójában azonban a gazdaság nem szociális érdekekkel szervült, hanem politikai és ideológiai érdekeknek rendelődtött alá. A gazdaság meghatározott irányú, mennyiségi növekedését fetisizáló irányzata háttérbe szorította, illetve a távoli jobb jövő ígéretével a jelenre nézve tagadta a lakosság közvetlen érdekeit. Így 1949 és 1953 között – a foglalkoztatás kivételével – minden életszínvonal-mutató romlott. A megmaradt szociálpolitika, ami akkor elsősorban a társadalombiztosítást jelentette, alacsony szinten stagnált. Emellett bizonyos szociálpolitikai eszközöket a hatalom közvetlenül gazdasági, illetve politikai érdekeknek rendelt alá. (A táppénzcsalások körüli hajsza például egyszerre szolgálta az új munkások iparba való betörését és a politikai megfélemlítést.) A felhalmozódó feszültségeknek, amelyek 1953 után enyhültek ugyan, de nem oldódtak meg, jelentős szerepük volt az 1956. évi válság kirobbantásában. Ebben az időszakban tehát a politika a gazdaságot közvetlenül, a szociálpolitikát részben közvetlenül, részben a gazdaságon keresztül rendelte maga alá.

1956 után a fejlődés új szakasza nyílt meg. Az életszínvonal emelése központi politikai feladattá vált. A gazdaság működésének javítása ezt a célt kívánta szolgálni. Ekkorra, illetve a már korábban meginduló, fokozatosan terebélyesedő viták során világossá vált, hogy a központilag irányított, az utasítások passzív követésére szorított gazdaság nem képes a lakosság szükségleteihez, fizetőkészségben is kifejeződő igényeihez igazodni, s nem képes gazdaságos működésre sem. A gazdasági reform a gazdaság politikától való emancipálódásának jelentős lépése, ami egyszerre szolgálta a szűkebben értelmezett gazdasági racionalitásnak, valamint a gazdaság társadalmi racionalitásának a fejlesztését. Nem célom a reform általános minősítése, nekilendüléseinek és lefékeződéseinek elemzése. Annyi kétségtelen, hogy a hatvanas évektől kezdve a gazdaság működésképebbé vált. E javulásban pedig perdöntő szerepe volt annak, hogy végbement az ötvenes évek gazdaságirányítási gyakorlatának gazdasági és politikai elemzése, s megtörtént a radikális szakítás ezzel a gyakorlattal.

A bővülő források jelentős része közvetlenül a lakossághoz került: előbb a munkabérek, később a szociálpolitikai jövedelmek emelkedtek gyors ütemben. A hangsúly tehát a fizetőképes kereslet növekedésén volt. Ez ebben az időszakban kétségtelenül megfelelt a lakosság igényeinek. A korábbi időszakban ugyanis a központ elvben vállalta, hogy egy sor szükségletet – a lakástól a kedvezményes árualapszükségletekig – a piac teljes vagy részleges kikapcsolásával kielégíti. A valóságban azonban nemcsak a piac nem működött, hanem a központilag vállalt szükségletkielégítés sem. (Így szorult például háttérbe az infrastruktúra fejlesztése.) Ilyen tapasztalatok után az állampolgárok számára megnyugtató volt, hogy a korábbinál sokkal tágabb körben volt módjuk dönteni szükségletkielégítésükről, hogy kevésbé voltak kiszolgáltatva a központ rájuk irányuló, nélkülük meghozott, és gyakran végül is nem teljesített döntéseinek. Igaz ugyan tehát, hogy –

egy rövid időszak kivételével – a reformot követő időszakban is háttérbe szorult a fizetőképes kereslethez nem kapcsolódó infrastruktúra és szolgáltatások fejlesztése, de a pénzjövedelmek (a munka- és a szociális jövedelmek) gyors növekedése sok mindenért kárpótolt. Egészében véve az 1956 utáni két évtizedben gyorsan és jelentősen javult az életszínvonal-politika is, a szociálpolitika is.

E gyors fejlődésnek azonban van egy lényeges, csak az utóbbi években nyilvánvalóvá váló problémája. A gazdaságpolitikában végbement az ötvenes évek gyakorlatának elemzése és a tudatos szembefordulás ezzel. Ez azonban *a gazdaságra* korlátozódott. Hasonló gondolati tisztázásra nem került sor sem a társadalom-, sem a szociálpolitikát, sem pedig a társadalompolitika (vagy a szociálpolitika) és a gazdaság viszonyát illetően. Nem vált világossá, hogy milyen társadalmi vagy szociális funkcióknak kellene (továbbra is, vagy utólag) beszervülniük a gazdaság működésébe, s milyeneket kell ellátnia egy, a gazdaságpolitikához hasonlóan emancipálódó, önálló arculattal rendelkező szociálpolitikának. Máig úgy működik a gazdaság, hogy mintegy automatikusan ellát egy sor társadalompolitikai és szociálpolitikai funkciót, a „teljes” foglalkoztatás biztosításától a viszonylag kiegyenlített bérezésig, anélkül, hogy tisztázódott volna miért és hogyan van erre szükség, s anélkül, hogy tudatosan rögzítettek lennének a gazdaság „vegyes” működésének feltételei és szabályai.

Ezért azután igen gyakran a „gazdaságot, a gazdaságosságot elnyomó” szociálpolitikát teszik sokan felelőssé a gazdaság rossz működéséért, s követelik a gazdaság- és a szociálpolitika éles szétválasztását, a különböző funkciók megvalósítását különböző eszközökkel. Az ilyen „töltsünk tiszta vizet a pohárba” jellegű kritikák vezethetnek olyan megfogalmazásokhoz, hogy a vállalatok ne „kényszerüljenek” szociálpolitizálásra, hogy „az állam ne hárítson ilyen terheket vállalatokra”, hogy a teljes foglalkoztatás legyen az állam, a hatékony foglalkoztatás a vállalat feladata stb.

A szociálpolitika felelőssé tétele a gazdaság hibás működéséért azért ironikusan irreális, mert hiszen ilyen jellegű, önálló szociálpolitika még nem létezik. Eerre pedig megítélésünk szerint szükség lenne, és pedig a társadalom minden szintjén, a legfelsőn is. A relatíve önálló szociálpolitikai ágazatra és intézményrendszerre nemcsak azért lenne szükség, hogy kifejezetten szociálpolitikai jellegű funkciókat jobban, teljesebben, összehangoltabban, egységesebb elvek alapján lehessen ellátni, s hogy egyenlőbbé váljon a mindig szűkös források elosztásáért folyó küzdelem. Azért is – és az itt vizsgált összefüggésben ez a lényeg -, hogy megfelelően lehessen egyeztetni a szociális és a gazdasági érdeket, oly módon, hogy *a szociális érdekek is legyen képviselője*. Ebből a relatív önállóságból nem következne sem az, hogy a szociálpolitika bele akarná magát kényszeríteni a gazdaság minden pórúsába, azt végzetesen gúzsba kötve, de az sem, hogy ő maga akarna kisajátítani minden szociálpolitikai funkciót.

Csupán elvekben gondolkodva talán valóban az első megoldás lenne eszményi, az, ha nem hasadna ketté „gazdasági” és „társadalmi” hatékonyság, ha a gazdaság valóban (Rudolf Goldscheid kifejezésével) „humán ökonómiaként” tudna működni, azaz, ha gazdaság- és társadalom- (szociálpolitika szerves egységet alkotna. Ez azonban a mai körülmények között irreális követelés, amelynek sem emberi, sem gazdasági feltételei nem biztosítottak, így egy ilyen követelmény szükségképpen voluntarista torzulásokhoz vezetne. A második megoldás – az olyan teljes kettéválasztás, hogy minden szociális funkciót a szociálpolitikai ágazat látna el, s csak ez látna el ilyen funkciókat – értelmetlenség.

Erős általánosítással, leegyszerűsítésekkel megkockáztatnám azt az állítást hogy (elméletileg) eltérő, sőt, ellentétes értékek működnek, vagy kell, hogy érvényesüljenek a gazdaságban és a szociálpolitikában. A bővített újratermelésre és a formális racionalitásra törekvő gazdaságot – a jelek szerint nemcsak tőkés viszonyok mellett – jórészt individualista értékek, önsegély, verseny, teljesítményre törekvés kell, hogy mozgassák. A központosított újraelosztás iránymutató értékei ezzel szemben közösségi alapúak, a társadalmi szolidaritást, a kölcsönös segítséget, a szükségletek kielégítését kívánják elősegíteni. E kettősség persze történelmi gyökerű, és távolról sem abszolút. A mai értelemben vett szociálpolitika az individualista értékeket erősítő, a társadalmi együttélést korábban inkább átható értékeket kiszorító tőkés piac korrekciós mechanizmusaként jött létre. Kialakulása óta – igaz, sokféle harc nyomán – sokban hatott azután a termelés szervezetére. S megfordítva, minthogy a domináns értékrend minden korlátozás ellenére mégiscsak alapvető, sok eleme a központosított redisztribúcióban, a szociálpolitikában is szükségképpen érvényesül. Ideáltipikusan azonban a vázolt kettősség, sőt, opposíció egyelőre létezik.

Ilyen nézőpontból közelítve viszonylag könnyen belátható, hogy a gazdaság – legalábbis a társadalom mai adottságai mellett – sem lehet képes egy saját lényegével ellentétes értékrend szerint működni. Egy ilyen kényszer a gazdaságot mint gazdaságot fojtaná meg. Ugyanakkor a társadalom hierarchizált viszonyaiból adódó, nem szolidarisztikus értékrend még ilyen körülmények között is utat törne magának, s ha a gazdaságban kevéssé, az azon kívüli szférákban annál inkább érvényesülne. (E feltételes módon

vázolt, abszurdnak tűnő rendszernek számos vonása fellelhető volt, és bizonyos körben még ma is megtalálható nálunk.) A másik oldalról nézve viszont az is érthetővé kell, hogy váljon, hogy egy olyan társadalom, amelyben az úgynevezett szolidarisztikus értékek *csak* a szociálpolitikai elosztásban érvényesülnének (és persze ott sem „tisztán”), elképzelhetetlen és antihumánus lenne. Olyan alapvető emberi értékekről van szó, amelyek hiánya az emberi viszonylatokat végzetesen sivárrá tenné, illetve amelyeknek – legalább valamilyen mértékig – minden viszonyrendszerben jelen kell lenniök ahhoz, hogy a társadalmi lét elviselhető legyen.

E fejtegetés, minden elvontsága ellenére, közelebb vihet annak megértéséhez, hogy mi lehet ma a gazdaság és szociálpolitika viszonyának tartalma. A szociálpolitika nem törekedhet a gazdaság (mai) lényegének megváltoztatására. De arra igen, hogy ez a „lényeg” ne tegye a gazdaságot emberellenessé, hogy az individualizmus ne váljon parttalaná, a verseny sokakat kiszorítóvá, a gazdaságilag mérhető teljesítmény az egyetlen értéké. Ha ugyanis a gazdaság – saját „önös” logikáját követve – olyan erőviszonyokat hoz létre a gazdaságon belül, amelyek onnan a racionalitás jegyében sokakat kiszorítanak, vagy bizonyos teljesítményeket nagyon alacsonyra értékelnek, akkor a szociálpolitikai elosztásra elviselhetetlenül sok ellátási teher hárul – amelyekhez végül a forrásokat sem tudja a gazdaságtól megszerezni. Ezért nemcsak társadalmi, politikai, emberi vagy szociálpolitikai érdek e súlyos bajok elkerülése, hanem bizonyos értelemben gazdasági is. Ugyanakkor a szociálpolitika sem működhet az alaprendszerből elszigetelten, patyolattiszta „emberi” értékek alapján. Elosztási rend szereiből nem kapcsolhatja ki teljesen a gazdasági teljesítményt (is) méltányoló elveket, s mindenesetre törekednie kell arra, hogy a szociális elosztás ne legyen ellenőszöntő. Ha kevésbé kompromisszumra hajlóan fogalmazunk, azt is mondhatjuk, hogy – akár akarjuk, akár nem – a társadalmi alapviszonyok érzékeltek a hatásukat az elosztásban és újraelosztásban is, ezektől teljesen nem lehet függetlenedni. Akkor pedig jobb ezt a tényt tudomásul venni és amennyire lehet, racionálisan kezelni, mint vakon kiszolgáltatni a szociális elosztást a spontánul érvényesülő erőviszonyoknak.

A fentiekben vázolt elvek konkrét vonzatai sokfélék, részletesen itt nem vizsgálhatók. Ráadásul nem is írható meg az egész foratókönyv előre: ha valóban kialakult egy relatíve önálló gazdaság mellett egy viszonylag önálló, emancipált szociálpolitika a maga érdekeit kifejező-képviselő szervezeteivel, akkor fokozatosan fog kitűnni, hogy milyen kérdésekben kell egyáltalán egyezkedni. Annyi remélhetőleg kitűnt azonban a fentiekből, hogy egy ilyen párbeszéd nemcsak kívánatos, de szinte elkerülhetetlen lenne, mind a gazdasági, mind a társadalmi érdekek szempontjából. Ez azt jelentené, hogy a szociálpolitika a gazdaságon kívül létezik, de a két rendszer – tudatosan követve bizonyos játékszabályokat – át is hatja egymást egy sor kérdésben.

3. GAZDASÁGI REFORM, SZOCIÁLPOLITIKA ÉS LEGITIMÁCIÓ

HÁTTÉR – VITÁK

Elég széles körben elterjedt az a vélemény, hogy mély elvi nézeteltérések vannak a reformközgazdászok és a szociálpolitikában érdekelt szociológusok között. E nézetet az érintettek gyakorta alátámasztják – nem annyira írásban, mint inkább szóbeli vitáikban. Nemegyszer előfordult, hogy a szociológus friedmanista konzervativizmussal vádolta a reformközgazdászokat, akik a következményekre való tekintet nélkül támogatnak minden monetarista törekvést és piaci önszabályozást, vagy hogy a közgazdász a szociálpolitikai reformjavaslatot készítő szociológusokat „a reform szociálpolitikai ellenzékének” nevezte. E sommás általánosítások igazolni látszanak azt, hogy a vita a körül folyik, legyen-e több (önszabályozó) piac, ahogyan azt a közgazdászok szeretnék, vagy több „jóléti célú” szociálpolitikai redisztribúció, amint azt a szociológusok óhajtanák.

A két óhaj alapvetően két okból látszik ütközni. A triviális, nemcsak Magyarországon hangoztatott ok az, hogy ha az állam sok forrást von el és oszt el nem produktív célokra, akkor ezzel csökkenti a gazdaság fejlődését szolgáló forrásokat, a gazdaság termelőképességét és hatékonyságát növelő beruházásokat és a gazdasági ösztönzést működtető bérfejlesztést. Emellett a „túl sok” szociálpolitika, túl nagy létbiztonság – úgymond – lazítja a munkaerőcsőt és fegyelmet: az emberek nem dolgoznak tisztességesen ha rossz munkával vagy munka nélkül is – úgy-ahogy – megélhetnek.

A másik ütközési pont szorosabban kapcsolódik a magyar gazdasági és politikai mechanizmusokhoz, és így inkább sajátosan magyar, mint általános probléma. A tőkés magántulajdonra épülő piacgazdaságokban a piac léte és autonómiája olyan szervesen függ össze a társadalom strukturális viszonyaival, hogy nem merül fel reális veszélyként az, hogy a (jóléti, esetleg egyéb célú) állami beavatkozások megszünteték, tönkreteszik a piacot. A liberális vagy monetarista irányzatok képviselői persze bírálják a piac működését torzító, szabadságát csorbító előzetes korlátokat és utólagos korrekciókat, induljanak ki azok az államtól, a szakszervezetektől vagy egyéb nem piaci erőktől – de ők is inkább a piac zavartalan működését, mintsem létét féltik. Magyarországon azonban pillanatnyilag az a kérdés, hogy egyáltalán létrejöhetnek-e olyan piacok, amelyek *olyan korlátok között, abban a körben, amelyben létük elfogadott*, valóban autonómak lehetnek, azaz nincsenek kitéve a működésüket – és az elfogadott szabályokat – megkérdőjelező központi beavatkozásoknak. Egy ilyen – a szocialista tulajdonviszonyok mellett működőképes – piac elvi lehetősége közgazdászok és újabban jogászok (Sárközi, 1986) munkássága nyomán *elvileg* bizonyítottan tekinthető, megvalósulása azonban töredékes.

A reform vontatottsága sokféle gazdasági, társadalmi, politikai okkal magyarázható. A központi döntések vagy döntéshiányok, azaz a politika nyilván elsődleges szerepet játszanak. Ezek persze távolról sem csak a szociálpolitikai újraelosztást szolgálják. A központi, azaz „bürokratikus” döntések Magyarországon vonatkozhatnak tulajdonformákra, termelési szerkezetre, termelési-forgalmazási folyamatokra stb. A redisztribúciót – központi elvonást és újraelosztást – felhasználó döntések szerepe nem annyival nagyobb a fejlett nyugati országokban ismertnél, mint ahogyan ezt egyes szerzők állítják, s így semmiképpen sem tekinthető a rendszer megkülönböztető jegyének. Magyarországon a bruttó hazai termék (a GDP) mintegy 60 százaléka kerül redisztribúcióra a költségvetésen keresztül. Ez például a svédnél alacsonyabb, a hollandiaihoz és a dániaihoz hasonló arány.¹ A jelentős különbség az, hogy a teljes redisztribúción belül a társadalombiztosítás és társadalmi közös fogyasztás (ide értve a közigazgatási és védelmi kiadásokat is) Magyarországon az elvont összeg körülbelül felét, a nyugati országokban 65-85 százalékát teszik ki. Ennek megfelelően Magyarországon jelentősebb a közvetlen termelési támogatások, valamint az állami-gazdasági tevékenység (beruházások) súlya. A kifejezetten szociálpolitikai vagy jóléti kiadások (társadalombiztosítás, egészségügy, oktatás stb.) aránya mind a nemzeti terméken, mind a költségvetésen belül Nyugat-Európa egészéhez képest közepes, a fejlett „jóléti államokhoz” képest relatíve alacsony szintű. Annyi mindenképpen állítható, hogy önmagában sem az állami elvonás, sem a szociálpolitikai felhasználás nem indokolja a reform és a piacfejlesztés vontatottságát.

Általánosabban: az a helyzet, hogy mint annak idején a 19. század elején Angliában, úgy ma Magyarországon is az államnak kell megteremtenie a piac *működési lehetőségét*, feltételeit. A különbség kettős. Egyfelől az akkori angol államnak a feudalizmustól *örökölt* kööttségeket kell elsősorban elhárítania, a mai magyar államnak viszont a *saját maga* által épített korlátokat kell lebontania. Ez nyilván nehezebb ügy. Ugyanakkor mindkét esetben építeni is kellett, mindenekelőtt olyan jogrendet, amely szavatolja a piac megfelelő működését. Ebből adódik a második sajátosság. A tőkés fejlődés során viszonylag tisztán

elkülönül két szakasz a piacszabályozás szempontjából. Az államnak először a működési feltételeket kellett megteremtenie, később pedig a már működő „önszabályozó” piacot kellett korrigálnia-korlátoznia. Magyarországon jelenleg ez a két, máshol elkülönülő, egymást követő szakasz összecsúszott. Az „önszabályozó” piac történelmi negatívumai túl jól ismertek, s ez kétlelkűvé, habozóvá teszi a piacot erősítő intézkedéseket. A beépített biztonsági gátak olyan erősek lehetnek, hogy eleve elfojtják a piaci mozgásokat. A gátak teljes hiánya viszont alig elviselhető társadalmi bonyodalmakat okozhat. Mindez valamennyire magyarázza a sokféle határozatlanságot, a reform „ciklikusságát”.

A piac negatív hatásaitól való félelem ellenére az állam szerepét a mai vagy holnapi magyar helyzetben nemcsak az fogja motiválni, mint ahogyan ma sem elsősorban az motiválja, hogy a piacot az egyenlőbb jövedelemelosztás vagy a nagyobb szociálpolitika érdekében befolyásolja. Mégis, azt a tőkés országokban az utolsó évtizedben felerősödött és ott is csak részlegesen igaz véleményt, hogy a piac korlátja a jóléti redistribúció, jó néhányan Magyarországra is érvényes *általános* összefüggésként kezelik. Ez a beállítás kimondva-kimondatlanul a szociálpolitikai szükségleteket és törekvéseket teszi felelőssé a reform késlekedéséért vagy a bürokrácia növekedéséért, ami inkább bűnbakképzési, mint valós elemzési eljárás.

E némileg félreértelmező leegyszerűsítésnek, induljon ki akár a tudomány, akár a politika oldaláról, pozitív és negatív hatása egyaránt van. Jelentős negatívum az, hogy élesen szembekerül egymással a reformközgazdasági és reformszociálpolitikai gondolkodás, ami gyengíti mindkettő hatáslehetőségét. Végso fokon e szembeállítás még arra is alkalmas, hogy lejárassa mindkét reform ügyét. A viták és ütközések pozitívuma ugyanakkor az, hogy mindkét gondolkodási irányt saját érvrendszerének világosabb kimunkálása kényszeríti.

Az elméleti tisztázási folyamat eddigi legjelentősebb eredményének azt tartom, hogy mindkét fél elkezdte átgondolni „saját” reformjának összefüggését a politikai, társadalmi reformfolyamattal. A reformközgazdászoknál mind határozottabban fogalmazódik meg, hogy „a gazdálkodás fejlesztése megköveteli a politikai demokratizmus kiteljesítését. Az országgyűlésnek, a működő érdekvédelmi szervezeteknek – köztük elsősorban a szakszervezeteknek – új feladatokra kell felkészülniük. Jelentős változást követel emellett sok fontos, mind ez ideig védelem nélkül maradt társadalmi réteg vagy parciális csoport érdekképviseletének megszervezése is(...) A gazdasági haladás (...) csak a szocialista demokrácia és így az érdekérvényesítés fejlődésével érhető el”. (Nyers-Tardos, 1984) ők állítják azt is, hogy olyan szocialista gazdálkodási rend kell, „(...)amely az állampolgároknak lényegesen többet nyújt a jelenleginél mind önmegvalósító munkában, mind szükségleteik megfelelő kielégítésében, és eközben utat nyit akaratauk szabad formálásának és érvényesítésének”. (Tardos, 1985; Bauer, 1985)

Az „önmegvalósító” vagy legalább jobb körülmények között végezhető, az emberi képességeket kevésbé visszaszorító munkák, valamint a fizetőképes vagy nem fizetőképes, de alapvető szükségletek jobb kielégítésének igénye a szociológusok körében már korábban is egyértelműen megfogalmazódott. (Hegedüs-Márkus, 1969; Ferge, 1982; Krémer-Závada, 1986) Hogy mindehhez nem elég a több vagy hatékonyabb állami beavatkozás, hanem demokrácia, érdekszerveződés, érdekérvényesítési lehetőségek stb. szükségeltetnek, ez a gondolat halványan ugyan mindig jelentkezett (mint a közgazdasági reformirodalomban is), de csak az utóbbi években vált ebben a körben is a reformjavaslatok szerves részévé. „A társadalmi szervezeteknek, mozgalmaknak a mainál nagyobb szerepet kell játszaniuk a szociális érdekek megfogalmazásában, felszínre hozásában, képviseletében. A *szociálpolitika működése* e szervezetek által közvetített előzetes demokratikus érdekkifejeződésre és utólagos demokratikus kontrollra kell hogy *épüljön*” – írják a szociológus szociálpolitikusok. (Zárótanulmány, 1986)

A viták további eredményeként mindkét oldal realizálja, hogy számos mai – gazdasági vagy társadalmi, szociális – probléma nem a reform elméletéből, hanem az elmélet hiányos alkalmazásából adódik.

Így a *reformközgazdászok* bírálatának egyik lényeges eleme, hogy a gyakorlati megvalósítás során nem érvényesült a reform *rendszerjellege*. Ez egyrészt azt jelenti, hogy gazdasági, szociálpolitikai és politikai együttmozgások lennének szükségesek, ám ezek hiányoznak. „Sajnos, még nem alakult ki az új szociálpolitika, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése viszont már most is jelentősen változtat sok mindenben.” (Antal, 1985) Vagy: „Kezdetől fogva elméletileg is, gyakorlatilag is problematikus a reformban, hogy nagyon sokszor nem számolnak a társadalmi hatásokkal, pedig anélkül a fene eszi meg(...) Hogyha a szociálpolitikát a reform jelszavával szétverjük ahelyett, hogy továbbfejleszténk, akkor ez természetesen rendkívül nagy politikai feszültséget okoz(...)” (Hoch, 1985) A rendszerjelleg másfelől a *gazdaságon belüli* rendszerszerű megvalósítást igényli. Ezt a követelményt átfogóan – többek között – Tardos fogalmazza meg a piacok pénz révén történő integrálásának követelményében. (Tardos, 1981)

Emellett számos elemzés foglalkozik rész-következetlenségekkel, „reformkonform” és „nem-reformkonform” megoldások rossz hatékonyságú alkalmazásával.

A *szociológusok* természetesen egyetértenek abban, hogy a gazdasági és társadalmi lépések szétcsúszása káros. Ezen belül különösen érzékenyek olyan aktuális, de hosszú távon nehezen korrigálható folyamatokra, mint a munkanélküliség vagy a gyengébb csoportok leszakadása. A megvalósítást illető bírálatuk másik fontos eleme az, hogy szerintük a reform ideológiájával olyan lépések történnek, amelyek csak formailag felelnek meg a reformlogikának, lényegében nem. Nevezetesen azt hangsúlyozzák, hogy a valódi piacbővítés, az árukapszolatok kereslet-kínálatot dinamizáló, ellátást javító szélesítése összekeveredett bizonyos (korábban elvileg a közösség, illetve az állam által vállalt) feladatok lakosságra át- (vagy vissza-) hárításával. Az összekeveredés alapja az a közös vonás, hogy mindkét folyamat bővíti a pénzkapcsolatokat. Egyébként azonban eltérőek a „vevő” és „eladó” közti szerződési feltételek, a szabad választás és kényszer aránya stb. Míg az „igazi” piacon kereslet és kínálat egymásra hatva bővülnek, addig az áthárítás alapján a vásárlóerő s így a keresletet kívánja csökkenteni – a kínálat dinamizálásának ígérete nélkül.

A vásárlóerő-csökkentés természetesen bizonyos helyzetekben elkerülhetetlen lehet. Ám akkor az áthárításoknak átmeneti, tűzoltó jellegű szükségmegoldásként kellene a nyilvánosság előtt megjelenniük, s nem a reformhoz szervesen hozzátartozó, piacbővítési tendenciákként. Ez annál inkább így van, mert a vásárlóerő-csökkentések, illetve áthárítások egy sor új egyenlőtlenséget, méltánytalanságot, igazságtalanságot generálnak (például az újonnan építkezőkre hárított közművesítés, a távolsági közlekedés díjemelése stb.), és ezzel ismét a reform lényegét kompromittálják.

Érzékenyen reagálnak a szociológusok – és egyes közgazdászok – azokra a (részben csak javasolt vagy tervezett) lépésekre is, amelyek hol a piacosság, hol a takarékoság vagy igazságosság ideológiájával a létező szociálpolitikai rendszerek csonkítását szorgalmazzák. E javaslatok a mai univerzális állampolgári vagy ahhoz közeli jogosultságú (egészségügyi, társadalombiztosítási) rendszereket kérdőjelezzik meg, s a szelektív szegénypolitika mellett foglalnak állást. Ezt jelenti ti. az a gyakorta elhangzó követelés, hogy „csak a leginkább rászoruló” részesüljenek szociálpolitikai ellátásban. (Falusné, 1985) Igaz viszont, hogy ez utóbbi követelések nem szerves részei a reformelképzeléseknek, a vezető reformközgazdák nál nem is igen szerepelnek.

Az eddigiekből – remélhetőleg – kitűnik, hogy a szociálpolitikai fejlesztés mellett szóló szociológusok *nem lehetnek* általában reformellenesek. A szociálpolitika és társadalompolitika elemi érdeke, hogy a gazdaság működőképes, dinamikus legyen. Reálisan csak a források bővülésével várható régi szociálpolitikai követelések teljesülése és új szükségletek kielégítésének elfogadása.

A tapasztalatok és az elmélet szerint a „rég” mechanizmus nem lehet képes arra, hogy egy mai bonyolultságú rendszert új, intenzív növekedési pályára vezéreljen, és valójában – részben politikadominanciája miatt, részben azért, mert képtelen volt „alulról jövő” vagy részérdekek elismerésére és elfogadására – soha nem tudott korszerű társadalom- és szociálpolitikát létrehozni. A gazdasági reform szükségessége tehát a szociálpolitika szemszögéből nem kérdőjelezhető meg.

Azt is igyekeztem az előzőekben nyilvánvalóvá tenni, hogy a „piac” és „szociálpolitika” vagy „redistribúció” szokásos szembeállításában éppen a formában félrevezető leegyszerűsítés. A reform szociálpolitikai oldaláról történő igénylését tehát nemcsak pragmatikus okok indokolják. Az is valószínű, hogy a két reform között nincs a párhuzamos fejlesztést kizáró, elméleti összeférhetetlenség.

Mindebből azonban nem következik, hogy semmilyen ellentmondás ne létezne a gazdaság jobb működésére, azaz a „rendszerintegrációra” koncentráló gazdasági reformelméletek között. (Papp Zs., 1985) Tőkés viszonyok között – a legtöbb marxista vagy „csak” baloldali elemzés szerint – az ellentmondás valóban kibékíthetetlen, noha még ott is kidolgozható a tartós együttmozgás gyakorlata. A tőkés magántulajdon hiánya valószínűleg könnyíti a gyakorlati feltételek megteremtését. A megoldásban a mai magyar helyzetben a demokrácia és jogszerűség térhódításának van vezető szerepe. Ez a gazdasági és szociálpolitikai gondolkodási irány megegyezésének alapja is. Ha ugyanis a demokratikus akaratképzés *egyszerre* áll ki több piac és több szociálpolitika mellett, akkor az alapellentmondást a *legitimáció érdekében* valahogyan fel kell oldani. A kérdés persze az, hogy *ez lehetséges-e*.

E pillanatban erre a kérdésre senkinek sincs racionális válasza, csak hite vagy reménye. A válaszhoz, azt hiszem, az eddiginél alaposabban kell megvizsgálni a reformelmélet egyes elemeinek összefüggéseit, potenciális társadalmi és politikai hatásait. E munka első lépéseként ebben az írásban arra keresek választ, hogy hogyan egyeztethető össze a szociálpolitikai szempontú közelítéssel és a legitimációs követelményekkel a fogyasztási javak, illetve a munkaerőpiac autonómiájának növelése, „reformálása”.

A legitimációs folyamat a rendszer stabilitása, a rendszerrel való azonosulás lehetősége szempontjából perdöntő. A legitimitás, persze, sokféleképpen értelmezhető. Az itt elfogadott értelmezés természetesen átveszi a Max Webertől induló legitimációs irodalomból azt a gondolatot, hogy minden stabil „uralomnak” feltétele, hogy az adott struktúrában élő személyek higgyenek legitimitásában, azaz (közelítő) konszenzus, közmegegyezés alakuljon ki az adott uralom épp így való létjogosultságát illetően. A mi esetünkben – elvileg és történelmileg – nem egy megváltoztathatatlan „uralom”, hanem egy saját hierarchikus viszonyainak gyengítésére törekvő hatalmi struktúra legitimációjáról van szó. Eppen ezért a weberi legitimitástípusokat (a racionális, a tradicionális és a karizmatikus alapú legitim uralom) ki kell egészítenünk – sokak nyomán (Sternberger, 1986) – egy újabb legitimációs folyamattal. Ez a legitimáció a demokratikus akaratformálásra is épül, lehetőség szerint kombinálva ezt a racionális, jogszerű” legalitással. Röviden: arról van szó, hogy demokratikus akaratnyilvánítás, illetve az érdekek nyílt, demokratikus ütköztetése nélkül nem mehet végbe a szocialista értékekkel összhangban lévő legitimációs folyamat.

Egy legitimációs folyamat sikere empirikusan nehezen mérhető. A sikert végső fokon a rendszer hosszan tartó stabilitása, a súlyos válságjelenségek hiánya jelzi vagy igazolja. (Habermas, 1975) Ráadásul a következőkben nem elsősorban ténylegesen történelmi helyzetekből adódó, hanem elméleti modellekből kikövetkeztethető hatásokat, következményeket vetünk egybe. Erre azért került sor, mert vegytisztán talán sohasem, de a hatvanas évek óta biztosan nem létezett a régi vagy az új mechanizmus. Ezért a piacok hatásának vizsgálatánál nem a régi és új mechanizmusnak megfelelő piacokról, hanem – valamelyes egyszerűsítéssel – az „eladók” és „vevők” piacáról lesz szó. A közgazdászok számára (Kornai *A hiányának megjelenése* óta biztosan) evidencia, hogy a klasszikus „rég” mechanizmus szükségképpen az eladók piaca, a reform célja pedig épp a vevők piacának megteremtése. Mindenesetre – mivel a hatások rögzítése nem hosszú távú történelmi elemzés terméke – aligha lehet szó másról, mint magyar és külföldi tapasztalatokat is figyelembe vevő logikai konstrukcióról, vagy ha úgy tetszik, informált sejtésekről. Készséggel elismerem, hogy más konstrukciók, sejtések, valóságolvasatok is lehetségesek. A vitát tehát nem lezárni, csak elkezdni szeretném.

ÁRUPIAC ÉS LEGITIMÁCIÓ

Hangsúlyozom, hogy csak a fogyasztási cikkek piacával foglalkozom. A termelési eszközök és fogyasztási javak árjellege (a reformközgazdászok elemzésének megfelelően) valószínűleg szorosan összefügg. Azaz nem képzelhető el jól működő árupiac, ha a lakossági fogyasztásra szánt áruk termeléséhez felhasznált eszközöket, anyagokat központilag utalják ki, illetve mellőzik az árak szabályozó-közvetítő információt nyújtó szerepét. Mégis elképzelhető, hogy a két piacon nem teljesen azonosan működő szabályozókra van szükség (például ha a termelési technológiák kialakításánál a gazdaságosság, hatékonyság, profítképzés szempontjai mellé a munka humanizálásának a szempontja is belép). E kérdést azonban nyitva hagyom, részben kompetencia hiányában, részben mert a termelési eszközök piacának kevés a közvetlen kapcsolata a piaci legitimációval.

A fogyasztási javak piacának különböző gazdasági, társadalmi stb. pozitívumai és negatívumai azonosíthatók. Hogy valami „pozitív” vagy „negatív”, az természetesen attól függ, kinek a szemszögéből nézzük. A továbbiakban megkülönböztetjük a termelő (eladó), a fogyasztó (vásárló), illetve a társadalom (a „szociális integráció”) nézőpontját. Amennyiben nem az eladók és vevők piacának elvont rendszerét nézzük, hanem a tényleges régi és új mechanizmust, akkor ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy a folyamatok hogyan érintik a hatalmat, illetve annak letéteményesét, az államot

Az előnyök és hátrányok részletes elemzése oldalakat-köteteket tölthetne meg. E tanulmány csak gyorsírásszerűen foglalja össze a főbb mozzanatokat, az olvasóra bízva a leírtak értelmezését és kiegészítését.

Amennyiben a fogyasztói áruk piaca az *eladók* piacaként, azaz hiánygazdaságként működik, abból valamennyi hasznot húzhat a termelő (eladó), akinek alig kell kockázatot vállalnia, sőt gyakran élhet a monopolhelyzet előnyeivel. Ha központi terv szabályozza a gazdaságot, ami a „rég” mechanizmus jellemzője, akkor az állam tekinthető még „nyertesnek”, minthogy rendkívül erős hatalmi pozícióban van. A többi szereplő – az egyes vevő, illetve a társadalom egésze, a „szociális integráció” – számára ez a működési mód nem nyújt előnyöket. Náluk a negatív hatások sűrűsödnek – de a másik két szereplőnek is vannak veszteségei.

Az „eladók piacának” negatívuma a *termelő* (eladó) számára az, hogy nincs autonómiája. Hivatalnok módjára hajtja végre a központi döntéseket, s képtelen saját munkáját felelősen tervezni. A *fogyasztónál* a hiány időt, energiát, idegeket emészt; szükségleteit esetlegesen tudja csak kielégíteni, és az eladóval

szembeni kiszolgáltatottságát még a feketepiaci (korrupciós) költségek is tetézik. Ugyane problémák a *szociális integráció*” egészénél egy sor feszültséget hoznak létre részben az életszínvonal-javítás zavarai, részben a közmorál romlása miatt. S végül az *állam* sem egyértelműen nyertes (a „rég mechanizmus” feltételei között). Minden fenti problémáért közvetlenül a politikára hárul a felelősség, ami megnehezíti a feszültségek vezérlését, s gyorsan juttatja a rendszert válsághelyzetbe. E negatívumok önmagukban is delegitimálóak, de ez a hatás felerősödik azáltal, hogy a valóság élesen szembekerül a jólét növekedését, a szükségletkielégítések folyamatos bővülését ígérő ideológiával.

Amennyiben a fogyasztói áru piac a vevők piacaként működik, azaz árubőségre épül, akkor az előbbi negatívumok zöme eltűnik, illetve pozitív hatásba fordul át. A *termelő* autonómmá, jövőjének gazdájává válik. (Tevékenységeinek eredményei önmagán kívül legfeljebb a szerencsétől, de nem külső beavatkozástól függnak.) A *vásárló* szükségletkielégítése javul és kiszámítható – ha pedig mégis baj van, akkor „kiléphet” vagy szervezkedéssel adhat hangot indulatainak. (Hirschman, 1971) Mindez a *társadalom* egészében erős legitimáló tényező, legalább olyan mértékben, amilyen mértékben a vásárlóerő elosztása maga legitim. Az állami legitimáció is egyszerűbb. E mellett az állami működés kevésbé költséges, s lehetőség van a részletek szabályozgatása helyett a stratégiai fejlesztésre összpontosítani.

Természetesen a „vevők áru piaca” sem mentes egy sor negatívumtól. A *termelő* (eladó) biztonsága kisebb, sorsa kevésbé kényelmes. A vevőért való versenynek sok lehet a felesleges költsége. Ismert veszély a monopóliumképződés és a gyengébb termelők kiszorulása. A *vevőt* a termelők sok szempontból manipulálhatják, és ami különösen fájdalmas, ha nem „fizetőképes”, akár a legalapvetőbb szükségletei is kielégítetlenek maradnak. A *társadalom* egészét károsítják az olyan „externalitások”, mint a környezetszennyezés vagy az individualizmus erősödése. Igaz, e negatívumok többsége a „rég” mechanizmusban is megjelent, de súlyuk kisebb volt (vagy azért, mert más bajok elfedték őket; vagy mert kevésbé voltak a rendszer „szerves” elemei, mint például az egymás elleni, versengő individualizmus; vagy mert az árrendszer egyes szociális elemei az alapszükségleteknél nagyobb védelmet jelentettek). Végül igen jelentős – a gyakorlatban Magyarországon – az állam vesztesége, amelynek közvetlen hatalma csökken, illetve amelyen belül jelentős irányító szervek (akár egész tárcák) feleslegessé válhatnak.

A különböző említett előnyöket és hátrányokat nehéz számszerűsíteni. Mégis, elég biztonsággal állítható, hogy az „eladók áru piacán”, a hiánygazdaságban a központi államhatalmat kivéve mindenki – kisebb-nagyobb mértékben – vesztes. Ha ez a piac a vevők piacává válik, szinte minden szereplő élete kockázatosabb, kevésbé kényelmes, de – a leggyengébb, legkisebb jövedelmű csoportok és a feleslegessé váló állami szervek kivételével – a pozitívumok mindenkinél összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a negatívumok.

Mind a lakosság szükségletkielégítése, mind a rendszer ezzel is összefüggő legitimálása szempontjából a piaciabb megoldás fölénye tehát vitathatatlan. A negatívumoktól persze nem lehet eltekinteni. Közelebbi szemügyre vételük azért is indokolt, mert így talán hitelt érdemlőbbek lesznek a negatív hatások erősségére vonatkozó becslések.

A legtöbb negatív hatás ténye a reformközgazdászok számára is evidencia, és korlátozásukat nem tartják eleve összeegyeztethetetlennek a reform szellemével. A legrészletesebben a versenyt korlátozó monopóliumok káros hatásaival foglalkoznak: „A verseny hatását mérséklő monopol és oligopol hatásoknak ugyan három kedvezőtlen következménye van, amelyekről nem szabad megfeledkezni. Egyrészt az eladók igyekeznek a vevői keresletet reklámmal és más eszközökkel befolyásolni. Ez a hatás akkor kedvezőtlen, ha termelői érdekeknek megfelelő manipulálással azonosítható. Másrészt a monopoltermelők gyakran nem használják ki kapacitásaikat, mert kevesebb termelés mellett ugyan kisebb a kereslet, de nagyobb nyereséget realizálhatnak. Végül, a monopolhasznát az élesebb versenyben lévő kistermelők csekély nyeresége kíséri, ami társadalmilag ugyancsak kedvezőtlen. A verseny tökéletlensége azonban nem indok arra, hogy a verseny (...) pozitív hatásait ne ismerjük el és ne próbáljuk meg hasznosítani saját társadalmunkban. Különösen indokolt ez olyankor, amikor a versenyfeltételek megteremtésére és a versenyt korlátozó körülmények mérséklésére sok módszer áll rendelkezésünkre.” (Nyers-Tardos, 1984) Kornai az externalitások (környezetszennyezés) veszélyeire, a túlzott piacosítás tranzakciós költségeire és ugyancsak a monopolisztikus veszélyekre hívja fel a figyelmet, bár nála korlátozó javaslatok nem kerülnek szóba. (Kornai, 1983)

Nem marad említés nélkül – noha szerintünk nem kap elég figyelmet – a társadalmi szempontból legnagyobb és legnehezebb probléma, az ti., hogy a *fizetőképes kereslet* nem azonos a tényleges szükségletekkel, s hogy a piac nem szükségletre, hanem keresletre orientált. Így elemi szükségletek is kielégítetlenek maradhatnak, ha a fogyasztónak nincs elég pénze. A piacnak ezt a lényegi (endemikus)

sajátosságát nem menti, hogy a „régí” mechanizmus sem biztosította automatikusan az alapszükségletek kielégítését, és nem dolgozott ki megoldást e problémára.

Egyetlen olyan jelentősebb negatívum került az előzőekben említésre, amellyel a magyar közgazdaságtan alig foglalkozik, noha a kérdéskörnek a nyugati baloldali kritikusoknál jelentős irodalma van. Ez a negatívum a piac által folytonosan erősített individualizmus, ami az eladók (vállalkozók) esetén állandó egymás elleni, „gyilkos” kizorító versenyt jelent, a fogyasztóknál pedig több megnyilvánulása van. Így az egyéni szerzésvágy a ma ismert piac működéséhez elengedhetetlennek tűnik; a piac visszásságai elleni leghatékonyabb vásárlói eszköz, a hirschmani „kilépés” (exit) par excellence egyéni eszköz stb.

Mégsem hiszem, hogy az individualizmusnak ezen megnyilvánulásai komolyan veszélyeztetnek szocialista értékeket. A vállalkozó mint vállalkozó kizorítása nem kell, hogy a társadalomból való kizorítást jelentsen, hiszen munkavállaló azért lehet. A „kilépés” ugyan egyéni eszköz, de még így is az állampolgári tudat erősítője, és demokratikus feltételek mellett kiegészülhet a közösségi fegyverrel, a „hanggal”. (Ez utóbbi egyébként nemcsak a rossz minőség, hanem a kiárazás vagy a monopóliumok ellen is jó eszköz lehet.) Ami a túlfogyasztást és a szerzésvágyat illeti, tapasztalatokat szerezhettünk arról, hogy ezeket *nem* a piac generálja. *A hiány még a piacnál is jobban erősíti a szerzésvágyat – aligha lehet tehát ellene a piac korlátozásával harcolni.*

A legfontosabb azonban, ami miatt az árupiacon nem tartom az individualizmust különösen veszélyesnek, egy általában mellőzött tény. Az ti., hogy *az árupiacon valóban egyéni szükségletek kielégítéséről van szó.* Az egyénileg vásárolt javakat-szolgáltatásokat a magánszférában használják, illetve fogyasztják. Ez pedig a legközösségibb társadalomban is az individuum, az individualizált ízlések, szokások terepe kellene, hogy maradjon. Sőt, minél individualizáltabb, azaz minél autonómabb a szükséglet meghatározása, annál kisebb a „Jonesékkal való lépéstartás” miatti túlfogyasztás veszélye.

Mindent egybevetve: a fejlett árupiac révén remélhetőleg elérhető árubőség előnyös vonásai bőségesen kompenzálnak bizonyos negatívumaiért, amelyek egy része szocialista feltételek mellett, illetve demokratikus eszközökkel korlátozható is.

Az előnyök olyan jelentősek, hogy akkor is indokolt lenne társadalompolitikai megfontolásokból az árupiac mellett voksolni, ha nem kecsegtetne még azzal az előnnyel is, hogy a kereslet-kínálat együttes bővülése több forrással, és így a szociálpolitikai elosztás pozíciójavulásával is járhat. Azt is világosan le kell szögezni, hogy – számos ezzel ellentétes vélemény ellenére – az árupiac révén elérhető legitimáció nem erősíti fel számottevő mértékben a szocializmussal ellentétes értékeket.

Munkaerőpiac és legitimáció

Ez már keményebb dió. Még a közgazdászok körén belül is jelentősek e kérdésben a nézeteltérések. Egyesek mélyen hiszik, hogy a munkaerőpiaccal többnyire együtt járó munkanélküliség áldásosán hat a munkafegyelemre és strukturális változásra. (Kopátsy Sándor például gyakran adott hangot ennek a véleménynek nyilvános vitákban.) A színskála másik szélén a Hoch Róbert által képviselt álláspontot találjuk, hogy „a reform feltételezi az állami munkaerő-gazdálkodás kiépítését” átirányítással, átképzéssel, olyan munkanélküli-járandósággal, amely nem segély, hanem átvezetés a munkához való jog biztosításához. A többség mégis Nyers és Tardos rezignált álláspontját osztja. E szerint a teljes foglalkoztatás célja hosszabb távon nem adható fel, de a technikai fejlesztés kényszere elkerülhetetlenné teszi azt, hogy „lesznek átmenetileg állás nélkül maradók”. Ezt, noha „sokak számára nehézséget jelent”, „őszintén vállalni kell”, mert a defenzív taktika, mint számos esetben, itt is a nagyobb rossz választását jelentené. (Tardos, 1982; Nyers-Tardos, 1984)

Az elhamarkodott ítélkezést elkerülendő, ezúttal is megkíséreltük felmérni az eladók, illetve vevők piacának előnyeit és hátrányait.

Ha a munkaerőpiac az *eladók piaca*, azaz munkaerőhiány van, ez *elvben* szinte minden szereplő számára előnyt jelent. A munkáltatót (vásárló) technikai fejlesztésre ösztönzi; a munkavállalónak erős alkupozíciót, választási lehetőséget biztosít; a „társadalmi integrációt” sokféle módon erősíti, hiszen mindenkinél biztosítja az uralkodó társadalmi normáknak megfelelő megélhetési lehetőséget és társadalmi szerepet. Mindezekért fontos legitimáló tényező az állam szempontjából, és emellett tehermentesíti a jóléti redistribúciót. (Nem kell munkanélküli-segélyt fizetni, s általában kevesebb szegénypolitika szükséges.) Továbbra is elvileg végiggondolva ezt a helyzetet, a munkaerőhiány különösebb hátrányt csak a munkáltatónak jelent, aki kénytelen a munkavállalók valamennyi fegyverével (a „kilépéssel” is, a „hanggal” is) számolni. Emellett össztársadalmi szinten az jelenthet kárt, hogy munkaerő hiányában kapacitások kihasználatlanul maradhatnak.

Kétségtelen, hogy Magyarországon a (központi eszközökkel létrehozott és fenntartott) munkaerőhiány egy-másfél évtizede alatt nem lehetett mindig minden fenti előnyt kihasználni. A technikai fejlődésre ösztönzés a fejlesztés központi szabályozása miatt elmaradt. A munkavállalók csak részlegesen tudták kihasználni a jó alkupozíciót, mert a központi hatalom a „kilépést”, azaz a szabad munkahelyválasztást stb. egyes időszakokban korlátozta, az erősebb eszközt, a „hangot” pedig elutasította. A „teljes foglalkoztatottság” nem lényegi, hanem formális maradt, azaz nem az ember és a (képességeinek és képzettségének megfelelő, kapacitásait lekötő) munka, hanem csak az ember és a „munkahely” találkoztak. E formális megoldás (a központi szabályozók kvázi-intencionált hatására) jelentős kapun belüli munkanélküliséggel járt együtt, ennek gazdasági káraival és demoralizáló hatásaival együtt.

A felsorolt gyakorlati negatívumok ellenére igazolható, hogy a (mégoly formális, de lényegileg teljes) foglalkoztatottság Magyarországon a tömeges strukturális szegénység felszámolásának legfontosabb eszköze volt. Ezen belül szinte minden társadalmilag gyengébb vagy alávetettebb csoport helyzetének javításában hatékonyan segített, ide értve a nőket, időseket, cigányokat, fiatalokat. Épp ezért hatékony legitimáló erőként működött.

Amikor a munkaerőpiac a vevők piacaként működik, ez elvileg azt jelentheti, hogy munkaerő-felesleg, munkanélküliség van. Ennek legjelentősebb haszonélvezője a munkáltató (vásárló), aki a munkaerő kiszolgáltatottságából sokféle előnyt tud kovácsolni. Mellette egyes munkavállalók (vagy csoportok) lehetnek nyertesek, akiket a többiek rovására kiválasztottak. A munkanélküliség két további, sokak által említett elvi előnye nem egyértelmű. Így gyakran elhangzik, hogy az elbocsátás veszélye vagy az újraelhelyezkedés nehézsége javítja a fegyelmet és munkaerkölcsöt. Ez akkor és annyiban igaz, ha nincs vagy elviselhetetlenül alacsony a munkanélküli segély. Még ebben az esetben sem a „munkaerkölcs” javulásáról van azonban szó, hanem a megfélemlítettség fegyelmező erejéről, ami kétes értékű ember- és társadalomformáló erő. A munkanélküliség másik vázolt előnye az, hogy segíti a gazdaság olyannyira szükséges átstrukturálását, illetve a hatékonyság növelését. Ami a hatékonyság- vagy termelésnövekedést illeti, ez mikro-, azaz vállalati szinten egyértelmű: ha, teszem azt, egy ember végez annyit, mint korábban kettő, akkor a vállalatnál a termelékenység (vagy munkaintenzitás) kétszeresre nőtt. Össztársadalmilag azonban ebből csak akkor adódik termelékenységnövekedés, ha az elbocsátott munkavállaló is talál hatékony munkát. Ami a technikai, strukturális fejlesztést illeti, a munkanélküliség ennek *nem feltétele, legfeljebb következménye*, ha a tartósan veszteséges, leépülő munkahelyek helyébe nem lépnek új munkahelyek. A makroszintű hatékonyságnövelésnek, illetve -fejlesztésnek tehát valójában nem a munkanélküliség, hanem a munkaerőmozgás a feltétele. (Ez persze „magától”, kényszerek nélkül sokkal könnyebben megy munkaerőhiányos helyzetben, mint akkor, ha az újraelhelyezkedés kockázatos.)

A munkanélküliség egyéni és össztársadalmi negatívumai vég nélkül sorolhatók. Ezek között a legsúlyosabb az egyén szintjén a létbizonytalanság, a társadalmi identitás elvesztése, a jövedelemcsökkenésből adódó elszegényedés” veszélye, össztársadalmi szinten pedig a szolidaritás viszonyok súlyos károsodása és a munkanélküliséggel járó társadalmi zavarok növekedése (a bűnözéstől az alkoholizmusig). Nem elhanyagolható a potenciális munkaerő kihasználatlanságából adódó, illetve a munkanélküliség közvetlen és közvetett költségeivel összefüggő pazarlás sem.

Magyarországon különösen problematikus az teszi a munkanélküliséget, hogy egy sokáig evidensnek tekintett vívmány visszavonásáról van szó, illetve, hogy ideológiailag-politikailag a jelenség még mindig nem elfogadott. Épp ezért a ténylegesen elhelyezkedési nehézségekkel küzdők jó részét „önhibájából” munkátlannak lehet tekinteni (és jogilag lehet büntetni), illetve késik a munkanélküliségi járandóság megnyugtató rendezése.

A munkaerőpiac esetében láthatóan még nehezebb elvonatkoztatni a „régiről” és „újra” mechanizmus konkrétumaitól, mint az áru piac esetében. Az „eladók piaca” ugyanis nemcsak mesterséges képződményként gondolható el, pazarló kapun belüli munkanélküliséggel, a munkaerő feletti diktatórikus kontrollal stb. Munkaerőhiány a gazdasági konjunktúra csúcán néhány tőkésországban is előállt, jelentős előnyöket biztosítva a munkavállalóknak, ha csak átmeneti időre is. Magyarországon azonban bizonyos előnyöket (például mozgásszabadság) csak egyes időszakokban lehetett kihasználni, és pazarlás mindig volt – ezektől nem lehet teljesen eltekinteni.

Ugyanez a helyzet a „vevők piacával”, ami munkanélküliséget jelent. A reform, a több piac nem vonz szükségképpen munkanélküliséget. A mai helyzetben azonban Magyarországon – a közgazdászok szerint – ez elkerülhetetlen, mert másként az áru piacok sem tudnak mozgásba lendülni.

Az elmondottak világosan jeleznek bizonyos ellentmondásokat. Az *áru piac* esetében a (kötött) hiánygazdálkodás minden szereplő számára *inkább rossz, mint jó, a piaci modell inkább jó, mint rossz*.

Ebből következően a reform révén bevezetett változás siker esetén nem hoz létre jelentős feszültségeket sem általában, sem az egyes szereplők között. A *munkaerőpiacnál* minden másként van, akár a „tisztá” modell, akár a valószínűleg várható kimenetelt nézzük is. Az eladók piacáról a vevők piacára való átlépés a *munkáltatók* szempontjából egyértelműen *pozitív*, a *munkavállalók* többségénél és társadalmilag szinte egyértelműen *negatív*, egyes (erősebb piaci helyzetű) munkavállalói csoportoknál ismét pozitív. A változás tehát eltérően hat a szereplőkre. Ennél talán még lényegesebb, hogy a munkáltatói és munkavállalói érdekek minden munkaerőpiacon ütközik, de ez a feszültség nagyobb akkor, ha a munkaerőpiac inkább a vevők, mint az eladók piaca. Mindemellett a munkanélküliség megjelenése jó néhány nehezen megfordítható tendenciát indíthat el (szegényedés, peremhelyzetek kialakulása, devianciák stb.).

Általánosabban az is állítható, hogy a „szabad” munkaerőpiac és a szocialista értékek között valóban erős az ellentmondás, míg az árupiac esetében ez minimalizálható. A munkavállalók egymás elleni versenye az individualizmus destruktív formáját alakítja ki, a gyengébb és védtelenebb csoportokkal szemben intoleranciát táplál, megkérdőjelezi a szolidaritási értékeket – miközben a termelés, a munka a közösségi cselekvés és egymásrautaltság világa.

A sokféle feszültség általában delegitimáló hatású. Magyarországon a munkaerőpiacon bekövetkező (részben már ható) irányváltás különösen veszélyes, hiszen – minden hibája ellenére – a teljes foglalkoztatottságot a hatalom és a társadalom egyaránt a létező szocializmus egyik, ha nem a legfontosabb vívmányának tekintette. Az új helyzetben deklarált értékek és tények a korábnál jobban elszakadnak egymástól. Ez már válságtényező, hiszen arról van szó, hogy a központi hatalom nem képes ígérete teljesítésére. Még az az önnyugetatás is nehezen fogadható el, hogy a munkaerőpiac negatív hatásai csak egy kisebbséget érintenek, s ezt a hátrányt a többség érdekében „nem lehet nem vállalni”. Egyrészt etikailag megkérdőjelezhető, hogy milyen jogon „vállal” a többség nehézségeket *más* nevében, *mások* kárára. Ha egyébként ezt teszi, akkor a kompenzáció, azaz a tisztességes munkanélküli segély roppant fontossá válik. Másrészt relatív konszolidált viszonyok között nehéz azonosulni azzal a kifejezetten válságlogikával, hogy egyeseket a többiekért fel kell áldozni. Végül az is kétséges, hogy a munkanélküliség hatása valóban csak egy kisebbségre, a ténylegesen munkanélkülivé válókra hat-e károsan.

Valószínűbb, hogy a negatív hatások elég általánosak: a munkavállalók általában védtelenebbé válnak. A „kilépés” megnehezedik, ha nincs hova átlépni. A „hang” pedig, még ha kialakulnának is a közös érdekvédelem intézményei, nem biztos, hogy jól működne. Nem biztos ugyanis, hogy Magyarországon elég erősek a munkásszolidaritás azon tradíciói, amelyek segítségével ilyen helyzetben is felül lehet emelkedni a megosztó tendenciákon. E kétely ellenére persze a szóban forgó érdekképviselésekre, demokratikus fórumokra az új helyzetben fokozottan szükség van. Ezt sürgeti az ettől mégis remélhető kollektív védelem – még ha gyenge lesz is. És mellesleg – csupán érintve egy itt nem részletezhető alapkérdést – csak demokratikus érdekküldözések és -egyeztetések segítségével alakulhatnak ki olyan kereseti-jövedelmi arányok, amelyek nem egyértelműen a legerősebb (manageri stb.) csoportokat teszik a reform haszonélvezőivé.

Az autonómabb árupiac és az autonómabb munkaerőpiac működése között tehát lényeges különbségek vannak. Ha az árupiac a „vevők piaca”, ez gyakorlatilag mindenkinek előnyt jelent – a munkaerőpiacon ugyanez a változás súlyosan differenciált hatású.

Beveridge 1944-ben úgy érvelt, hogy a „teljes foglalkoztatottság” azt jelenti, hogy „több szabad munkahely van, mint munkanélküli(...)”, hogy a munkák bére méltányos; hogy a munkák ott vannak helyileg, ahol ésszerűen elvárható, hogy a munkanélküli elérje őket(...)”. „A munkaerőpiac a múltban szinte mindig a vevők, és nem az eladók piaca volt(...)”. Ha ez a helyzet megfordulna, és a munkaerőpiac mindig inkább az eladók, mint a vevők piaca lenne, ha nemcsak a munkanélküliség, hanem a munkanélküliségtől való félelem is eltűnne, ez számos intézmény működését megváltoztatná(...)”. (Sinfield, 1981, 128. o.) Mindezt Beveridge úgy summázza, hogy azért kell több munkahely, mint munkavállaló, mert „*inkább a munka várjon, mint az ember*”. Amit ismételtelen alá kell húzni, az az, hogy – Beveridge szerint – munkaerő és munkahelyek között teljes strukturális, területi stb. összhang nem képzelhető el. Ha voltak is olyan illúzióink, hogy a tervezés meg tudja valósítani a „teljes” összhangot, ezek mára meg kellett hogy forduljanak. Az alternatíva tehát az, hogy a termelési eszközök vagy a munkaerő kapacitása pazarlódik. Az első pazarlás jobban sérti a profitérdeket, a második az emberi érdeket.

Fogalmazhatunk úgy, hogy kitűnjön: van lényeges közös vonása is a két piacnak. Össztársadalmi szempontból is, az állampolgárok túlnyomó többsége szempontjából is az a kíváncsi, ha az élettelen tárgy (fogyasztási cikk, termelési eszköz) vár, és nem az élő ember, legyen termelő vagy fogyasztó. Csak a cél közelítése esetén érhető el, hogy mindkét piac az embert kímélje, a többség érdekében működjön.

Ez a követelmény kétségkívül ellentmond annak az igénynek, amit sokan a gazdasági reform feltételének tartanak, hogy ti. minden szférában (relatív) autonóm, lényegében csak a pénz révén összekapcsolódó piacok működjenek. Az ellentmondás mögött meghúzódó elméleti problémát Polányi Károly is, Erdős Péter (Erdős, 1976) is világosan felismerték. Polányi szerint például: „a központi kérdés a következő: a munka, a föld és a pénz az ipar lényeges elemei; ezeknek is piaccá kell szerveződniük; tényszerűen e piacok a gazdasági rendszer abszolút létfontosságú részei. Ám a munkaerő, a föld és a pénz nyilvánvalóan *nem* áruk(...) az áru empirikus definíciója szerint nem áruk(...) Egyiket sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való leírása teljességgel fiktív.” (Polányi, 1957, 72. o.)

Bevallom, semmiféle feloldási javaslatom nincs erre az ellentmondásra. Az ellentmondást a pénz esetében vélem a legkisebbnek, elméletileg legjobban áthidalhatónak. A föld és munkaerő esetében elméleti gordiuszi csomóról nem tudok – gyakorlatiról igen. Vannak – egyébként autonóm piaccal, jól működő gazdasággal rendelkező – országok, amelyek radikálisan korlátozták a földpiacot (például Norvégia a telekspekuláció szigorú tiltásával a lakáskérdés megoldása érdekében) (Esping-Andersen, 1985), amelyek állami munkahely-teremtéssel és számos egyéb módon akadályozták és akadályozzák, hogy a munkaerőpiac a vevők piacává legyen (például Svédország). Példájuk Magyarország számára azért korlátozott érvényű, mert gazdag országokról van szó. Annyit mégis bizonyítanak, hogy nincs áthidalhatatlan akadálya annak, hogy *más* korlátok és feltételek működjenek a különböző piacok esetében, s hogy közben az árupiac megmaradjon a vevők piacának. Azt hiszem, hogy végső fokon nem „gazdasági törvényekről”, hanem politikai kérdéssről van szó. Ha a korlátok – alkalmasint eltérő korlátok – ügyében sikerül közmegegyezést kialakítani, akkor a probléma valószínűleg megoldható.

(Valóság, 1986, 10. sz.)

Jegyzet

¹ Az összes központosított és újraelosztott állami (költségvetési) kiadás a GDP százalékában 1980-1981-ben 18 nyugat-európai országban 33 és 64 százalék között volt. Ezen belül két országban (Svédország, Hollandia) 60 százalék felett, három országban 50 és 60 százalék között, további hat országban 40 és 50 százalék között volt. Magyarországon az 1980. évi arány 63 százalék, az 1984. évi arány 59 százalék volt. (Az adatok forrása: R. Klein-M. O'Higgins: *The Future of the Welfare State*. Oxford, B. Blackwell, 1985., illetve Statisztikai Évkönyv, KSH, Budapest, 1984)

Irodalom

- Antal László (1985): Mit várhatunk a reformtól? *Mozgó Világ*, 1985, 1. sz.
Bauer Tamás (1985): A reformpolitikáról. *Valóság*, 1985, 3.
Erdős Péter (1976): *Bér, profit, adóztatás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Esping-Andersen, G. (1985): *Politics against the Market*. Princeton University Press.
Falusné Szikra Katalin (1985): Egyenlőség-egyenlőtlenség a jövedelmekben. *Pártélet*, 2. sz.
Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Habermas, J. (1975): *Legitimation Crisis*. Boston, Beacon Press.
Hegedűs András-Márkus Mária (1969): Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle*, 1969, szeptember.
Hirschman, A. O. (1971): *Exit, Voice and Loyalty*. Harvard U. P.
Hoch Róbert (1985): Ki enged a 68-ból? *Mozgó Világ*, 1985, 6. sz.
Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 1983, 2. sz.
Krémér Balázs-Závada Pál (1986): Egy lehetséges megújulás értékei. Ervek és motívumok a társadalmi-gazdasági reform témájára. *Társadalomkutatás*, 1986, 2. sz.
Nyers Rezső-Tardos Márton (1984): A gazdasági konszolidáció szükségessége és a fejlődés lehetőségei. *Gazdaság*, 1984. 1. sz.
Papp Zsolt (1985): *Konszenzus és kihívás*. Budapest, Kossuth Kiadó.
Polányi, K. (1957): *The Great Transformation*. Beacon Press.
Sárközi Tamás (1986): A gazdasági alkotmányosság lehetőségéről. *Valóság*, 1986, 2. sz.
Sinfield, A. (1981): *What Unemployment Means?* Martin Robertson.
Stemberger, R. (1986): Legitimacy. In: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. MacMillan.
A szociálpolitika hosszú távú fejlesztésének megalapozása (Zárótanulmány) (1986) MTA Szociológiai Kutató Intézet.
Tardos Márton (1981): Gondolatok a pénz szerepéről. *Gazdaság*, 1981, 1. sz.
Tardos Márton (1982): Mit tegyünk eredményeink védelmére? *HVG*, 1982, X. 2.
Tardos Márton (1985): A szabályozott piac kialakításának feltételei. *Közgazdasági Szemle*, 1985, 11. sz.

4. AMIÉRT A PIAC NEM ELÉG...

Az árupiac felélesztésének, jogaiba visszaállításának szükségességét magam soha nem vontam kétségbe. E tekintetben mindig elfogadtam *Polányi* véleményét, aki szerint „a piaci társadalom vége semmiképpen nem jelenti a piacok hiányát. A piacok különböző módokon továbbra is biztosítják a fogyasztó szabadságát, jelzik a kereslet eltolódásait, befolyásolják a termeld jövedelmeit és az elszámolás eszközeül szolgálnak”. (Polányi, 1944, 252. o.) Sőt, a piac szerepét még azzal a sokkal inkább *Hayekiő*, mint *Polányitól* származó elemmel is kiegészíteném, hogy (legalábbis a mai kultúrákban) a piac tűnik az egyetlen ésszerű és nem önkényes árszabályozónak. A piaccal kapcsolatban mindenekelőtt azt vitattam és vitatom, hogy valóban minden termelési tényezőt – javakat, földet, pénzt, munkaerőt – *egységesen kell-e integrálnia*, és valóban a *szükségletek maximumára kell-e kiterjednie?* (Antal, 1988; Kopátsy, 1988)

A korlátlan vagy a sokak által emlegetett *teljesen önszabályozó piac* nyilvánvalóan illúzió. Köztudott (és ma nálunk mindennél nyilvánvalóbb), hogy a piac működésének feltételeit a politikai mezőben kell kialakítani, és jogi eszközökkel kell megerősíteni. (A jogi eszközök önmagukban sosem elégségesek: a politikai erőviszonyok és intézmények változása nélkül a jog hatékonysága csekély.) Sokan azért tartják mégis fontosnak e cél ilyen formában való hangsúlyozását, mert *ma valóban a legfontosabb gazdasági cél a korlátok elhárítása a piac előtt*. Én azonban azt hiszem, hogy az árnyaltabb és realisabb közelítés valójában a piac ügyét segítené.

Ehhez el kell fogadni, hogy a gazdaság igazi célja a szükségletek kielégítése (amiben a piac nem mindig tökéletes), s hogy azok a társadalmak, amelyeket egyetlen integráló elv kapcsol össze, nem lehetnek igazán integráltak, illetve sok okból törékenyek. (A monolitikus rendszerek mindig azok, mert autonómiakorlátozóak és ezért szabadságellenesek.) Emellett, ha elfogadjuk, hogy az egyes alrendszerek funkcionális elkülönülése szerves folyamatok következménye, akkor nyilvánvaló, hogy a sajátos funkciók ellátása sajátos racionalításokat tesz szükségessé. (Zombori, 1989)

Egy viszonylag szilárd és demokratikusan szerveződő társadalomban tehát többféle integrációs elvre, többféle társadalmi érték által motivált kapcsolatrendszerre van szükség. Ha ezek létrejönnek, akkor számos cél és magatartás, a cselekvések sokféle motívuma legitimálható. Ilyenek – többek között – a szolidaritás, az altruizmus, a másik elfogadása, polgári vagy vallásos erkölcsi normák követése, anyagi előnyök más, szimbolikus előnyökkel kiváltása, a verseny helyett vagy mellett a kooperáció igénye.¹

Kézenfekvő, hogy a piaci szükségletkielégítés korlátozottságán is, egyelvűségén is segít egy olyan szükségletkielégítő szektor, ami nem piaci logikára, hanem az előbbiekhöz hasonló elvekre épül. *Valójában ez a társadalompolitika terepe*. A társadalompolitika – társadalmi és állami eszközökkel – legalább három oldalról mozdíthatja elő a szükségletek jobb kielégítését.

– Befolyásolhatja magát a piacot, elsősorban a munkaerőpiacot. így például a foglalkoztatás biztosítása (társadalmi és állami eszközökkel) segíti, hogy az emberek a társadalomban szokásos és elfogadott módon, azaz a piacon keressék meg jövedelmüket. Vagy a munkavállalók és munkáltatók közötti béralkuk, bérharcok, esetleg bérszabályozás révén a tiszta piaci elosztásnál magasabb bérszínvonal alakulhat ki, más bérelosztással. *Itt tehát a társadalompolitika nempiaci eszközökkel befolyásolja a piaci elosztást*. Megjegyzem, hogy a piaci értékítélet nyomán kialakuló elosztást véleményem szerint nem lehet teljesítményelvű elosztásként definiálni, ahogyan ezt az újabb hivatalos nyelv teszi. (Költségvetési reform..., 1989) E szóhasználat nyilvánvalóan a piaci értékítéletet óhajtja ilyen módon legitimálni – ami nem vall jó pszichológiai érzékre. A piaci játék végkimenetelét csak azért lehet elfogadni (mint erre még visszatérek), mert nem igényel etikai igazolást, mert úgy lehet felfogni mint vak, szinte természeti erők játékának eredményét. Ha nem így lenne, még a nyugati országokban is sokak önbecsülése végzetes sebet kapna, s ezzel a piac delegitimálnódna.

– Utólag módosíthatja a gazdaságban létrejött elosztást részben adózással, részben nem vagy nem tisztán piaci jövedelmekkel (társadalombiztosítással, segélyekkel). Ezzel kiegészítheti, korrigálhatja vagy helyettesítheti a piaci jövedelmeket. Ilyenformán a piaci keresőképeségtől függetlenül biztosít pénzjövedelmet, ami a továbbiakban piaci szükségletkielégítést tesz lehetővé. *Ebben az esetben a nempiaci elosztás biztosít piaci szükségletkielégítést*.

– Végül az is lehet, hogy társadalom-, illetve szociálpolitikai rendszerek nempiaci módon biztosítanak javakhoz vagy szolgáltatásokhoz való hozzájárulást a vásárlóképeségtől függetlenül. *Ebben az esetben a szükségletkielégítés történik nempiaci módon*.

Az utóbbi két beavatkozás szolgálhatja a jóléti újraelosztást (redistribúciót) – az első esetben pénzbeli, a második esetben természetbeni jövedelmek formájában.

A szükségletkielégítés nem tisztán piaci módszerekkel való elősegítése tehát jelenthet a piac működésébe való beavatkozást a termelés, az elosztás vagy a javakhoz való hozzájutás során. *Történelmileg* a társadalompolitikai eszközök fordított sorrendben alakultak ki: előbb a nempiaci ellátórendszerek léptek be (és a segélyezés zöme is természetben történt); azután alakultak ki az elosztást korrigáló társadalombiztosítási rendszerek; és csak ezt követően intézményesültek a foglalkoztatási és béralkuk. Ma viszont úgy tűnik, hogy a piaci érdekek híveinek ellenállása annál nagyobb, minél korábbi fázisról van szó. Igaz, a neoliberalizmus legradikálisabb és politikailag legkonzervatívabb szószólói a szakszervezeti vagy egyéb társadalmi mozgalmi beavatkozást is elutasítják, a piaci érdekek sérelmének érvével. (Seldon, 1985) Amennyire tudom, ennek a szélsőséges álláspontnak nincs hazai képviselője. A politikailag és gazdaságilag egyaránt liberális álláspontok – amelyek viszont nálunk terjedőben vannak – a piaci erők hatásának politikai korrekcióját a termelésben bizonyos határok között elfogadják (amit többek között az aktív foglalkoztatáspolitikai példája támaszthat alá). Az elosztásba vagy a javakhoz való hozzájutásba való beavatkozás esetében azonban e csoportok a piacosítást szorgalmazzák. A társadalombiztosítással kapcsolatban például az a törekvés, hogy erősödjének annak piaci és gyengüljenek szolidarisztikus elemei, azaz hogy váljon minél világosabbá, hogy *vásárolt jogról* van szó. A természetbeni ellátást nyújtó rendszereknél pedig olyan törekvés érvényesül, hogy ezekből minél nagyobb rész kerüljön vissza a piaci szükségletkielégítés körébe, *még azon az áron is, hogy ezzel nő a nempiaci jövedelemelosztás szerepe* (negatív jövedelemadóval, utalványokkal ([ún. voucherekkel], fejkvótás pénzellátással). (Semjén-Lukács, 1988)

A fordulat logikailag nem érthető. A piaci racionalitás elvileg annál kevésbé sérül, minél későbbi fázisban lép be korrekció. A tapasztalatok viszont olyasmit igazolhatnak, hogy *minél később történik a korrekció, annál több bajt kell orvosolnia*, ami általában szűkíti le a piac hatókörét. Ma tehát az a szemlélődő benyomása, mintha nem annyira a piaci erők sérthetlenségéért, mint inkább a piachoz közelebb álló megoldások uralmának kiszélesítéséért folya a küzdelem. (Ez egyelőre csak sejtés vagy hipotézis, amit további tapasztalatokkal kell elvetni vagy igazolni.)

Milyen szükségleteknél nem elég a piac?

A nempiaci szférában kielégítendő szükségletekről sokféle módon lehet gondolkodni. Valójában minden olyan szükségletről szó van, amelyeknél súlyos egyéni és közösségi kárai vannak annak, ha kielégítésük csak a fizetőképes keresletre van bízva. Ilyenek – történelmi tapasztalatok szerint – az egészség is, az igazság is, a tudás és kultúra számtalan formája is. Ez nem azért van így, mert – ahogyan Kopátsy Sándor (1988) írja – „a lakosság nagy többségének *tudata* még nem érte el azt a szintet, hogy az iskoláztatást, az egészségügyi ellátást s egy sor egyéb szolgáltatást a jövedelmezőséget biztosító áron megvegye a piacon”. A lakosság nem buta, hanem szegény, vagy legalábbis nem elég gazdag.

Régóta tudjuk, hogy létezik az anyagi szükségleteken belül is valamiféle hierarchia. Mindenekelőtt enni kell, azután valahogy védekezni a hideg és az időjárás ellen. Szigorú, mindenütt érvényesülő statisztikai összefüggés (ezt mutatják az ún. Engel-görbék, amelyeket Engel először 1857-ben publikált), hogy a jövedelmek növekedésével előbb gyorsan, majd egyre lassabban nő az, amit élelemre, fűtésre vagy elemi ruházatra költünk, s a többletjövedelemből futja mindarra, ami nem azonnali és elengedhetetlen, ami kellemes vagy általában hasznos, vagy nem közvetlenül a más szolgálja. Az egészségre – ha fizetni kell érte – a szegényember leginkább akkor költ, ha a gyerekéről van szó. Egyébként vagy túri a szenvedést, vagy meghal. Iskolára az költ, akinél azért a többi szükséglet legalább elemi szinten biztosított, és aki emellett biztos lehet abban, hogy ez a ráfordítás valamikor, valamilyen formában hasznosul. Vagyis a „hosszú távú racionális előregondolkodás” képességére és lehetőségére van ehhez szükség, ami azonban csak azoknál alakulhat ki, akik relatív biztonságba születtek bele, és erre számíthatnak a jövőben is. A szóban forgó szükségletek ugyanis (az iskolát és az igazságot is ideértve) olyan drágák és olyan egyenetlenül oszlanak el, hogy a mainál összehasonlíthatatlanul magasabb (és relatíve egyenetlenül eloszló) jövedelmek kellenének ahhoz, hogy valóban csak a szükséglet fontosságának *felismerése* kelljen megvásárlásukhoz. E pillanatban *egyetlen*, mégoly fejlett ország sem tart itt. Magyarországon azonban, ahol a mindennapi étkezés és a fűtés kifizetése a lakosság harmadának gondot okoz, a szokásosnál is vitathatóbb az állítás.

Érdemes végiggondolni, hogy mi történne, ha ma – a szükségletpiacosítók tanácsát megfogadva – minden természetbeni ellátás ellenértékét beépítenék a bérekbe, illetve egyéb jövedelmekbe. 1987-ben a lakosság összes jövedelmén belül 14 százalék volt a természetbeni társadalmi jövedelmek aránya, beleértve ebbe az egészségügyön és oktatáson kívül a sport, a kultúra, az üdülés támogatását is. Ha ezt a 113 milliárd forintot pénzben kiosztották volna, akkor az egy főre jutó pénzjövedelem 16 százalékkal, fejenként havonta 890 forinttal nőtt volna mindenkinél. Ez esetleg elég egy-két orvosi vizitre vagy néhány nap teljes térítéssel

működő óvodára – de nyilvánvaló csődöt jelent azok számára, akik akár csak egy-két gyereket iskoláztatnak vagy tartósan betegek. Ennél nagyobb baj, hogy mivel a lakosság társadalmi minimum alatt vagy nem sokkal e fölött élő felénél (vagyis azoknál, ahol szigorú fogyasztási törvényszerűségek alapján még nagy az alapvető cikkek fogyasztási rugalmassága) ebből kenyér, tej vagy gyerekcipő lenne, egyáltalán semmi nem jutna orvosra vagy iskolára. (Ez nem jelenti azt, hogy a mai megoldás az egyetlen elfogadható.)

Egyelőre csak annyit tétélezek fel, hogy *léteznek olyan szükségletek*, amelyeket mindenképpen, mindenkinél jó lenne a lehető legnagyobb mértékben kielégíteni egy integráltabb, egészségesebb, dinamikusabb társadalom érdekében. A kiemelt szükségleteken persze lehet vitatkozni, tehát csak egy első és nem teljes kísérleti megközelítésről van szó.

(Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.)

Jegyzet

¹ \ magatartások és motivációk pluralizmusának fontossága miatt elfogadhatatlan többek között az a korábbi politika, ami a vállalkozást vagy a versenyt kiiktatta a legitimitás világából. De számomra az sem vonzó, ha ez az egyetlen támogatandó vagy helyeslendő, alkalmasint kötelező magatartás. Ezért nem tudok többek között azonosulni Siklaky István sok helyen meghirdetett javaslatával, amely a monolitikus állami tulajdont közvetlen, egyenlő össznépi részvénytulajdonnal szeretné fölváltani. (Siklaky, 1989) A törekvés rokonszenves, a megoldás azonban nemcsak naiv, hanem – szándéka ellenére – diktatórikus. Ezer okból nem akarhat valaki részvénytulajdonos lenni: mert nem ért hozzá, mert nem ért egyet ezzel a pénzszerzési móddal, mert sajnálja az időt erre, mert nem hisz abban, hogy akkor köze lesz a gazdaság működéséhez stb... Miért kellene rátukmálni olyasmit, ami nem kell neki – a választás szabadsága nevében?

Irodalom

Antal László (1988): *A reform új szakasza: a szocialista piacgazdaság megteremtése*. Tézisek. Sokszorosítás.

Kopátsy Sándor (1988): A költségvetés tündöklése és bukása. *Valóság*, 1988. 11. sz.

Költségvetési reform koncepciója, különös tekintettel az 1989. évi feladatokra. (1989) Pénzügyminisztérium, 1989, március.

Polanyi, K. (1944): *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press.

Seldon, A. (1985): Előszó. Megjelent: I. E. Meade: *Wage fixing revisited*. Institute of Economic Affairs. London.

Semjén András—Lukács Péter (1988): *Oktatásfinanszírozás*. Budapest, Oktatókutató Intézet.

Siklaky István (1989): A hatalomátmentés programjáról. *Magyar Nemzet*, 1989. május 16.

Zombori Gyula (1989): *Alternatívák és társadalmi egyenlőtlenségek*. Kézirat.

5. A PIACI RACIONALITÁS TERE ÉS KORLÁTJA

KÖLTSÉGEK ÉS HASZNOK

A piaci folyamatok fontos sajátossága az, hogy lényegük a minél nagyobb hatékonyságra törekvés, ami a profit *optimalizálását* jelenti a költségek minimalizálásával és a bevételek maximalizálásával. A sikert vagy kudarcot a piaci *verseny* határozza meg. A piacon a gazdasági szereplők megmérettetnek, és aki a versenyben nem tud helytállni, az kiszorul. A piaci folyamatoknál tehát nemcsak az a fontos, hogy *számolják* a bevételeket és kiadásokat, hanem hogy (ezek minimalizálásával és maximalizálásával) haszonra *számítanak*. Ugyanígy fontos az, hogy egymással versenyezve győzelemre (egyben alkalmasint a másik kizsorítására) törekedjenek. *A piaci vállalkozás, verseny és profitkeresés a mai kultúrában a gazdasági fejlődés fontos, ha nem legfontosabb motorjai*, épp ezért jelenleg Magyarországon nélkülözhetetlenek.

Kérdés, hogy a piaci racionalitás előnyeinek ismeretében lehet-e nem ideologikusan, racionális érvekkel igazolni nempiaci szükségletkielégítések létjogosultságát? Kísérletezni biztosan lehet...

A jóléti szférában is minden ellátásnak vannak költségei, bármelyik szektorról legyen is szó. Az „ingyenes” ellátás mindig csak azt jelentette, hogy az igénybe vevő nem fizet a szolgáltatért – de az természetesen költséget, kiadást jelent a szolgáltatást nyújtónak, legyen az az állam vagy bármelyik önkéntes, jótékony célú szerveződés. Minthogy a források nem végtelenek, minden nempiaci intézménynek is *számolnia* kell(ene) annak érdekében, hogy forrásait a lehető legésszerűbben használja fel. Össze kellene tehát vetnie a költségeket és a hasznokat. A szokásos piaci mércék, a bevételek és a profit egyelőre hiányoznak, és épp azt a kérdést vizsgáljuk, hogy ez rendjén van-e? A jóléti rendszerek piacosítói úgy vélik, hogy ha valami hasznos, akkor az el is adható – tehát a hasznok közvetlenül mérhetővé tehetők. *A jóléti rendszerek védelmezői azt állítják, hogy a jóléti tevékenységeknek egyrészt van olyan társadalmi haszna, ami egyáltalán nem mérhető pénzben, másrészt hogy van olyan gazdasági haszna, ami pénzben ugyan mérhető, de nem a piaci szabályoknak megfelelően.*

Hogy mi nem mérhető pénzben? Valójában kevesebb, mint az avatatlan szemlélő hinné. Az utolsó egy-két évtizedben pénzre kezdték átszámítani a környezeti ártalmak esetleg csak több generáció múltán jelentkező hatásait vagy az emberi élet értékét. (Mishan, 1982; Meyers, 1981) Sokan megrettenünk a szentségtörő kísérletektől, de utóbb kiderülhet, hogy nem blaszfémiáról van szó. E számítások érveket adhatnak például ahhoz, hogy egyegy betegség esetén a megelőzés és a csak utólagos gyógyítás költségeit-hasznait egybevevessék, és ezzel a szűkös forrásokat több ember érdekében használják fel, vagy hogy gazdaságilag látszólag előnyös környezeti beavatkozások távlati gazdasági kárait kimutassák.

A számítás tudománya ott áll meg, ahol a közjavak értékelése során emberi érzelmek vagy társadalmi érdekek lépnek színre. Ezek azok a „különnemű dolgok”, amelyek erőltetve sem férnek be a jóléti kalkuluszba. Lényegében azért nem, mert érzelmek esetében az egyének társadalmi érdekében egyes csoportok értékelései annyira eltérhetnek, hogy objektív (értékmentes) összevetésük lehetetlen. Az egyenlőtlenségekre gyakorolt hatás egyike azoknak, amelyeket példaként szokás felhozni az átszámítás lehetetlenségére.¹ Nem lehet egyértelműen minősíteni azon hasznokat vagy károkat, amik az előnyök-hátrányok társadalmi eloszlásának változásával, azaz az egyenlőtlenségek növekedésével vagy csökkenésével függnek össze. Itt a dolog természeténél fogva konszenzus nem adódhat – legfeljebb politikai kompromisszumokra lehet jutni. Ez azonban már nem a jóléti közgazdaságtan terepe.

A piaci szempontokon némileg túlmutató költségek és hasznok kiszámításához a jóléti gazdaságtanra épülő költség-haszon elemzés (cost-benefit analysis) ad eszközt. A piaci haszon szempontjából *csak azokat a költségeket és hasznokat kell figyelembe venni, amelyek a vállalkozó profitját befolyásolják*. Ez nem jelenti azt, hogy mondjuk a környezetet teljesen figyelmen kívül kell hagyni, de csak az az érdekes, hogy milyen arányban vannak egymással a szennyezésért fizetendő büntetések és a szennyezés csökkentését megelőző berendezések költségei stb. Az itt vizsgált szempontból még fontosabb az, hogy az egyes vállalkozó csak a saját *egyéni, mikroszintű* érdekét veszi és veheti figyelembe, a makroszintű költséghatárokat nem. Csak az a költség, ami pénzben kiszámíthatóan terheli a vállalkozót, és csak az a haszon, ami pénzben kifejezve az ő egyéni haszna.

A jóléti célú tevékenységeknél és beruházásoknál azonban az egyik elsődleges szempont a makroszintű hatás, az, hogy „a társadalom egészére nézve előnyösebb-e egy tervezett beruházás megvalósítása, mint elhagyása”. (Mishan 1982, 19. o.) *Illusztrációképpen a* (Mishan által ismertetett) londoni földalattivonal építésének esetét használok fel, a lényegre egyszerűsítve. A Victoria-line megépítése előtt részletes számításokat végeztek többek között a következőkről:

– a beruházási és üzemeltetési költségekről,
– arról, hogy mennyi bevételtől esik el a cég azáltal, hogy az utasok egy része az új vonal segítségével kevesebbet száll át és rövidebb távot utazik. (Az angol földalattin a jegy ára a megtett távolsággal nő.) Ezt a veszteséget az sem kompenzálja, hogy az új vonal feltehetően új utasokat is vonz, akik korábban a kényelmetlenségek miatt gépkocsit használtak.

Csupán ezen információk alapján a ráfizetés óriási – az építkezés értelmetlen. Becsléseket végeztek azonban a következőkről is:

- Milyen megtakarítást vagy előnyt jelent a „köznek” az, hogy kevesebb gépkocsi lesz a forgalomban, ezzel csökken az útkopás, a levegőszennyezés, a zsúfoltság miatti balesetveszély, a stressz?
- Milyen megtakarítást vagy előnyt jelent az új földalattivonal használóinak az, hogy időt és fáradságot takarítanak meg (amit alkalmasint másra használhatnak), hogy nem használják saját gépkocsijukat?
- Milyen megtakarítási előnyt jelent a továbbra is gépkocsit használóknak, hogy nekik könnyebb közlekedni és parkolni stb.?

Ha ez utóbbi tényezők hatását is közelítően számszerűsítették, a vonal megépítése össztársadalmi értelemben *gazdaságilag is előnyössé vált*. (Valószínűnek tartom, hogy amikor a magyar költségvetési reform tervezete a következő években a városi tömegközlekedés támogatásának nagyságrenddel való csökkentését tűzi ki célul, akkor e szándék nem költség-haszon elemzés eredményére épül.)

A tömegközlekedés példájánál némileg bonyolultabb, de elvégezhető a tág értelemben vett gazdasági haszon kiszámítása egy sor más szükséglet és tevékenység esetében, mint például az általános és középfokú oktatás, a szakképzések egy jelentős része, az egész élet során visszatérő továbbképzések számos eleme, az egészségügyi ellátás, a munkahelyteremtés, a környezetalakító beruházások stb. E számítások alapján – amelyeket érdemes lenne szisztematikusan végezni – sok esetben csupán gazdasági érvekkel alá lehetne támasztani a piac korlátozásának szükségességét. Nem zárom ki azt sem, hogy egyes esetekben épp a piacosság mellett szólnának a gazdasági érvek. Ha ezt a még mindig gazdasági érvekre épülő logikát a társadalom egyes csoportjai nem tartják eléggé meggyőzőnek, akkor a politikai mezőn múlhat a helyzet további alakulása. Természetesen magukba a számításokba is beleszólhatnak a politikai szereplők, hiszen mindig esetleges, illetve társadalmilag befolyásolt az, hogy egyáltalán milyen makroszintű hatásokat vesznek figyelembe, vagy hogy ezeket milyen módszerekkel számszerűsítik.

A következtetést talán lehet rövidre zárni, ha elfogadjuk a jóléti gazdaságtan bizonyos premisszáit és egyes hozzá kapcsolódó módszereket, mint amilyen a költség-haszon elemzés. Ekkor állítható (ha az érvelést valóban nagyon leegyszerűsítettem is), hogy a piaci ellátás kompetenciájába tartozhat minden olyan szükségletkielégítés, ahol a vállalkozás egyéni szintű költségeinek és hasznainak mérlege pozitív, és az externális károk (például az így adódó környezetszennyezés) minimalizálhatók. A jóléti ellátás kompetenciájába tartoznak azok a szükségletkielégítések, amelyek esetében a mikroszintű, pénzben mért költségek és hasznok mérlege tetszőlegesen negatív, de ezt a pozitív externális, makroszintű hatások mérlege ellensúlyozza, azaz össztársadalmi szinten a befektetés gazdaságilag sem értelmetlen. Emellett a társadalmi hatásokat, következményeket is mérlegelni kell – de ez nem a gazdasági számítások dolga.

Az már külön kérdés, hogy Magyarországon miért nem szokás ebben a rendszerben gondolkodni és számolni *sem most, sem az elmúlt negyven évben*. Korábban az abszolút politikai hatalom önmagában való hite menthetett ettől föl, ma meg a piac jótékony mindenhatóságába vetett hit.

A nempiaci jóléti ellátások igenlése tehát arra a premisszára épül, hogy létezik *makroszintű gazdasági racionalitás*, és létezik olyan politikai mező, amely a *gazdasági szempontokon túlmutató társadalmi célokat és értékeket is kezel*, és ezeket a gazdasági racionalitással kapcsolatba hozza.

Mindebből következik, hogy a gazdasági és pénzügyi reformra vonatkozó koncepciók egy részében kifejeződő azon törekvés, hogy az egyéni racionalitás kapjon prioritást a közösségi racionalitás rovására, valószínűleg nemcsak téves, hanem káros is. Az persze igaz, hogy a makroszintű, közösségi előnyök és hátrányok számbavétele meg nemcsak bonyolult, hanem – jól működő politikai mező nélkül – az önkény melegágyává válhat. Ám ismételten érdemes hangsúlyozni, hogy politikai mechanizmusok működése nem teszi szalonképtelenné még a piacot sem, hiszen épp a piac fennmaradása érdekében még a korlátlanul érvényesülő magánérdekeket is valami módon kordában kell tartani. Politikai mechanizmusok nélkül valamennyire is stabil modern társadalom nem létezhet.

Kinek a piac, kinek a nempiac?

(Univerzális és szelektív rendszerek)

A költség-haszon elemzéssel végül is – azt hiszem – igazolható, hogy vannak olyan szükségletek, amelyek kielégítése nem történhet csak piaci szabályok szerint. Az a kérdés azonban nyitva maradt, hogy ilyen esetekben az adott szükséglet egészét kell-e a piacból kivonni, vagy csak azon igénybevevőket, akik nem képesek a teljes árat (azaz a makroszintű és távlati pozitív hatások költségeit) megfizetni? Ezt a választ már nem tudom értékmentessé és objektívvá tenni.

A gazdasági és pénzügyi reformra vonatkozó tervekben visszatérő tézis az, hogy az ingyenes vagy nempiaci ellátórendszereket meg kell szüntetni, és „az intézmények támogatásáról az állampolgárok támogatására kell áttérni”. (*Fordulat és reform*, 1987, 39. o., illetve még radikálisabban: Kopátsy, 1988) Ez úgy értendő, hogy – e felfogás szerint – minden szükséglet kielégítésének „normális” módja a piac. Ha valaki valamilyen alapvető szükséglet esetében mégis kiszorul a piacról, akkor számára az állam segílyt ad e célra, vagy létrehozza a szegényeket ellátó külön rendszert.²

Ellentmondásnak tűnik azonban, hogy a gazdasági reformerek a *piacon* a személytelen és automatizmusként működő megoldások hívei, míg a *jóléti ellátásban* a személyre szóló, kézi vezérléssel működő egyedi elbírálás mellett érvelnek. A szociológusok ismételten rámutattak arra, hogy célszerűbb az intézményeket, mint az egyéneket támogatni (segélyezni), mert »csak így kerülhető el, hogy kialakuljanak a szolgáltatások kettős rendszerei (a „szegény” és a „polgári” egészségügy, oktatás dezintegráló formái), illetve mert a segélyezés személyhez kötött és megalázó, a szolgáltatásfinanszírozás viszont személytelen és tevékenységorientált”. (Szala, 1987)

Készséggel elismerem, hogy az integrált és szolidarisztikus társadalom választása egy dezintegrált és atomizált, esetleg egy „egyharmados-kétharmados” társadalommal szemben értékválasztás, azaz racionálisan nem igazolható. Objektíven csak annyi állítható, hogy (sok információ alapján) mind a piaci, mind a nempiaci szférában a személytelen automatizmusok a leghatékonyabbak – és egyben a legkevésbé költségesek, hiszen nem kell egyénenként keresni és ellenőrizni a rászorulókat.

A nem szegregáló, bizonyos értelemben személytelen mechanizmusok, azaz univerzális rendszerek melletti elkötelezettség nem jelenti azt, hogy soha, sehol ne lenne helye az intézményfinanszírozás helyett a szelektív, anyagi rászorultsághoz kapcsolt segítségnek. Vannak esetek, amikor a szolgáltató szervezet *tevékenysége olyan homogén*, hogy akkor sem diszkriminál az igénybe vevők között, ha közülük egyesek vagy egyes csoportok kedvezményesen jutnak a szolgálathoz. Tipikusan ilyenek a közművek (vízellátástól a tömegközlekedésig). És vannak esetek, amikor az igénybevétel olyan *atomizált*, hogy a piaci és nempiaci módon igénybe vevők között *nincs személyes kapcsolat*, tehát nem alakulnak ki közvetlen, személyek és csoportok közötti feszültségek az eltérő hozzájutási feltételek miatt. Ilyen például a lakásszükséglet. Igaz, ha a szociális lakásszektor jelentős, nagy minőségi különbségek alakulhatnak ki a szociális és piaci lakások minőségében. A lakás esetében azonban – az oktatástól vagy egészségügytől eltérően – létezik olyan minimumszint, ami egyben (legalább időlegesen, amíg más megoldás nincs) megfelelő is, azaz nem rontja végzetesen a fizikai és társadalmi életesélyeket. Egyébként – ha a tevékenység a személyes kapcsolatok miatt vagy mert az intézmény maga szétválhat párhuzamos, jobb és rosszabb ellátást nyújtó rendszerekre, illetve ha az igénybevétel nem atomizált – kockázatosabb és nehezebb a hozzájutási feltételek differenciálása.

A hozzájutási feltételek (homogén vagy atomizált szükségletkielégítő rendszerek esetében) differenciálhatók csoportok, illetve egyének kedvezményezésével. Szociálpszichológiailag és politikailag a csoport kedvezményezése sok szempontból előnyösebb. A csoporthoz tartozás tudata biztonságot nyújt, a társadalom nem kedvezményezett részével szembeni kisebbségi érzés enyhébb, a védettség nagyobb. Emellett a csoportérdekek köré érdekszövetségek szerveződhetnek, amelyek politikailag legitimálják a csoport különleges elbírálásának, azaz pozitív diszkriminációjának a létjogosultságát. Ha a pozitív diszkrimináció az egyénre irányul, ez mindig számtalan esetlegességgel terhelt, és a kedvezmény könnyen visszavonható megfelelő érdekvédelem hiányában.

Mindemellett különös jelentősége van a pozitív diszkrimináció (vagy szelekció) *kritériumai* megválasztásának. Az egyik szempont az, hogy a csoporthoz tartozás könnyen, olcsón és lehetőleg társadalmi értékítéletektől mentesen legyen megállapítható. Az azonosítás könnyű és olcsó, ha elég hozzá például egyetlen könnyen hozzáférhető adat, vagy ha minden igazolás nélkül felismerhető a csoporthoz tartozás. Ilyen kritériumok például a kor, a nem, a (hátrányos helyzetű) lakóhely, az eltartott gyermekek száma, de ilyen valamilyen súlyos fogyatékoság vagy a bőr színe is. A baj az, hogy ezek közül jó néhány előítéletes reflexeket éleszt, azaz feszültséget indukál a kedvezményezett csoport és a többiek között. Nálunk a legterheltebb kritérium a bőrszín, de kialakulhatnak előítéletek a sokgyerekesekkel (felelőtlenek), az idősekkel (feleslegesek) stb. szemben is. Ezért az *előítéletek elleni küzdelem, a minden állampolgárt*

elfogadó tolerancia erősítése elengedhetetlen. Ebben a küzdelemben is óriási a jelentősége annak, hogy az érintett csoportok megalakítsák saját érdekvédő-önvédő csoportjaikat. *A kollektív kiállással válhat az elítélendő követelődzésből politikailag tiszteletre méltó követelés*, és a kollektívák mutathatják fel a csoport sajátos és társadalmilag pozitívan megítélhető értékeit. Természetesen a civilizáltabb és humánusabb társadalom megteremtése nemcsak a rossz helyzetűek, hanem mindenki ügye kellene hogy legyen.

Csoportok kedvezményezése politikailag elfogadható és társadalmilag előnyös lehet – a piaci racionalitás szempontjából azonban egy nagy hiányossága van. Nem elég takarékos, mert minden, a fenti módon körülhatárolt csoportban vannak olyanok, akik – noha öregek, cigányok vagy sokgyerekesek – meg tudják fizetni a piaci árat. Azaz ilyen módon nem lehet kiválasztani az *anyagilag leginkább rászorulókat*, a legszegényebbeket. Ez igaz még akkor is, ha statisztikailag igazolható, hogy a többgyerekesek, az idősek stb. többsége anyagilag is rossz helyzetben van. Sajnos, az anyagilag legrászorultabbak, azaz a legszegényebbek megkeresése mindig költséges, soha nem teljes, és egy, a pénz értékítéletét fontosnak tekintő társadalomban elkerülhetetlenül megbélyegző, az egyén önbecsülését végzetesen aláásó. Ezért magam nem tartom elfogadhatónak a szegénység címén, szegénységigazolással intézményesített pozitív diszkriminációt az ellátásokhoz való hozzájutásban sem. Pontosabban ez még kevésbé elfogadható, mint a rászorultság alapú segélyezésnél. A szolidarisztikus, önszervező, egymást segítő közösségek – ha lesznek – meg fogják találni bürokratikus eljárások és szegénységi bizonyítvány nélkül is azok többségét, akik valamilyen, az adott közösség által nyújtható segítségre rászorulnak. Kivételt jelentenek ma azok az izoláltan nyújtott, jogszerűvé és normálhatóvá lett segélyek, amelyekre például a lakás elvesztésének megakadályozása érdekében van szükség – bár én ebben az esetben is a csoportos preferenciákat (nyugdíjasok, többgyerekesek kedvezményezése) tartanám kedvezőbbnek.

Egy módon kerülhető meg a szegénységi bizonyítvány csapdája: ha a szegényt a szociálpolitika fizetőképessé teszi a fizető ellátórendszerbe való bekerülése előtt. Ez egyes esetekben járható út. (Például az ellátást megfizető szociális otthonban nem kellene egymás mellett élnie a kegyből eltartottnak és a szolgáltatásért fizetőnek, ha tisztas állampolgári nyugdíj a ma nincstelent is fizetőképessé tenné.) Más esetekben – ahogyan erről már szóltam – épp a szegénység teszi lehetetlenné a többletpénz társadalmilag ésszerűnek vélt felhasználását. Ezt a problémát lennének hivatva áthidalni az utalványok, amelyek azonban már olyan közel állnak az intézményfinanszírozáshoz, hogy kérdés, érdemes-e vállalni a velük járó bonyodalmakat.

Piac és egyenlőség

A maximális piac – minimális redisztribúció melletti egyik visszatérő érv az, hogy az állami szociálpolitika (a nempiaci rendszerekkel) fokozta az egyenlőtlenségeket. Ha a bürokratikus redisztribúciót a piac váltaná fel, ez nemcsak hatékonyabb, hanem egyenlőbb is lenne.

Ami az állam által létrehozott egyenlőtlenségeket illeti, a több mint 20 éve folyó magyar kutatások valóban rámutattak arra, hogy a jóléti redisztribúció hatásai gyakran igen egyenlőtlenek. Ez először az iskolához, kivált a felsőoktatáshoz való hozzájutás egyenlőtlenségei esetében vált nyilvánvalóvá. Egyes kutatók a redisztribúció korrekciójaként valóban a piaci megoldást javasolták. (A lakások elosztásánál *Szelényi Iván* és *Konrád György*, az árpreferenciáknál *Ladányi János* láttak megoldást a piacosításban.)

Én szétválasztandónak tartok néhány kérdést. Mindenekelőtt meg kell vizsgálni, hogy a redisztribúció mindig és szükségképpen súlyos egyenlőtlenségek forrása-e. Ez a kép igen árnyalt. Eleve más a helyzet a pénzbeli, mint a természetbeni jóléti ellátásoknál. A jóléti elosztás nagyobb részét kitevő pénzbeli ellátások egy része, mint például a családi pótlék, egységes összegű. Az egységes ellátás diszkriminációmentesen csökkenti a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A társadalombiztosítási járandóságok zömét jelentő nyugdíjak, táppénzek nagyjából annyira egyenlőtlenek, mint a keresetek, azaz megint csak *nem növelik* az egyenlőtlenségeket. A segélyek szinte mindig a szegényekhez jutnak, azaz kifejezetten csökkentik az egyenlőtlenségeket, bár hatásukat rontja a szegregálás és diszkriminálás. A természetben elosztott javak és szolgáltatások esetében az a tapasztalat, hogy a legalapvetőbb vagy az életet fenntartó ellátásokhoz (általános iskola, napközi, egészségügy) való hozzájutás nem volt túlságosan egyenlőtlen, legalábbis mennyiségi értelemben. Az életésélyeket *igazán javító* vagy az életet kellemesebbé tévő szolgáltatások, mint az üdülés vagy az egyetem, viszont nagy társadalmi egyenlőtlenségekkel terheltek. (Az adatokat lásd *Szociálpolitika ma és holnap*, 1987, 80. o.) Mindenek között legtorzabb volt a bérlakások elosztása, ami valójában egyáltalán nem a „jóléti elosztás”, hanem sokkal inkább a „hitbizomány” logikája szerint működött. (Szelényi, 1983)

Ezekből a tényekből azonban nem következik, hogy e torz elosztások szükségszerűek. A kimenetel annál visszaszább lehet (rendszerint a protekció és korrupció, esetleg valamilyen „véletlen” miatt), minél nagyobb a hiány, a szűkösség. Ezért igaz az, hogy a redisztributív egyenlőtlenségek jelentős része úgy csökken, ahogyan a

redisztribúció keretében elosztható javak és szolgáltatások köre bővül és javul, azaz ahogyan a hiány csökken. Ilyen folyamat játszódott le nálunk például az óvoda, az egészségügyi alapellátás egy része, és bizonyos mértékben a középiskola esetében. Ennél talán meggyőzőbbek azon külföldi országok tapasztalatai, amelyekben a miénknél jóval magasabb és egységesebb színvonalú a mindenkire kiterjedő egészségügyi ellátás, vagy amelyekben már a korosztály közel 100 százaléka kiterjed a középfokú, 60-70 százaléka a – továbbra sem piacositott – felsőoktatás.

Egy következő kérdés az, hogy a piaci egyenlőtlenségek egyébként azonos feltételek mellett nagyobbak, vagy kisebbek-e mint a redisztribúció által létrehozottak? Ezzel kapcsolatban az egyik szokásos ellenvetés az, hogy a kérdés maga rossz: ha van piac, akkor a relatív bőség állapotát piaci mechanizmusokkal könnyebben és gyorsabban lehet elérni, mint központi forrásokkal. Ezt az állítást nehéz kutatási eredményekkel igazolni vagy cáfolni. A nemzetközi tapasztalatok alapján kétségek felmerülnek. Az Egyesült Államok lényegében piacilag szervezett egészségügyi ellátása minden elemzés szerint nemcsak egyenlőtlenebb, de sok területen pazarlóbb és kevésbé hatékony, mint például Kanada nempiaci rendszere. Ugyanez igaz iskolarendszerére. Valószínűleg a politikai mezőben dől el, hogy – egyébként azonos forrásbőség mellett – mennyire lehet kiterjedt és színvonalas egy nempiaci rendszer. Visszatérve mármint az eredeti kérdésre, a tőkés jóléti államok esetében azt is többen kimutatták, hogy a redisztributív egyenlőtlenségek többnyire és általában kisebbek, mint hogyha az e javakhoz való hozzájutást – egyébként azonos gazdasági és társadalmi feltételek mellett – csak a piac szabályozza. (Ezt egyébként még Szelényi Iván is elismeri Manchin-Szelényi, 1986; és Glennerster, 1985; Johnson, 1987)

A források bővítése mellett elvileg csökkenthető lenne a jóléti elosztás egyenlőtlensége a korrupció üldözésével, illetve a nagyobb nyilvánossággal. Ebben van némi igazság: a nagyobb nyilvánosság még nálunk is valami keveset javított a tanácsi lakásgazdálkodás igazságtalanságain. Ha az állam jellege változna, azaz demokratikus részvétellel, nyilvánossággal, visszajelzési kötelezettséggel és kontrollal működne (ami mind a politikai reform tartozéka), akkor a mai torzulások egy része kiküszöbölhető lenne. (Semjén, 1987)

Az a gyanúm azonban, hogy ha a mennyiségi, illetve minőségi hiány nagy, akkor torz elosztása demokráciával alig, jogi szankciókkal pedig egyáltalán nem küszöbölhető ki. Ez utóbbi módszer csak újabb és újabb álmegoldások keresésére ösztönöz. Ekkor a piacositás is csak annyit segít, hogy legalább nyílttá teszi a játszmát. Valóságos megoldást a keretek bővítése és a minőség javítása kínál. Ez tehát részben politikai kérdés – amikor makroszintű elosztásról van szó. Részben azonban a központosított jóléti bürokráciák felszámolása, a közösségekhez közelebb álló rendszerek kiépítése segíthet.

Piac és szabadság

A (korszerű) piac további fontos sajátossága, hogy *szabadon választott és szerződéses* kapcsolatokra épül, ahol elvileg mindkét félnek vannak érvényesíthető jogai és jogilag számon kérhető kötelezettségei. *A piac ezen sajátossága* az egyik legfontosabb olyan vonása, ami a korszerű piacot a korábbi, *csak egyoldalú kiszolgáltatottságot és kényszerválasztást ismerő központi ellátással szemben vonzóvá teszi.*

A piac e vonása a ma létező nempiaci ellátások esetében is elsődleges fontosságú lenne. *A szabad választás és a korrekt szerződéses viszony* minden szükségletkielégítés olyan eleme, ami egyidejűleg biztosítja az egyén méltóságát is, autonómiáját, azaz szabadságát is.³

A kérdés most már az, hogy ha a jóléti (nempiaci) ellátás értelme gazdaságilag és társadalmilag igazolható, akkor megváltoztathatók-e a mostani jóléti ellátórendszerek úgy, hogy a piac legvonzóbb vonásai, a szabad választás és a szerződéses viszony itt is helyet kapjanak? És megoldható-e, hogy mindez humánusan, személyességgel átítva, az embert felszabadítva történjen?

A korrekt szerződéses viszony pozitívumait a *politikai és szociális jogokra* épülő állampolgári lét biztosíthatja. Ekkor nem piaci, hanem *társadalmi szerződésről* van szó. Ennek értelmében az orvos kötelessége az, hogy legjobb tudása szerint gyógyítson, a tanáré, hogy legjobb tudása szerint tanítson. A társadalom a közpénzekből politikai közmegegyezés szerint köteles fizetésüket biztosítani – ami minden hazai közvéleménykutatás eredménye szerint jóval magasabb lenne, mint mai keresetük. E fizetéshez az orvosnak, tanárnak stb. természetesen joga van. Az állampolgár kötelezettsége, hogy az ugyancsak politikai módon elfogadott eljárások szerint járuljon hozzá a közös alapokhoz (ami nem feltétlenül a személyi jövedelemadóztatást jelenti.) Joga az, hogy egyedül vagy közösségei révén félelem nélkül szót emeljen akkor, ha a társadalmi szerződés csorbul, ha például az ellátók tevékenysége bizonyíthatóan nem felel meg a szakmai normáknak, vagy ha valamilyen módon (politikai vagy más diszkriminációval) megsértik az állampolgári egyenlőséget vagy méltóságot.

A választás szabadsága is bizonyosan növelhető a mai bürokratikus szabályokhoz képest. A finn jóléti társadalom modelljében ez egyébként kifejezett törekvés. Valójában már most sem lenne semmi akadály – még a biztosítási rendszerre való áttérés nélkül sem –, hogy egy-egy nagyobb orvosi ellátó körzet öt körzeti orvosához az ott élők tetszésük szerint iratkozzanak fel, s ha az orvos vállalja a távolságból adódó hátrányt, akkor körzeten kívüli jelentkezőt is elfogadhat. (Az angol állami egészségügyi szolgáltatásban mindig így működött a háziorvos, a *general practitioner* választása.) Ebben az esetben az jelenthet problémát, ha az egyik orvost az adott körzet lakossága valami miatt rossznak véli. Ezért őt senki nem választja, a többieknél viszont az ellátás minőségét rontó túljelentkezés van. A megoldás ma a betegek kényszerítése az általuk rossznak ítélt orvos elfogadására. Minthogy az orvosba vetett bizalom a betegségmegelőzésnek is, a gyógyulásnak is egyik feltétele, ez a megoldás káros. Kiutat az jelentene, ha ilyenkor nem a betegek bűnhődnének, hanem az orvos cserélődne. A valóságban az ilyen szélsőséges elutasítások ritkák, tehát túl nagy bonyodalmat nem okoznak. Az sem reális veszély, hogy a betegek gyakran átjelentkeznek, és ezzel zavarják a rendet. A tapasztalatok szerint a pácienseknek elemi érdekük az orvossal való stabil és személyes viszony – és az orvosok sem fogadják szívesen a gyakran orvost változtató beteget. (A személyességet nem teljesen megszüntető piaci vállalkozások is ismerik a törzsvevő vagy törzsvendég fogalmát, akinek több figyelem jár, mint az alkalmi, átfutó vendégnek.) Azt is tudni kell azonban, hogy a szabad választás beleütközhet az orvosi kapacitás korlátjába: hogy illúzó marad akkor, ha – ahogyan ez kisebb településeken szükségszerűen így van – nincs kik között választani stb.

Hasonló módon lazítható a kórház- vagy iskolaválasztás merevsége, ami például Magyarországon az iskolák esetében már amúgy is jelentősen enyhült a körzethatár feloldásával. (Ebben az esetben ma olykor inkább az a probléma jelentkezhet, hogy a nagyon keresett általános iskola a körzetéhez tartozó gyereket utasíthat el számára fontosabb, befolyásosabb stb. szülő gyermeke kedvéért. Ebben az esetben a társadalmi kontroll adhat védelmet.)

Érdekes és csak szociológiailag megválaszolható kérdés az, hogy miért olyan erős egyes esetekben, miért olyan gyenge más esetekben a szabad választás követelése. A szabad iskola- és orvosválasztás nemcsak nálunk, hanem külföldön is erősödő igény. Ugyanakkor az általam ismert irodalom még nem foglalkozik – sem nálunk, sem másutt – azzal, hogy szabadon lehessen megválasztani a szociális munkást. Az iskolaválasztás szabadságának követelésénél kevésbé erős a szociális otthon szabad megválasztásáé. A sor folytatható. A magyarázat az, hogy a jobban informált és jobb érdekérvényesítő csoportok a szabad választás szószólói, mert az ő számukra legvilágosabbak a merev rendszer hátrányai, és ők azok, akik akkor is boldogulnának, ha a szabad választás csak piaci módon válna lehetővé. A szegény és gyenge csoportok sok esetben még ott tartanak, hogy az egyetlen lehetőséggel is meg vannak elégedve, mert a semminél ez is több. Minden közvéleménykutatás igazolja, hogy a magasabban iskolázott és jobb társadalmi helyzetű csoportok sokkal kritikusabbak minden szociális ellátással szemben, mint a többiek. (Angelusz-Nagy-Tardos, 1987)

A teljes választási szabadság azonban – azt hiszem – nem reális igény. Már csak azért sem, mert ez feltételezné, hogy az orvos vagy a tanár is szabadon válogat a jelentkezők közül, ami ellentétes e szakmák etikájával, és végeérhetetlen bonyodalmakat okozna. A fő ok azonban a humán szolgáltatások belső természetében rejlik. E kapcsolatok lényegéhez tartozik a *személyesség*. Mindig csak a kapcsolat létrejötte után derül ki, hogy együtt tud-e működni adott tanár vagy szociális munkás adott diákkal vagy klienssel. Ha a megfelelő viszony nem jön létre, azaz ha az együttműködés rossz és ezért nem hatékony, akkor lenne szükség váltásra. Ám – ismét a dolog természeténél fogva –, ha nincs elérhető közelségben másik iskola vagy szociális központ, akkor nehéz egy újat gyorsan létrehozni, illetve ha nincs másik tanító vagy orvos, nehéz valakit gyorsan áttelepíteni. Márpedig gyerek vagy beteg nem maradhat sokáig ellátás nélkül.

Más szavakkal, a teljes szabadsághoz az kellene, hogy korlátlan számú párhuzamos intézmény, illetve szakember működhessen mindenütt, azaz hogy viszonylag rövid idő alatt jöhhessen létre mindenütt minden igénynek megfelelő rendelő, iskola stb. Ez aligha elképzelhető, ha a szakemberek mindig korlátozott számára vagy arra gondolunk, hogy egy iskolához vagy kórházhoz drága infrastruktúra tartozik.

A teljes szabadság tehát aligha elérhető. Ezt a merev álláspontot egyfelől az enyhíti, hogy azért a mainál sokkal nagyobb választási szabadság reálisan igényelhető, és még csak nem is megoldhatatlan anyagilag. Másfelől a már említett társadalmi szerződés komolyan vétele, ami egyben demokratikus mozgásokat is jelent, sokat javíthatna a mai helyzeten. Egyáltalán, ha orvos és beteg, tanár és diák kevésbé kiszolgáltatott a rendszerek és egymásnak, akkor e kapcsolatok humanizálhatók. (Losonczi, 1986)

Es végül fel kell tenni a kérdést, hogy éppen e szükségletek esetében vajon tényleg nagyobb lehet-e a piaci választási szabadság? A válasz árnyalt. Akinek nagyon sok a pénze, annak számára a piac biztosan a legjobb megoldás, hiszen meg tudja magának vásárolni a legjobb orvost és ápolást, gyermeke számára a

legjobb tanárt és iskolát. A többség számára azonban a piaci választás pénztárcájuk által behatárolt kényszer, ami alkalmasint igen kemény kényszer lehet. Az is nyilvánvaló, hogy épp a potenciális igénybe vevők korlátozott forrásai miatt piaci rendszer esetén sem jönnek (jöhetnek) létre korlátlanul párhuzamos intézmények. Ezen túlmenően azt is figyelembe kell venni, hogy e kapcsolatokban fontos a személyesség – márpedig ez nem piaci kategória.

Mindezen körülmények miatt érdemes közelebbről megvizsgálni a nempiaci megoldásokban rejlő lehetőségeket, hogy ezek képesek-e megvalósítani a piac egyes előnyeit annak hátrányai nélkül.

A NEMPIACI ELLÁTÓ RENDSZEREK

A központosított ellátás eddig Magyarországon mindig összeférhetetlennek látszott mind a szabadsággal, mind a szerződéses viszonyal. Valószínű, hogy *ez nem lehet másként, ha a természetbeni ellátás központosított.*

A társadalombiztosítás esetében más a helyzet. Itt a szerződéses viszony adott, legalábbis a járulékfizetőknél. A többiekénél is elképzelhető egy, a társadalmi tagságra épülő társadalmi szerződés. Ugyanakkor bizonyos fajta merevség a törvényben rögzített normákból adódik. Elképzelhető, hogy a technikai fejlődéssel a szabályok uniformizáló hatása valamennyire oldódik. Ma azonban a szigorú normativitás inkább az önkénnyel szembeni garancia, mint maga az önkény. Azt is figyelembe kell venni, hogy a pénzbeli járandóságoknál a *személytelenségnek számtalan előnye van. Ez nemcsak a társadalombiztosításra, hanem a segélyezésre is igaz, sőt, az ingyenesen vagy kedvezményesen adott javakra is* (még akkor is, ha ezeket szegényjogon adják, mint ma a közgyógyellátást). Minden ilyen esetben a jogszerűség és személytelenség megkíméli az egyént a megalázó helyzetektől, s ezzel védi autonómiáját. Ugyanakkor ezekben az esetekben nincs szükség az egyéni idioszinkráziák stb. ismeretére, hiszen a pénz, sőt a gyógyszerutalvány is a sokrétű szükségletnek megfelelően használható fel.

A központosított ellátás igazi problémái a *személyes szolgálatok* esetében mutatkoznak meg (iskolától a házi szociális ellátásig vagy egészségügyig). Itt definíciószerűen nagy a személyesség szerepe. A szolgálatot nyújtó is egész személyiségével részt vesz a kapcsolatban, az igénybe vevő is. Az ellátásnak szükségképpen kellene igazodnia az igénybe vevő speciális szükségleteihez és helyzetéhez, illetve a szolgálatot nyújtónak meg kellene adni azt a szabadságot, hogy saját legjobb tudása és meggyőződése szerint segítsen. A központosított ellátás mindezt lehetetlenné teszi – uniformizálnak feltételezett, felelősségtől megfosztott szolgáltatók találkoznak ugyancsak uniformizálnak feltételezett kliensekkel.

A család mint megoldás

A központi ellátás hibás köreit több módon lehet megszakítani. Az egyik – ma népszerű – módszer a *családok* és informális csoportok bevonása, azaz bizonyos feladatok áthárítása rájuk. Igaz, ebben az esetben sem a szabad választás, sem a szerződéses kapcsolat nem érvényesülhetnek, ám a személyesség megvan. Ennek óriásiak az előnyei. Kisgyermek, idős, beteg emberek, fogyatékosok számára a család sokkal melegebb közeg lehet, mint bármilyen intézmény. Az is igaz azonban, hogy ebbe a terhelésbe – a gyakran 24 órás szolgálatba, a felelősségbe, az esetleges fizikai erőfeszítésbe, amit például egy magatehetetlen ember mosdatása jelent – a családok belerokkanhatnak, még akkor is, ha valamilyen keresethelyettesítő vagy keresetpótló pénzellátást kapnak. Az is tudnivaló, hogy minden ismeretünk szerint a magyar családok szociális terhei már most is óriásiak – épp a szociális munka hézagossága és az ellátórendszerek súlyos hiányai miatt. (Gayerné, 1989)

Szét kellene választani két dolgot: azt, hogy milyen közegben, *hol látnak el valakit (ez jó lenne, ha minél több esetben az otthon és a család lenne)* és azt, hogy konkrétan *ki nyújtja a szolgáltatást.* Az esetek többségében a családtagok, a szomszédok vagy a barátok mellett *külső segítségre is szükség van,* a szociális munkástól a körzeti ápolónőig. Minthogy a Családok többsége ezt a külső segítséget képtelen a piacon megvásárolni, a segítséget jóléti újraelosztásnak kell többnyire biztosítania ingyen vagy nempiaci áron. A jóléti alapokból fizetett szolgáltatók lehetnek a helyi közigazgatás alkalmazottai vagy az önkéntes (esetleg non-profit) szerveződések dolgozói. A választás tradícióktól, erőviszonyoktól és – ha minden jól megy – az igénybevevőktől is függ. Az országokénti eltérések igen nagyok, de általában elég nagy a szerepe a helyi közigazgatás vagy az általa finanszírozott szervezetek (például nem profitelvű vállalkozások) alkalmazásában álló szociális munkásoknak, akik szakmailag-szemléletileg felkészültek a humán szolgálatra.

Mindenütt régóta léteznek, csak nálunk tűntek el néhány évtizedre a *mások segítésére törekvő önkéntes szerveződések* az egyházaktól a számtalan világi alapítványig, szervezetig, egy-egy célért küzdő intézményig vagy csoportig. E szektor aktivitása világszerte fontos, és nálunk az útja (ha minden jól megy) biztosan felfelé ível. Tulajdonképpen idetartoznak az ún. *non-profit vállalkozások* is, mert még ha pénzt kérnek is szolgálataikért, céljuk nem profitszerzés. (Valójában minden előbbi szektornál előfordulhatnak térítések, anélkül, hogy „piaci” lenne a kapcsolat.) A non-profit kezdeményezések nálunk hosszabb ideje szeretnének teret kapni, de a legutóbbi időkig ezt a pénzügyi szabályok merevsége meggátolta.

Formailag ebbe a szektorba is sorolhatók, mégis kicsit más jellegűek, és többnyire új törekvéseket fejeznek ki a horizontálisan szerveződő *önsegítő csoportok* vagy *szolidarisztikusan egymást segítő mozgalmak*, illetve a *közösségek szervezte szolgálatok*. Ez sem új találmány, de ma új felhangokat kapott Európa-szerte. Nálunk is egyre több az „alulról kiinduló kezdeményezés”, amelyek többnyire lokális bázisúak, és sokszor nem egyetlen célra, hanem szinte új életformák kialakítására törekszenek.

Nehéz megmondani, hogy mi ma a szerepe ennek a szektornak. A „másokat segítő önkéntes szerveződések” Nyugat-Németországban gyakorlatilag az állami ellátórendszer helyébe léptek, Angliában vagy Hollandiában is igen jelentősek. Ami az újabb formát illeti, egy – a nyolcvanas évek végén – Québecben végzett felmérés a 6,5 millió lakosú államban 4000 önsegítőcsoport-hálózatot és több mint 1000 közösségi csoportot, illetve alternatív egészségügyi és jóléti ellátást nyújtó csoportot talált. (Lesemann, 1989)

E szektor előnyei felmérhetetlenek, mert a polgárok akarata közvetlenül hozza őket létre. Valóságos szabad választást kínálnak az állami és a piaci ellátás mellett. Állandó versenyre sarkallják mind a piacot, mind a bürokráciát – és főleg ez utóbbi számára jelentenek önvizsgálatra készítő kihívást. Rugalmasabbá, érzékenyebbé, új szükségleteket befogadni képessé teszik a jóléti ellátásokat. Egyik legfontosabb talaját jelentik a piac és az állami bürokrácia által egyaránt tagadott vagy el nem ismert értékeknek: a reciprocitásnak, a szolidaritásnak, a személyességnek. Az önsegítő, közösségi talajú csoportok a partnerség, a közvetlen demokrácia és részvétel új modelljeit kínálják.

Mégsem szorítanak ki minden más ellátórendszert. Az általános, mindenki számára szükséges ellátásokat sok okból nem vállalhatják át. Így például:

- Nem biztos, hogy mindenütt, minden településen mindenre van megfelelő szakértelmű (piaci vagy nempiaci) vállalkozó. De ha létrejön is egy-egy ilyen szervezet vagy vállalkozás önkéntes szerveződés révén, bármikor, bármiért felbomolhat, megszűnhet. Ekkor – főként ha valamilyen alapellátásról, alapvető szükségletéről van szó – a kliensek nem maradhatnak ellátatlanul. A hiány átmeneti vagy végleges betöltését csak az állam (helyi öngazgatás) képes garantálni.

- Az egyik legnagyobb probléma a jogszerűség, illetve az, hogy olykor a jóléti szolgáltatón belül is vannak hatósági feladatok. Ez a kérdés hasonló az alapítványok, illetve a magánjótékonyok esetében vizsgálthoz. Az állampolgár az állammal szemben jogokat formálhat ellátásra stb. Magánkezdeményezések nem kényszeríthetők, nem készíthetők minden rászoruló elfogadására, és az elutasított igénybe vevő nem találhat jogi védelmet.

- Nem elhanyagolható probléma a világnézeti semlegesség. Számos országban a szociális célú önkéntes szerveződések vallási vagy politikai szempontból elkötelezettek.⁴ Amilyen fontos, hogy különböző világnézetű emberek megtalálják saját közösségeiket, ugyanolyan fontos az is, hogy az egyén ne kényszerüljön más világnézethez való alkalmazkodásra. Ha egy adott területen nincs semleges vagy más világnézetű választási lehetőség, ez sokakat kényszerhelyzetbe hozhat. Párhuzamos rendszerek azonban (részben anyagi, részben egyéb okból) ritkán jönnek létre. Ezért – legalábbis az „alapellátásban” – világnézeti elkötelezett intézményeknek akkor lenne igazán létjogosultságuk, ha korlátlan lehetne a párhuzamosság, vagy ha biztosítható, hogy legyen semleges intézmény is. (Ez az iskolák esetében kardinális kérdés.)

- Mindemellett ha az önkéntes szerveződések az állam helyére lépnének, rövid időn belül elveszítenék minden mai előnyüket, hasonulnának a mai állami rendszerekhez – és még az az előny is megszűnne, hogy kihívást jelentenek a létező bürokráciák számára.

Az önkéntes, önszervező szektor akkor őrizheti meg önmagát, ha nem kizárólagosságra, hanem a mai – piaci és állami – rendszerek kiegészítésére, színesítésére, gazdagítására törekszik, az állammal való együttműködés új formái révén.

Az együttműködés egyik alapkérdése a finanszírozás. Az önkéntes szerveződések által nyújtott szolgálatok épp úgy nem ingyenesek, mint az állami ellátások. A többszálú finanszírozásnak itt nagy lehet a jelentősége. A költségek megoszthatók az állam, illetve a helyi önkormányzat, a magánalapítványok és az

igénybe vevők között. Ha valóban kis és rugalmas szervezetekről van szó, akkor a fizetési kényszer bürokráciamentesen igazodhat az igénybe vevő fizetőképességéhez. (Buda-Gayerné, 1989) Elvégre valamikor orvosok sokasága minden jövedelemigazolás nélkül képes volt a kért honoráriumot szinte tévedhetetlenül hozzáigazítani a beteg fizetőképességéhez – sőt, a hálapénzek elfogadásánál még ma is működik ez a szociális érzékenység.

A jóléti szolgálatok jelentős részében azonban ez a személyesség – legalábbis manapság – nem biztosítható. Ezért más forrásokra is szükség van – annál inkább, mert még az önszervező, alulról szerveződő csoportoknak is szükségük lehet szakemberekre. Paradox, de igaz tény, hogy minél elesettebb egy csoport, annál inkább az önszerveződés emelheti ki nyomorúságából – de annál nagyobb szüksége van arra, hogy valaki elindítsa ezen az úton, és segítsen megtanulni a legfontosabb szervezési elveket, megismerni az alapvető jogokat. (Lakatos, 1989)

Az országok túlnyomó többségében jelentős az állam, illetve a helyi közigazgatás finanszírozó szerepe az önkéntes, illetve a non-profit szervezetek működtetésében. Ezt – mint erre utaltam – általában törvényben szabályozzák. Egyes országokban (Franciaország) azt kell igazolni, hogy a szerveződés valóban közcélú-közérdekű, és ekkor jogszerűen jár állami hozzájárulás. Másutt (például Anglia) a jótékony célú (ún. *charity*) szerveződések központból kapott forrásai részben a saját források nagyságától is függnek. Ha ezek nőnek, ez a szervezet fontosságát igazolja – tehát az állami forrás is nő. Nyugat-Németországban az ún. szubszidiaritási elv a szabályozó norma. Ez azt jelenti, hogy amennyiben van a helyi önkormányzat kötelezettségeihez tartozó feladat ellátására államilag elismert önkéntes szerveződés (katolikus, evangélikus és zsidó egyház, Vöröskereszt, munkásjóléti egyesület), akkor a helyi önkormányzat *nem működtethet* saját kezelésében intézményt. (Épp ezért itt nem elhanyagolható a világnézeti semlegesség problémája.) Ugyanakkor az önkormányzat az ellátást nyújtók gyakorlatilag teljes költségét fizeti. (Még az egyházak sem igen tesznek hozzá saját forrásaikból a helyi közigazgatás pénzéhez – igénybevételi díjat azonban kérhetnek.)

A német „szubszidiaritási elv” két okból nem is teljesen problémamentes. Az egyik kérdés az egyházak igen jelentős szerepéből adódik: sok esetben csak egy egyház szolgáltatásai működnek egy adott területen, ami világnézeti semlegesség szempontjából okozhat nehézséget. A másik probléma az, hogy épp a verseny hiányzik az állam vagy a helyi közigazgatás és az önkéntes kezdeményezések között. A szubszidiaritás elve épp azt jelenti, hogy amíg van más vállalkozó, az állam, illetve a helyi önkormányzat nem nyújthat ellátást. Ezért versenyhelyzet soha nem alakulhat ki, vagyis a nem állami ellátásban rejlő dinamizmus korlátozott marad.

Aki fizet, az jogokat is szerez. Ez a központi vagy helyi állami forrásokat nyújtó szervezetekre, intézményekre is igaz. Minimálisan annyi jogot biztosan igényelnek, hogy szakmailag ellenőrizhessék a feltételek, a szakmai kompetencia meglétét, és pénzügyi ellenőrzést gyakorolhassanak. E jogok – amelyek egyben kötelezettségek is – újabb bürokráciákat szülhetnek, megfojthatják az önszerveződések, kezdeményezések lendületét, sokszor az állami ellátáshoz hasonlóvá teszik az ennek tagadásaként létrejött alternatív rendszert. (Az alapítványi pénzekkel kapcsolatban is létezik ez a kockázat.) A bürokratikus beavatkozás elutasítása két okból is problematikus. Egyrészt újra meg újra világossá válik, hogy az állam nemcsak elnyomást, hanem védelmet is nyújthat. Minthogy az emberek sosem tökéletesek, számtalan olyan eset vált már ismertté, ahol a nem profitelvű (vagy éppen piaci jellegű) magánvállalkozásként szerveződő alternatív intézményben (is) kegyetlenül bántak idős vagy magatehetetlen emberekkel, a gyerekek ételén spóroltak stb. (Walker, 1989) Másrészt az állam az adófizetőknek tartozik elszámolással – hiszen az ő pénzükből fedezi a nem állami jóléti ellátás egy részét.

Az államnak való kiszolgáltatottság elkerülése érdekében egyes kisközösségek igyekeznek önfenntartóvá válni, saját szükségleteik fedezetét megteremteni. Ezek a kezdeményezések – munkanélküliek szövetkezetei Franciaországban, drogosok életmódformáló közösségi házai az Egyesült Államokban vagy az NSZK-ban – vonzóak, fontosak, de egy piaci dominanciájú társadalomban nagyon nehezen maradnak fenn valóban önállóan. Vagy valamilyen intézményes „kivételezést” kell kapniuk, hogy állják a piaci versenyt (például kedvezőbb adószabályok), vagy előbb-utóbb kénytelenek maguk is piacivá válni. Ekkor azonban legterhesebb tagjaiktól meg kell szabadulniuk, az altruista vagy etikus gazdálkodást fel kell adniuk, és épp azt a szolidarisztikus elvet kell megtagadniuk, amiért létrejöttek.

A másik – és a jobb – lehetőség az államosság veszélyének felismerése, és az ez elleni folytonos küzdelem. A cél és tét kettős: az önszerveződés saját arcának megőrzése és a bürokratikus állam demokratikus állammá fejlesztése. Pontosabban: épp az önkéntes szerveződésekben fejlődhetnek ki az ellenőrzés és a részvétel új formái és módszerei, a kliensek partnerré válása, s mindezzel a szolgálatot igénybe vevők új típusú hatalommal felruházása (empowerment). E szerveződések védelmével a kliensek az

állam (önkormányzat) által működtetett intézményekben is küzdhetnek ezen új formák meghonosításáért, az állami (helyi önkormányzati) intézmény társadalmi ellenőrzés alá helyezéséért.

Az állam: központ és lokalitás

Az eddig elmondottakból kibontható, hogy milyen szerepeket és funkciókat kell az államnak, illetve a helyi önkormányzatoknak betölteniök a jóléti szféra pluralizálódása esetén – az általam képviselt felfogásban.

Az egyik alapkérdés: a jogok. Jogokat az állam biztosíthat és szavatolhat. A társadalompolitika egész működtetéséhez elengedhetetlenek a *politikai jogok*, amelyeket a Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya tartalmaz. E politikai jogok alapján jöhetnek létre az érdekeket kifejező, azokért küzdő szerveződések, használható fel a nyilvánosság stb. Kevésbé ismert egy nálunk is jogilag kötelező másik nemzetközi okmány, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Ennek alapján rögzíthetők az alkotmányban a szociális alapjogok, amelyeknek a garanciái is kidolgozásra várnak. (Szociális jogalkotás irányai, 1989) A rögzítendő szociális jogokról természetesen a politikai mezőben, érdekegyeztetések nyomán kell megállapodni.

Mindenesetre, az államnak jelentős szerepe kellene hogy legyen (a politikai, a polgári és a gazdasági jogok mellett) a szociális jogok rögzítésében és garanciáik biztosításában.

Egy következő fontos állami funkció a *finanszírozás*, illetőleg bizonyos rendszereknél (például társadalombiztosítás) a finanszírozás feltételeinek törvényben rögzítése és a társadalombiztosítási ellátások garantálása. Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy az állam jóléti finanszírozási kötelezettségeit *semmilyen ideológiával nem háríthatja vissza a lakosságra*. Hogy pontosan mely ellátásokat kell részben vagy egészben közös alapokból fedezni, hogy hogyan alakul a finanszírozási feladatmegosztás a költségvetés és a társadalombiztosítás, illetve a központi és a helyi államigazgatás között, hogy továbbá milyen lesz a nem állami ellátások finanszírozási rendszere, ez további politikai alku kérdése. Ugyancsak politikai alku kérdése, hogy makroszinten mekkora összeg fog jóléti célokra végül rendelkezésre állni. Az alkuhoz azonban figyelembe kell venni, hogy össztársadalmi szinten a jóléti célokra fordított összeg (ideértve az oktatást, az egészségügyet, a szociális lakáskérdést is) Magyarországon jelenleg sem nemzetközi mércével, sem a hazai szükségletekhez képest nem magas. (Gács, 1985; 1987)

A társadalom- és szociálpolitika reformjával az *állam központi ellátó, szolgáltató, intézményeket működtető funkciójának radikálisan csökkennie* kell. A központi szerep csökkenését a *helyi öngazgatás* részben átveszi. Az is valószínű, hogy a helyi öngazgatás messze a mai állami szerepkörön túli ellátó és szolgáltató funkciókat is vállalni fog, hiszen például a szociális alapellátás rendszere még csak embrionális állapotban létezik. Arról már az eddigiekben szó volt, hogy a helyi öngazgatás újfajta munkamegosztással, sokféle társadalmi erő bevonásával működhet.

Mindemellett fennmaradhatnak az univerzális nagy állami rendszerek például az oktatásban, az egészségügyben, a szociális alapellátásban, de működtetésükben gyökeres változtatást kell végrehajtani. Ennek lényege a *felelőségek decentralizálása*. A szolgálat működtetéséért *szakmai és anyagi önállósággal* a szolgálatot nyújtó intézmény (annak vezetősége) *teljes mértékben felel*, s az állam vagy öngazgatás csak szakmai és pénzügyi kontrollt gyakorol. Ha emellett létrejön az igénybe vevők sokféle kontrollja is, akkor van némi biztosíték a mai elidegenedett és dehumanizált intézmények humanizálására.

Ehhez képest másodlagos, hogy a nagy rendszerek közszolgálatként vagy biztosításként működnek a jövőben.

Ez az állítás ma sokakban ellenérzést vált ki. Elterjedt az a hit, hogy a biztosítási rendszer a humán szolgáltatásokban, így a betegbiztosításban is felsőbbrendű, mint a közszolgálatként működő egészségügy. Ezért egyfelől érdemes rögzíteni, hogy egy demokratikusan és intézményi felelősséggel működő állami rendszer elvileg képes biztosítani a választás szabadságát is, a hatékony működést is – még ha a magyar egészségügy tapasztalatai ezt hihetlenné teszik is. Ugyanakkor egy kötelező, általános biztosítás – éppen a rossz tapasztalatok miatt – esetleg javíthat a mai helyzeten. Az illúziók elkerülése érdekében mégis érdemes felhívni a figyelmet például a betegbiztosítás néhány eléggé jól ismert problémájára.

Köztudott például, hogy a biztosítók nem képesek bevonni a rendszerbe a geriatriai betegeket, a tartósan beteg gyógyíthatatlanokat, a szellemi fogyatékosokat, az elmebetegeket. Így ezek az eleve kiszolgáltatott csoportok vagy a költségvetés terhére maradnak (erős érdekérvényesítő képesség nélkül), vagy ellátatlanok lesznek. Hasonló azok problémája, akik valamilyen oknál fogva nem tudják megfizetni a kötelező biztosítást, vagy ha a rendszer többszintű, csak részleges biztosítást kötnek.

A betegbiztosítás gazdasági negatívumairól szólva egy angol elemzés a következőket jegyzi meg: „Az orvosi díjak, valamint a kétes hatékonyságú és költséges kezelések visszafogása sikeresebb volt az állami egészségügyi ellátással működő Angliában, mint szinte bármelyik másik országban.”⁵ Ugyanakkor az egyes ellátásokért fizető biztosítási rendszerek igen kevésbé hatékonyak a költségek korlátozásában. A fogyasztó nem szembesül az igazi árral, csak továbbadja a számlát a biztosítónak(...) Az orvosi ellátás iránti kereslet sajátos. Nem a fogyasztón, hanem a szolgáltatást nyújtón, az orvoson múlik, akinek tudásmonopóliuma van(...) A biztosítótársaságoknak nehéz vitatniuk a diagnózist. Azon országok többségében, amelyek ilyen módon finanszírozzák egészségügyi ellátásukat, rohamosan felszökő orvosi díjak és biztosítási díjak adódtak következményként.” (Abel-Smith, 1976) A kifizetések kezelési költsége miatt a biztosítók ügyintézési költsége nagy. További probléma, hogy egy demokratikusan működő államban még valamilyen módon ellenőrizhetik az állampolgárok az egészségügyi ellátás színvonalát, prioritásait stb., de egy biztosítási rendszerben erre igen kevés a lehetőségük. (Glennerster, 1985) Végül azt is figyelembe kell venni, hogy (legalábbis a költségvetési reformban megjelent javaslat szerint) többszintű, jobb és rosszabb egészségügyi biztosításokat lehet majd kötni. Ez nagyjából hasonló következményekhez fog vezetni, mint az önkéntes biztosítás a nyugdíjnál. Fennáll a veszély, hogy a „kötelező” biztosítás” a mai általános ellátásnál is rosszabb szegényszintű” ellátássá válik. Nem állítom, hogy a magyar egészségügy „átlagosan” biztosan rosszabb lesz a biztosítási rendszerre való áttérés után, mint amilyen ma. Az azonban szinte elkerülhetetlen, hogy az erősebb csoportok nyerjenek, a gyengébbek pedig veszítsenek.

Talán az egészségügynél is nehezebb az iskolai oktatás ügye. A mai merev és dehumanizált, hiányokkal és köztétésekkel terhelt iskolarendszer változtatása elemi igény. E téren még a biztosítási modell sem kínál megoldást. Ezért vált általánossá az a követelés, hogy az állam csak finanszírozóként maradjon meg, egyébként azonban mindenki szabadon alapíthasson iskolát, s ha ennek működtetéséhez az állami pénz kevés, akkor az iskola bővítsé forrásait a szülők befizetéseiből, alapítványokból stb. A szabad iskolaalapítás és szabad iskolaválasztás elemi jog, tehát ezzel a megoldással nehéz nem egyetérteni. Problémák bizonyára adódnak a közös standardok rögzítésében, a szakfelügyelet működtetésében, a világnézeti alapon szerveződő” iskolák esetében akkor, ha nincsenek párhuzamos lehetőségek stb. Ezek azonban talán megoldhatók – ha minden résztvevő úgy akarja.⁶ Ami az igazi probléma, az az iskolarendszer várhatóan rohamos szétesése a szegények és gazdagok iskoláira. Ez ellen egyetlen orvosság lenne: minden általános és középiskola olyan színvonalú finanszírozása, ami a külön források hajszolását feleslegessé tenné. Erre ma és a belátható jövőben kevés a remény, főként akkor, ha az állam végleg lemond erről a célról. Egyébként a helyi közigazgatás és az érdekelt állampolgárok növekvő” szerepe, valamint valóságos iskolai önállóság és szabadság mellett nem látszik abszurdnak az iskolák igen jelentős javítása – még a mainál nem sokkal nagyobb pénzek mellett sem.

A jóléti ellátás egyik nehéz problémája a minimumok kérdése. Itt – az eddig elmondottak alapján – különbséget kell tenni pénzbeli és természetbeni ellátások vagy járandóságok között. A *pénzbeli* ellátásoknál van valamilyen objektív alapja a minimumszámításoknak. Több ízben volt már arról szó, hogy az ún. létminimumok ugyan „csak” az abszolút szegénységet csökkentik, de az ellehetetlenülést meggátolják. További *társadalmi harcok* kérdése és tétje, hogy mennyire sikerül ezeket közelíteni egy, az egyenlőtlenségeket is csökkentő” társadalmi minimumhoz, ami már alkalmasabb a társadalmi tagság megalapozásához, illetve az integráció biztosításához. Az ún. természetbeni ellátások, iskola, egészségügy stb. esetében még ennyi alapja sincs a minimumszintek rögzítésének. A minimális ellátás szintje ezeknél az intézményeknél definiálhatatlan (minden iskolánál, egészségügyi ellátásnál van rosszabb), és csak a *jó* színvonal elég ahhoz, hogy a társadalmi tagság feltételeit biztosítsa.

A túlcentralizáló és dehumanizáló állam ellátószerepének jogos megkérdőjelezése a társadalombiztosítással, betegbiztosítással, az iskolarendszerrel kapcsolatban egyaránt olyan javaslatok megjelenéséhez vezetett, amelyek a választás szabadságát és az egyenlőtlenségek növekedését ígérik. E változtatások szószólói azok a csoportok, amelyek ennek az ellentmondásos kimenetelnek a pozitívumait fogják élvezni. Valójában választhatnak jobb iskolát, kórházat, nyugdíjat – és ezzel másoknál „egyenlőbbek” lesznek. Az egyértelmű előnyök becslésem szerint legfeljebb a lakosság 20-30 százalékát hozhatják a mainál jobb, alkalmasint sokkal jobb helyzetbe. A többiek a szabadságból keveset fognak élvezni. Vagy nem lesz pénzük a jobb biztosítást stb. megvenni, vagy lakóhelyükön nem lesz választási lehetőség. A maihoz képest feltehetően növekvő egyenlőtlenségek azonban nagy valószínűséggel sokukat sújtják majd – ha másért nem, hát relatív helyzetük romlása miatt.

Ha még lehetőség lenne megváltoztatni a már széles körben népszerűsített nézeteket a most formálódó politikai erők segítségével egy új parlamentben, akkor épp a jóléti ellátásoknál a differenciálás és privatizálás helyett a demokratizáló, decentralizáló, az intézményeket felszabadító megoldások felé kellene először elindulni. Ha ezek

sikertelenek lesznek, még mindig van idő a dezintegrálásra. Ha azonban a rendszerek szétválása bekövetkezik, onnan visszautat már nehéz lesz találni.

Összefoglalva az állam – és a többi szféra – szerepét, a változtatás kulcsa nem az állam megszüntetése, hanem teljes átalakítása. „Paradox módon egyszerre van szükség nagyobb központosításra és nagyobb decentralizálásra, ha maximalizálni akarjuk a szükségletek kielégítését.” E kettős stratégia lényege, hogy egyfelől „(...)támogatni kell a lokális szinten a kísérleti megoldásokat, az általános jóléti ellátás előképeit. Másfelől a központi politika olyan új formáit kell kialakítani, amelyek valóságos értelmet adhatnak a szociális jogoknak, a gazdagság, a jövedelmek és az esélyek újraelosztásának. Azt állítjuk, hogy ezek nem antagonisztikus, hanem egymást kiegészítő utak egy humánusabb jóléti rendszerhez vezető úton. Ebből az következik, hogy a jóléti állam újraformálásában szerepe van a progresszív erők mindkét típusának, azaz a feministáknak, a fajgyűlölet-ellenes mozgalmaknak és minden más közösségi alapú mozgalomnak az egyik oldalon, illetve a választási sikerre koncentráló munkásmozgalom hagyományos pártpolitikájának a másikon. Az első a második nélkül a politikai szétaprózódás és új egyenlőtlenségek megjelenésének a veszélyét hordozza. A második az első nélkül azt a veszélyt rejt magában, hogy újra feltámadnak a mai antidemokratikus, bürokratikus és szakemberek által uralt jóléti intézmények”. (...)”*A kérdés tehát nem az, hogy legyen-e állam, hanem az, hogy ez milyen legyen, és hogy hogyan biztosíthatja azok jogait és szükségleteit, akiket nem uralnia, hanem szolgálnia kell.*” (Doyle-Gough, 1984)

(Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.)

Jegyzetek

¹ A költség-haszon elemzés korlátairól lásd *Németh Miklós Mishan* könyvéhez írott előszavát. Igaz, azóta a helyzet tovább változott. Legújabbban az amerikai közgazdaság-tudomány már az egyenlőtlenségek számszerűsítésével kísérletezik. (Garai Lászlótól kapott Információ.)

² A külön – jobb és rosszabb – ellátórendszerek biztosítás mellett is létrejöhetnek, ha ugyanis vannak olcsóbb és drágább, rosszabb vagy jobb ellátást garantáló biztosítások, így működött például Magyarországon a háború előtt a kórházi rendszer.

³ Természetesen a piaci szabadság negatív is lehet – mint a nem sikeres vállalkozó piacról való kiszorításának szabadsága, a nem elégséges vásárlóerővel rendelkező fogyasztó piacról való kiárazásának a szabadsága, a nem piacképes munkavállaló munkahely elvesztési szabadsága stb. A „negyedik út” e negatív szabadságok egy részét kívánná korlátozni a fogyasztó és a munkavállaló gazdasági és szociális jogainak védelmével. Nehezebb a kérdés a vállalkozói negatív szabadsággal, például a tönkremenés szabadságával. Itt csak utalhatok rá, hogy ez is összefügghet a jóléti elosztással -, ha például humán szolgáltató vállalkozó szorul ki a piacról, és valakinek át kell vennie az ellátást. (Walker, 1989)

⁴ Magyarországon eddig az állam minden szerve és intézménye politikailag „túltöltött” volt, illetve az „államvallással” volt telítve – a helyi tanácsoktól az iskolán át a hadseregig. Ezért olyan erősek ma azok a követelések, amelyek ezt a helyzetet meg akarják szüntetni, s vagy a pártönkivüliséget követelik meg egyes funkciók betöltéséhez, vagy legalább azt, hogy legalább ne a párttagság függvénye legyen az állami poszton képviselt vélemény. Az állam világnézeti semlegessége a szociális szolgálatokban különösen fontos.

⁵ Angliában a legutóbbi időkhöz állami egészségügyi szolgálat (NHS) működött. 1980-ban a GDP 5,7 százalékát fordították egészségügyre, ami az OECD-országok között a legalacsonyabb arány.

⁶ Érdemes Kanada példáját megemlíteni. Egy 100 évvel ezelőtti törvény értelmében Kanadában 4 iskolarendszer van, a két nagy nyelvnek (angol, francia) és a két nagy vallásnak (katolikus, protestáns) megfelelően. Minthogy a nem vallásos szülőket ez nehéz helyzetbe hozná, a protestáns iskolák egy ideje valójában laikus, nem felekezeti iskolaként működnek. Egyébként valamennyi iskolát teljes mértékben az állam finanszírozza. Az iskolaszékek döntik el, hogy milyen kísérleti iskolát, iskolán kívüli kísérletet finanszíroznak a hozzájuk benyújtott pályázatok alapján. A finanszírozás színvonala olyan, hogy senkinek nem jut eszébe további pénzeket felhajtani. (A más vallású vagy meggyőződésű szülőknek módjuk van magániskola létrehozására, de ebben az állami finanszírozás szerepe sokkal kisebb.) (Róna Zsuzsa kanadai iskolaigazgató közlései.)

Irodalom

Abel-Smith, B. (1976): *Value for Money in Health Services*. London, Heinemann.

Angelusz Róbert-Nagy Lajos Géza-Tardos Róbert (1987): Aktualitások és választóvonalak a szociálpolitikai közgondolkodásban. In: *Szociálpolitika ma és holnap*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Buda Béla-Gayer Gyuláné (1989): Családsegítő humán szolgáltatások. In: *Humán reform*. Szerk. Levendel-Zelnik, Budapest, Közművelődési Információs Vállalat, 1989.

Doyle, Len-Ian Gough (1989): Human Needs and Socialist Welfare. *Praxis International*, vol. 1., no. 6.

Fordulat és reform (1987): *Medvetánc* melléklete, 2. sz.

Gács Endre (1985): Szociális kiadásaink nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*.

Gács Endre (1987): *Társadalmi jövedelmek az európai KGST országokban*. Országos Tervhivatal.

Gayer Gyuláné (1989): *Szociális terhek a családban*. MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Glennerster, H. (1985): *Paying for Welfare*. Basil Blackwell, Oxford.

Johnson, N. (1987): *The Welfare State in Transition*. Wheatsheaf. London.

Kopátsy Sándor (1988): A költségvetés tüdőklése és bukása. *Valóság*. 11. sz.

Lakatos Mária (1989): Önszervező csoportok. In: *Humán reform*. (Szerk. Levendel L.-Zelnik J.)

Lesemann, F. (1989): Privatization, Choice and Democracy. In: *Clients or Co-producers*.

Losonczy Ágnes (1986): Társadalmi ártalom, hiányzó védelem. *Magyar Tudomány*. 3. sz.

Manchin Róbert-Szelényi Iván (1986): Szociálpolitika az államszocializmusban. *Medvetánc*, 1986, 2-3. sz.

Meyers, W. R. (1981): *The Evaluation Enterprise*. Jassey-Bass, San Francisco-Washington-London.

Mishan, E. J. (1982): *Költség-haszon elemzés* (Cost-Benefit Analysis). Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Semjén András (1987): *Oktatásfinanszírozás és hiány*. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet.

Szala Júlia (1987): Társadalmi valóság és reformalternatívák. *Medvetánc* melléklete, 2. sz.

Szelényi Iván (1983): *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford University Press, Oxford.

Szociális jogalkotás irányai (1989) In: *Útkeresés és szociális biztonság. Elgondolások az átmeneti időszak szociálpolitikájáról*. Készítette az SZEM Szociálpolitika Távlati Fejlesztési Bizottsága, 1989, február.

Szociálpolitika ma és holnap (1987) (Szerk.: Ferge Zs.-Várnai Gy.) Budapest, Kossuth Kiadó.

Walker, A. (1989): Synopsis. Megjelent: *Clients or Co-producers*.

III.

SZOCIÁLIS HELYZETEK ÉS SZOCIÁLPOLITIKA

1. A GYERMEKES CSALÁDOK ÉS A SZOCIÁLPOLITIKA

Sokféle társadalmi, gazdasági, politikai érdek motiválhatja az államnak a gyerekekre, illetve a gyermekes családokra irányuló tevékenységét. Ezek között – időszakonkénti hangsúllyal – deklarált szerepe volt

- a (női) foglalkoztatásnövelés gazdasági érdekének – az extenzív fejlődés szakaszaiban;
- a női foglalkoztatáscsökkentés érdekének – gazdaságilag stagnáló vagy intenzív foglalkoztatásra törekvő időszakokban;
- a megfelelő struktúrában képzett munkaerő iránti gazdasági-társadalmi érdeknek – elvben folyamatosan;
- a női emancipáció társadalmi-politikai érdekének – elvben folyamatosan;
- a népességszám-növelés népesedéspolitikai érdekének – folyamatosan;
- a felnövő generáció társadalmi normakövetésre való nevelésének, megfelelő intézményi keretek közti szocializáció révén – folyamatosan;
- a kollektív nevelésnek az individualizált neveléssel szembeni előnyét bizonyító politikai érdeknek – főként az 1945 utáni első egy-másfél évtizedben;
- a családon belüli nevelés előnyeit és az anyaszerepet hangsúlyozó érdeknek – főként az utóbbi 1-2 évtizedben;
- a munka szerinti elosztás jobb érvényesülését biztosító gazdasági érdeknek (a gyerekek eltartásához való állami redisztributív jövedelmi hozzájárulás révén) – főként az utolsó két évtizedben;
- a munkafegyelem, a munkahelyhez kötés erősítésére irányuló gazdasági-társadalmi érdeknek egy sor, a gyermekkel kapcsolatos juttatás szülői érdemhez, munkaviszonyhoz kötésével – folyamatosan, időszakonként erősödően;
- a társadalmi mobilitás erősítésének politikai érdeke elsősorban iskolai hátrányok csökkentésével, illetve adminisztratív pozitív diszkriminációval – főként az 1945 utáni első 1-2 évtizedben;
- a gyerekek testi-szellemi egészsége biztosításának érdeke, részben a gyerekek, részben a zavartalan társadalmi újratermelés érdekében (amennyiben ez a családban nem biztosítható, akkor a gyereket a családtól kiemelni) – ez folyamatos, erősödő érdek;
- a gyerek érdeke, hogy *jó legyen gyerekek lennie* – legyen szó csecsemőről, kisgyerekről, serdülőről, egészségesről vagy betegről, okosról vagy butáról – elvben mindig, gyakorlatban alig érvényesülő érdek.

Látható, hogy az egyes érdekek egy adott pillanatban ütköznek, vagy időben egymást követően ellentmondanak egymásnak. Az is észrevehető, hogy az érdekek súlycsoportjai nem azonosak. Nem véletlen tehát, hogy a gyerekek *jói-léte*, egyszerűen az, hogy jó legyen gyerekek-fiatalnak lenni, csak a legritkább esetben szerepelt domináló motívumként a gyerekekre-családokra irányuló szociálpolitikai rendszerek kidolgozásánál. (Amennyire kutatásainkból megítélhető, ez volt a vezető motívum egy-két nevelőotthon -a Lóczy-csecsemőotthon, a hajdúhadházi gyermekváros szervezésénél, a Hermann Alice nevéhez fűződő új magyar óvodapedagógiánál, a Bárczy Gusztáv gyógypedagógiai főiskola megalapításánál, a nevelési tanácsadók kialakításánál stb.) Pontosabban: volt és van jó néhány progresszíven gondolkodó és humánus pedagógus, pszichológus, gyermekvédelmi szakember az országban, akiknek a gyerek a szívügye, minden más érdektől-meggon-dolástól függetlenül. Szerencsés történelmi pillanatokban módjuk-lehetőségük volt egy-egy intézmény, esetleg egy egész intézményrendszer alapjait lerakni, és hosszabb-rövidebb ideig a gyerekközpontú szemléletet ott élővé, uralkodóvá tenni. Gyakrabban csak arra volt-van módjuk, hogy abban a szűk körben ahol éppen működnek – egy-egy óvodai csoportban, iskolai osztályban, nyári táborban, gyermek-pszichológiai rendelőben, gyámügyben -, a lehetőség szerint ezt a szemléletet érvényesítsék, gyakran az őket körülvevő közeg ellenállásával, alkalmasint ellenségeségével szemben. Az említett többi érdek azonban – tetézzve az intézmények bürokratikus érdekeivel – fokozatosan elnyomta, illetve folytonosan sorvasztja-gyengíti a fenti törekvéseket. Ez – többek között – azért érthető, mert a gyerekeket körülvevő világban is az a felfogás dominál, hogy a „fejlődést” és „eredményességet” formálisan kell bizonyítani – statisztikákkal, adatokkal, mégpedig minderről „felfelé” kell bizonyítékot adni. Márpedig ami mérhető, az a védőnői látogatások, a beiskolázott gyerekek, a jeles és bukott tanulók, a napköziben vagy kollégiumban levők száma, illetve az, hogy megvannak-e az óratervek és követik-e a pedagógusok a központilag előírt tantervet. Hogy mindezt milyen emberi-gyermeki áron érte el az intézmény (gyermeki

szorongásban, képességek visszaszorításában, vágyak regulázásában, pedagógusok pályaelhagyással végződő túlszabályozásában), arról nincs szó, többnyire nem is lehet „statisztika”, azt a felsőbb szervek nem ellenőrzik vagy értékelik. Mindezért ezek az intézményrendszerek és felelős vezetőik számára könnyen elfelejthető, nem fontos, mert *őket nem minősítő* ügyek.

A gyerekekkel kapcsolatos társadalom- és szociálpolitikai tevékenységek végeredményben számszerűleg és formálisan kedvező képet, olykor impozáns eredményeket mutathatnak. A családi pótlék nemzetközileg elfogadható szintű, a gyes-gyed szokatlanul bőkezű, a gyermekintézmények hálózata széles körű.

A sokáig szinte folyton javuló, emelkedő trendek látszólag ellentmondanak a gyermeki érdekek háttérbe szorulásáról mondottaknak. A gyerekes családok helyzetére vonatkozó részletesebb adatok azonban – sajnos – sok tekintetben alátámasztják a kevésbé derűlátó diagnózist.

A gyerekek nyugodt otthoni neveléséhez mindenekelőtt pénz kell -hogya legalább ne legyenek szorítóak az anyagi gondok. A családi pótlék mindig csak csekély hányadát fedezte az eltartási költségeknek. Összege 1977 óta (többszöri emelés ellenére) *reálértékben* alig emelkedett. (így például a legnagyobb tömeget a kétgyerekes családok jelentik. Az átlagos családi pótlék – névleges értékben – a kétgyerekes családoknál gyerekenként 720 Ft volt 1977-ben, 1200 Ft 1983 júliusától, 1420 Ft 1985 januárjától. 1977. évi reálértékben számítva azonban a fenti időpontokban 720, 770 és 790 Ft-ot ért a családi pótlék.)

A megfelelő' életszínvonal eléréséhez szükséges jövedelem és a tényleges jövedelem között annál nagyobb a rés, minél több a gyerek. Hosszú ideje nem változott az a helyzet, hogy – még a gyerekek kisebb szükségleteit és a nagyobb családok megtakarításait figyelembe vevő fogyasztási egységre számított jövedelmeknél is – a kétgyerekesek 25, a háromgyerekesek 35, az ennél több gyerekesek 50 százalékkal maradnak el a gyerektelenektől.

Az átlagos jövedelemkülönbségek mögött az húzódik meg, hogy már két gyerekkel is nehéz bejutni a jobb módú családok közé, de 3 vagy több gyerek szinte automatikusan szorít a legsó, társadalmi minimum körüli vagy az alatti jövedelemcsoportokba.

1. tábla

Egy főre és egy fogyasztási egységre számított jövedelmek, ha a háztartásfő aktív kereső

19 éven aluli eltartott gyerekek száma	Egy főre jutó		Egy fogyasztási egységre jutó		Egy főre jutó személyes havi jövedelem Ft	A háztartások népességének %-os megoszlása	
	személyes jövedelem a gyerektelenek százalékában					1983	1972
	1972	1982	1972	1982			
0	100	100	100	100	4748	27,9	23,9
1	77	73	86	83	3471	33,5	28,4
2	62	60	77	76	2865	27,8	36,2
3	51	50	66	66	2353	6,5	8,1
4 és több	34	37	47	51	1758	4,3	3,4
Összesen	75	72	86	83	3408	100,0	100,0

1982-ben a gyerektelen családokban élő személyek *háromnegyedénél* (72 százalék) havi 3800 Ft feletti volt az egy főre jutó jövedelem és 2200 Ft alatti havi jövedelemből mindössze 2 százalék élt. A háromgyerekesek közül 4 százalék, a négy- és többgyerekesek közül *senki* nem jutott e felső jövedelmi csoportokba, viszont a háromgyerekesek 44 százaléka, a *négyes többgyerekesek 83 százaléka él a minimálisnak tekinthető havi 2200 Ft alatt.*

A gyerekes családok rossz anyagi helyzetében a legfontosabb tényezők maguk a gyerekek – pontosabban az, hogy a családi pótlék alig kompenzálja a velük kapcsolatos többletkiadásokat. A családi pótlék kompenzáló szerepe látszólag jelentős. A személyes rendelkezésű jövedelmeken belül a pénzbeli társadalmi jövedelmek (amelyek jelentős részét a családi pótlék teszi ki az aktív keresős, gyerekes háztartásoknál) aránya 13 százalék az 1 gyerekeseknél, 17 százalék a 2 gyerekeseknél, 25 százalék a 3 gyerekeseknél, 34 százalék a négy- és többgyerekeseknél. Ennek ellenére az *1 főre* számított összeg csak lassan emelkedik, és a 3-4-5 gyerekeseknél sem éri el a havi 600 Ft-ot.

A gyerekek száma mellett természetesen nem elhanyagolható tényező a család keresőinek társadalmi helyzete, munkamegosztásban elfoglalt helye. Ettől függően átlagosan 1000 Ft-os nagyságrendű

különbségek lehetnek azonos nagyságú, de jobb vagy rosszabb pozíciójú családok egy főre jutó jövedelmében. Ebből adódik, hogy a vezetőknél, értelmiségieknél még 2-3 gyerek mellett sem túl nagy (5-10 százalék) a minimumszintek (1800 vagy 2000 Ft) alatt élők aránya – a munkásoknál viszont ez 70-80 százalék is lehet. (L. 2. tábla)

2. tábla

3 vagy többgyerekes háztartásokban élő személyek aránya az adott csoporthoz tartozó összes személyhez viszonyítva (1982)

A háztartásfő munkajelleg-csoportja (csak aktív keresők)	1800	2200	3800
	Ft egy főre jutó jövedelem		
	alatt	alatt	felett
	élők aránya a 3 és többgyerekesek között (%)		
Összes szellemi	2	25	8
Összes fizikai	33	60	2
Ebből: szakmunkás	14	46	3
betanított munkás	47	67	–
segédmunkás	55	78	–

Az egyszülős családokban az anyagi helyzet nem sokkal rosszabb, mint a teljes családokban. Ez – számos országgal összehasonlítva – előnyösen különbözteti meg Magyarországot, hiszen a csonka családok sok helyen a legszegényebbek közé tartoznak. Ez a pozitívum akkor is tagadhatatlan, ha ára van: egyfelől a családjától külön élő szülő (többnyire apa) anyagilag is nehéz helyzete, másfelől a gyereket vagy gyerekeit egyedül nevelő szülő (többnyire anya) túlterheltsége. (L. 3. tábla)

Az utolsó 5-10 év társadalmi mozgásai, a nyugdíjasok helyzetének relatív javulása következtében a gyerekesek anyagi szintje a társadalom egészéhez képest *romlik*. Világosan kitűnik ez az adatokból, hogy kikből tevődött össze a népesség legkisebb jövedelmű tizede, a legszegényebb 1 millió ember most, illetve öt vagy tíz évvel ezelőtt. (L. 4. tábla)

Vagyis tíz évvel korábban a lakosság (anyagilag) legszegényebb tizedén belül 33 százalék, 1982-ben 41 százalék volt gyerek, 14 százalék, illetve 19 százalék a kisgyerek. 1972-ben még jóval több volt a „szegények” között a nyugdíjas, mint a kisgyerek – 1982-re teljesen megfordult a helyzet.

3. tábla
A házaspárral és a csak egyik szülővel élő gyerekes családok jövedelmei

A háztartásfő munkajelleg-csoportja	Egy főre jutó személyes jövedelem Ft, ahol					Egyszülős családok jövedelme a teljes család jövedelmének %-ában	
	házaspár él			egy szülő él			
	1	2	3 és több	1	2 és több	1	2
	19 éven aluli eltartott gyerekekkel					gyerek esetén	
Vezető, értelmiségi	4320	3483	2872	4172	3069	97	88
Egyéb szellemi	3684	2996	2414	3143	2649	85	88
Szakt munkás	3425	2804	2375	3074	2492	90	89
Betanított és segéd munkás	3090	2491	1880	2901	2216	94	89
Mezőgazdasági fizikai	3342	2641	2123	-	2700	-	102
Aktív keresők együtt	3511	2867	2205	3189	2426	91	85
Nyugdíjasok	3127	2311	1777	2869	1832	92	79
Összes gyerekes háztartás	3486	2858	2191	3157	2356	91	82

4. tábla
Kik tartoznak a népesség legalacsonyabb jövedelmű tíz százalékához?

	1972	1977	1982
Aktív keresők	17,7	18,6	23,6
ebből: fizikai dolgozók	16,8	17,3	21,8
Inaktív keresők	28,2	28,8	22,2
ebből: nyugdíjasok	24,6	22,9	15,2
Eltartott gyerekek és tanulók	32,5	34,4	40,8
ebből 0-6 évesek	13,7	15,0	18,9
Más eltartottak	21,6	18,2	13,4
Összesen:	100,0	100,0	100,0
ezer főben	1 038	1 062	1 071

Nem annyira arról van szó, hogy a gyerekesek *abszolúte* szegényebbek lettek, mint arról, hogy a *többiek* relatív helyzete javult, illetve hogy időközben a népesség struktúrája is változott. Az össznépességen belül 1972 és 1982 között 14 százalékról 20 százalékra nőtt a nyugdíjasok aránya (ennek ellenére lettek kevesebben a legszegényebbek között), és 11 százalékról 6 százalékra csökkent a felnőtt eltartottak aránya. A legkisebb nyugdíjasok elhaltak, a felnőtt eltartottak keresővé váltak – azaz így vagy úgy, kikerültek a legalsó tizedből. De a tizedbe mindig 1 millió körüli ember tartozik. Így a kikerülő idősek, nem keresők helyére felnőtt keresők és gyerekek léptek – nem abszolút csökkenő, de az átlag mögött a korábbinál jobban elmaradó jövedelmükkel.

Persze, amíg jövedelmi különbségek lesznek, addig mindig lesznek abszolúte vagy relatíve szegények. Es nehéz, lehetetlen eldönteni, mi a rosszabb: ha az idősebb, az egész életet végigdolgozók helyzete válik

reménytelenné, ami az egész társadalom közérzetét rombolja, vagy ha a gyerekek és a gyerekes családok érzik azt, hogy gyerekeik a társadalomnak nem (elég) fontosak, hogy nem kapják meg azt, ami egészséges testi-szellemi fejlődésükhöz szükséges lenne.

1982-ben összesen 2742 ezer 19 éven aluli eltartott gyerek élt az országban. Közülük 290 ezren olyan családban, ahol 1800 Ft alatt, összesen 652 ezer pedig olyanban, ahol 2200 Ft volt az egy főre jutó jövedelem. Ebben az évben az egy főre számított létminimum nagyobb családoknál 1700-2200 Ft körüli, a saját jogú nyugdíjminimum pedig 1800 Ft volt. Legalább 300 ezer gyereknél lett volna tehát a rendelet alapján indokolható az ún. nevelési segély nyújtása (ami a jövedelem oldaláról ahhoz kötött, hogy a családban az egy főre jutó jövedelem a mindenkori saját jogú nyugdíj szintje alatt legyen). A tényleges anyagi helyzet alapján ennél több családnál lett volna indokolt jövedelemkiegészítés, ha legalább a létminimum elérése lett volna a cél.

A nevelési segély torz feltételei, diszkrecionális jellege és a segélyt övező homály miatt a hivatalosan segíthető családok töredéke jutott csak nevelési segélyhez. A családok maguk alig jelentkeznek kérelmezőként: a figyelmes gyerekvédők, pedagógusok szokták a tanácstól e segélyt kijárni. Tény, hogy a nevelési segélyt kapó gyerekek száma a segély bevezetésének éve, 1974 óta így is „dinamikusan nőtt”: 1980-ban 11 ezer, 1984-ben közel 24 ezer gyerek után kaptak a családok valamennyi segélyt (ami még nem biztos, hogy a nyugdíj minimumszintje fölé emelte a családot). De az összes segélyezett gyerek így is csak töredéke, kevesebb, mint 10 százaléka azoknak, akik nagyon szűkös körülmények között élnek.

A nevelési segéllyel kapcsolatban egyébként sajátos struccpolitika figyelhető meg. Segélyt a család csak akkor kaphat, ha „egyébként” alkalmas a gyerek nevelésére: a lakásfeltételek elfogadhatóak, legalább egy, de lehetőleg mindkét szülő munkavállaló, nincs a családban deviáns, a gyerekek „rendesek” (például nem hiányoznak igazolatlanul az iskolából stb.). Ha e feltételek közül akár csak egy nem teljesül, akkor a család „alkalmatlan a gyerek nevelésére”, azaz a gyereket állami gondozásba kell venni.

Ténylegesen a gyerekeknek csak kicsiny része kerül ki a családból (1983-ban 31 ezer volt az állami gondozott, jelentős részük nem anyagi okok miatt). Tömegesen létezik tehát az a „22-es csapdája”, hogy a család azért nem kap segélyt, mert nem „érdemes” rá – viszont semmiféle eszköze, lehetősége nincs arra, hogy valaha is érdemessé váljon. Sőt, az elemi szükségleteket sem tudja kielégíteni, így egyre lejjebb csúszik a lejtőn. (Tévedések elkerülése érdekében: nem azt állítjuk, hogy a 2-300 ezer gyereket, akik elvben kaphatnának, de nem kapnak segélyt, a hatóságok mind „érdemtelen” családokban élnek minősítenék. A nevelési segély hiányának többnyire csak az az oka, hogy nincs elég pénze a tanácsnak. Felesleges lenne tehát felkutatnia a „rászorulókat” – sőt, örülnie kell, hogy azok maguk nem jelentkeznek.)

„Struccpolitikáról” azért beszélünk, mert senki nem néz szembe azzal, hogy mi lesz azokkal a gyerekekkel, akiknek családja nagyon rossz feltételek között él, de segélyt nem kaphat. Minden objektív feltétel afelé tereli őket, hogy ne „illeszkedjenek be” tisztességesen abba a társadalomba, amelyik „nem kér belőlük”, nem fogadja el őket.

Az aktív keresők háztartásaiban élő gyerekek helyzetét egyébként még annyira sem tartjuk megoldhatónak a mai segélyrendszer kiterjesztésével, mint például az idősek esetében. A segély kivételként elfogadható. Munkaképes szülők családjainál *tömeges* megoldásként társadalomromboló és gazdasági ellenőztető. Ez akkor is igaz, ha nem egyedi elbírálásra épül a segély, hanem leendő jogszabályban rögzített elvekre épülve alanyi jogként illeti az érdekelteket. Hosszabb távon csak a családi pótlék jelentős emelése hozhat itt megoldást.

A pénzbeli szociálpolitikai jövedelmek kompenzáló hatása nem tekinthető kielégítőnek (bár ezek nélkül a többgyerekesek helyzete szinte elviselhetetlen lenne). A természetbeni szociális ellátásoknál elvileg még jelentősebb lehetne a kompenzáló hatás, hiszen igen sok területen – lakásnál, üdülésnél, különböző gyermekintézményekben prioritást lehetne biztosítani a többgyerekes családoknak. Az *összes* természetbeni ellátásnál ez az összefüggés még fenn is áll. A természetbeni szociális jövedelmek a családok összes jövedelmén belül az 1 gyerekes családoknál például 16, a 4 és többgyerekeseknél 29 százalékot tesznek ki és az egy főre számított összeg is fokozatosan emelkedik. A részletekből azonban az tűnik ki, hogy a gyerekek számának növekedésével egyre nő (összegben is, arányban is) azon természetbeni ellátások aránya, amelyek kötelezőek vagy elemi fontosságúak és zuhan azoké, amelyek különösen fontosak lennének az életesélyek javítása vagy egyszerűen az élet megszépítése szempontjából. Még az „elemi fontosságú” ellátásoknál is az a helyzet, hogy a bölcsődéből és az óvodából a többgyerekesek kiszorulnak és csak a valóban kötelező általános iskolai oktatás magyarázza a rohamos növekedést. (L. 5. tábla)

5. tábla
A természetbeni társadalmi jövedelmek nagysága és összetétele a különböző gyerekszámú háztartásokban (1982)

19 éven aluli eltartottak száma (csak aktív kereső háztartásfők)	Kötelező vagy elemi fontosságú („A” típusú)	Életesély-javító vagy kellemes („B” típusú)**	Összes	„A” típusú	„B” típusú	Összes	Természetbeni társadalmi jövedelem egy főre jutó havi összege Ft	
	természetbeni jövedelmek %-os aránya az összes természetbeni jövedelmen belül			természetbeni jövedelem az összes jövedelmen belül			Össze- sen	Ebből „B” típus
0	48	52	100	4,6	4,9	9,6	501	259
1	60	40	100	9,3	6,3	15,6	642	260
2	71	29	100	13,8	5,5	19,3	686	197
3	78	22	100	18,0	5,0	23,0	701	152
4 és több	86	14	100	25,2	4,2	29,4	733	106
Összesen	65	35	100	10,1	5,5	15,6	632	223

* Az „A” típusba soroltuk az egészségügyi ellátást, óvodát, általános iskolát, szakmunkásképzést.

** A „B” típusba került a gimnázium, szakközépiskola, felsőoktatás, üdülés, munkahelyi étkezés, kultúra, sport és lakásdotáció.

Lakásviszonyok a gyermekes családoknál

A szociálpolitika egyik legfontosabb feladata a többgyerekesek megfelelő lakásának biztosítása lenne. Az erre vonatkozó kormányhatározatok sajnos erőtlennek bizonyultak az általános lakáshiánnyal, újabban a piaci erők működésével szemben. Mind az 1980-as népszámlálás, mind az 1982. évi jövedelmi felvétel a sokgyerekesek súlyos lakáshelyzetéről ad képet. A zsúfoltság különösen a 3 és többgyerekeseknél nyomasztó. Az 1980. évi népszámlálás szerint a 3 gyerekesek 18, a 4 és többgyerekesek 30 százaléka lakott *egyszobás* lakásban. Ez együtt kb. 750 ezer gyereket jelent! A zsúfoltság társadalmi és anyagi helyzet függvénye is – ennek megfelelően a fizikai dolgozóknál rosszabb a helyzet, mint a szellemieknél. (6. tábla)

6. tábla
Laksűrűség a különböző gyerekszámú családokban
(ahol a háztartásfő aktív kereső), 1982

19 éven aluli eltartottak száma	Egy szobára jutó fők átlagos száma			Azon háztartások %-os aránya, amelyeknél 3-nál többen laknak egy szobában
	az összes háztartásban	ebből: ahol a háztartásfő		
		szellemi	nem mezőgazd. fiz. dolg.	
0	1,10	0,99	1,15	0,4
1	1,50	1,33	1,56	2,4
2	1,70	1,55	1,76	7,9
3	2,05	1,61	2,12	11,4
4 és több	3,24	1,88	3,46	46,1
Összesen:	1,50	1,30	1,57	4,5

Megjegyzendő, hogy a lakás zsúfoltságát többféle mércével lehet mérni. Az 1980. évi népszámlálásnál azt tekintették „szűk” lakásnak, ahol a hivatalosan megállapított igényjogosultság szerinti szobánkénti 2 főnél többen laktak. (Ez azt jelenti, hogy a lakás legalább egyik szobájában hárman vagy annál többen éltek.) A lakásviszonyokat emellett az is meghatározza, hogy milyen a felszereltség, a komfortosság. „Nem komfortosnak” azt a lakást tekintették, amelyben vagy fürdőszoba, vagy vízöblítéses WC vagy egyik sem volt. Mind a zsúfoltság, mind a komforthiány fokozatosan romlik a gyerekszám növekedésével. (7. tábla)

7. tábla

A szűk, illetve nem komfortos lakásokban lakók aránya a gyerekek^{*} száma szerint, adott csoporthoz tartozó összes személyhez viszonyítva (1980)

A háztartásban élő gyerekek száma	Szűk	Nem komfortos	Szűk és nem komfortos
	lakásban lakók %-os aránya		
0	17	56	10
1	40	44	24
2	44	38	23
3	79	50	46
4 és több	85	68	64
Összesen:	32	49	19

^{*}A népszámlálás nemcsak az eltartott, hanem a családi állás szerinti összes „gyereket” figyelembe veszi. A táblázatban jelzett tendenciák azonban a fiatalabb – 30, 40, 50 éves – családfelek családjában is hasonlóak, azaz a kisgyerekes családoknál sem jobb a helyzet, mint országosan.

1980 óta valamit javult a lakások szűkössége és kivált komfortossága (főként a lakosság fokozott erőfeszítései nyomán). A tendenciák azonban nem változtak 1982-ig, s valószínűleg azóta sem. Sőt, az anyagi helyzet romlásával és az árak emelkedésével újabban egyes esetekben veszélybe kerülhet a már megszerzett lakás is, mert a részleteket vagy a rezsit nem bírja a család fizetni. Ez egyelőre szórványos jelenség. Ám felhívja a figyelmet egy újabb szociálpolitikai hézagra, arra, hogy nincs semmiféle szociálpolitikai eszköz (lakbér-, törlesztés- vagy lakásfenntartási kiegészítő járandóság vagy segély) annak megakadályozására, hogy ne kelljen a családoknak csupán anyagi okok miatt elfogadható lakásukat elhagyni. Az az új szemlélet, amely azt óhajtja, hogy „mindenki lakjon keresetének megfelelő lakásban”, szociálpolitikai eszközök híján szinte kikényszerítené, hogy a kisebb jövedelmű többgyerekesek (a három- és többgyerekesek 50-60-70 százaléka) tömegesen hagyják el elfogadható lakásukat, főként a városokban.

A GYERMEKEK NAPKÖZBENI FELÜGYELETE

A sokgyerekes családok helyzetét külön nehezíti, hogy a gyes is, a gyermekintézmények is többnyire az anya munkaviszonyához kötődnek-e családok jelentős részében azonban az anya épp a sok gyerek miatt nem tud munkát vállalni. Ezért valóban az a helyzet, hogy még a relatíve bőségesen rendelkezésre álló óvodából is kiszorulnak a sokgyerekes családokból érkezők (illetve legfeljebb a többé-kevésbé kötelező rövid iskola-előkészítőbe jutnak be). Ez sajátos csapda. Az óvoda ugyanis egészében is, kivált azonban az utolsó évben egyre inkább olyan iskola-előkészítő intézmény lett, amelyre az általános iskola sokban támaszkodik, feltételezve, hogy oda *mindenki* járt. Aki mégsem, az behozhatatlan hátrányba kerül.

A gyermekintézmények szűkössége főként az általános iskolában, azon belül is a felső tagozaton kezd nyomasztóvá válni. A kisebbeknél a gyes, a gyed, az anya otthon maradása és a gyermekintézmények a túlnyomó többségnél megoldják a napközbeni ellátás gondját. A nagyobbaknál a családok egy – kis – része a nagyszülőktől kap segítséget, mások különböző (fizetett vagy más miatt bonyolult) megoldásokkal kísérleteznek. Így is a 7-10 évesek 7 százaléka, 40 ezer gyerek és a 11-14 évesek 30 százaléka, 162 ezer gyerek fél napig *teljesen felügyelet nélkül van*. A gyerekek magánya főleg budapesti és városi jelenség, s így a helyi kisközösség odafigyelésére se lehet hagyatkozni. Igaz, a napközi otthonok jelentős része nem megfelelő vagy épp rossz színvonalú. Ezért nehéz azt állítani, hogy a „legrosszabb napközi is jobb, mint a semmi”. Valószínű azonban, hogy a mai megoldatlanság számtalan további probléma (csavargás, szipó, csövezés) melegágya. A sokféle szociálpolitikai hiány mellett ez a kérdés (amely, mint aláhúztuk, a kicsiknél már szinte nem létezik) eltörpülni látszik – a jövő szempontjából azonban sokkal fontosabbnak véljük, mint amennyi figyelmet kap.

A gyerekek ügye természetesen nem korlátozódik a nagyobb családok nehéz, gyakran reménytelen helyzetére. Ez csupán egy jéghegy csúcsa - annak a mély ellentmondásnak a jelzése, hogy a hivatalos állami politika natalistának vallja magát, mindent megtesz az újszülöttek számának növeléséért, de a már meglevő gyerekek egy jelentős részének rossz helyzetét eltűri. És – mint jeleztük – az anyagi helyzet is csak egy mozzanata a gyerekkérdésnek.

Összefoglalva a gyerekekkel kapcsolatos szociálpolitikai tanulságokat, állítható, hogy

- a zavartalan emberi-társadalmi újratermelés feltételei nem biztosítottak a gyerekek negyedénél-harmadánál:

- az intézményi hálózat mennyiségileg fejlettebb, mint az országok többségében és mint más népességcsoportoknál, de annyi külsődleges érdeket szolgál, hogy a gyerekek elemi érdekei gyakran elsikkadnak. *A gyerekek nem gyerekként, hanem leendő munkaerőként, esetleg leendő állampolgárként fontosak:*

- ennek következtében azok a gyerekek, akikről társadalmi tapasztalatok alapján vélhető, hogy nem lesznek jó munkaerők vagy állampolgárok, még annyi társadalmi segítséget sem kapnak, mint a többiek: ez növeli, illetve újratermeli a *rosszul* születettek (betegek, fogyatékosok) vagy *rossz helyre* születettek (szegények, cigányok, tanulatlan szülők, lump, deviáns szülők gyerekei) hátrányait.

A források szűkössége, az ország relatív szegénysége minderre csak kis részben ad magyarázatot. Alapvető viszonyokról, ezekből táplálkozó szemléletről van szó. A javítás szükségességét a felsorolt információk nyilvánvalóvá teszik.

(Gyerekek a társadalomban. Magyar Úttörők Szövetsége Országos Tanácsa, 1986.)

2. TELJES FOGLALKOZTATÁS

FOGLALKOZTATÁSPOLITIKA

MUNKANÉLKÜLISÉG

Kell-e új ideológia?

A mai – vagy inkább tegnapi – teljes foglalkoztatás egy ideológia jegyében született. Eszerint: a szocializmus a munka társadalma, e társadalomban a munka a létfenntartás egyetlen eszköze, mindenkinek kell tehát munkahely, mégpedig a lassan amúgy is egyeduralkodóvá váló állami szektorban. S munkahelyek lettek. Igaz, a foglalkoztatás bővítése, az extenzív gazdaságfejlesztés alacsony technikai és kulturális szinten ment végbe, s alacsony bérekre, nagy tömegű, igénytelen munkára épített. Mégis valószínűleg ez volt a tömeges szegénység leküzdésének társadalmilag leghatékonyabb útja, s egyben – a létbiztonság legalább elemi szintű megteremtésével – az egyik legfontosabb politikai legitimációs tényező. (Hogy mennyire az volt, ez a munkabiztonság megrendülését követő bizalmi válságból látható.)

A probléma az, hogy (mint a tervezésben általában) az ideológia csak a cél formális elérését igényelte. Amikor a formális eredmény megvolt, a politikai centrum nem foglalkozott tovább a foglalkoztatás tartalmi kérdéseivel, a társadalmi munkaszervezet belső viszonyaival, legalább hosszabb perspektívában a munkák humánusabbá tételével s az ehhez tartozó általános műveltség, képzettségek és technológiák fejlesztésével. Sőt, a reformot követően az átlagbérszabályozással és más eszközökkel indirekten ugyan, de továbbra is ezt a kialakult struktúrát védte. A gazdaságot merevítő mechanizmusok így nemcsak a termelési szerkezet átalakítását gátolták, hanem egyben a munkaerő egy részét is beszorították a képzetlen, igénytelen, gyakran emberkárosító munkákba.¹

A deklarált „teljes” foglalkoztatás ellenére kb. 1-3 százalékos, főként súrlódásos munkanélküliség Magyarországon is mindig volt², csak éppen a voluntarizmus lényegéből adódóan hivatalosan nem lehetett a tény elismerni. Munkanélküliségnek ugyanúgy nem szabadott lennie – nem politikai, hanem *ideológiai* okokból -, mint szegénységnek vagy hajléktalanságnak. Ezért maga a kifejezés vált kimondhatatlanná, tabuvá.

Az ideológiai merevség egyik oka a tulajdon kérdéséhez kapcsolódik. Az állami tulajdon elvileg köztulajdon, a munkás (rész)tulajdonos. Ha az, akkor önmagát sosem fogja megfosztani tulajdonától s egyben megélhetése alapjától. Az elbocsátások nyilvánvalóvá teszik, hogy az állami cégeknél dolgozók egyáltalán nem tulajdonosok. A köztulajdon és munkanélküliség együtt-létezésének paradoxona máig megemészthetetlen.

Mára – ha túl hosszú késéssel is – kimondhatóvá vált, hogy van és várhatóan nő a munkanélküliség. (A szegénység-tabu hamarabb megtört, a hajléktalanságé a mai napig sem.) Hosszú folyamat vezetett idáig. Előbb az fogalmazódott meg, hogy „át kell értelmezni” a teljes foglalkoztatást: a teljes foglalkoztatás nem jelenthet munkahelybiztonságot. A munkahely elveszíthető – de (a nyolcvanas évek első felének álláspontja szerint) munka mindig lesz elég. Azután az az ideológia terjedt, hogy „továbbra is a teljes foglalkoztatás talaján állunk”, de úgy, hogy a hatékony foglalkoztatás a vállalatok, a teljes foglalkoztatás az állam feladata. Ahogyan kitűnt, hogy ezt a feladatot sem lehet könnyen teljesíteni, a munkanélküliség helyett olyan szépítő-fedő kifejezések kerültek forgalomba, mint az, hogy „átmeneti elhelyezkedési nehézségek vannak”. 1986-tól mind nyilvánvalóbb, hogy az „átstrukturálás” egyelőre főként leépítést jelent, és hogy ilyen körülmények között az állam nem képes biztosítani a „teljes” foglalkoztatást.

Csak ezt követően, azaz 1987 második felében vált hivatalosan elfogadott kifejezéssé a munkanélküliség. Ezzel egyidejűleg a korábbi ideológia kiegészült azzal, hogy a munkanélküliség – mégpedig a meghatározatlan nagyságú, azaz a gyakorlatilag mindig létező 2 százaléknál is esetleg jóval nagyobb munkanélküliség – a piaci módon működő gazdaság szükségszerű velejárója. Ez egyfelől óriási eredmény. A tények elismerése a normális közélet elemi feltétele, s egyben az első lépés ahhoz, hogy a bajt kezelni lehessen. Másfelől azonban a mai álláspontok akarva-akaratlanul defenzív, legfeljebb utólag védő foglalkoztatáspolitikai irányába visznek.

Ha ugyanis a munkanélküliség szükségszerű, akkor esetleg lehet enyhíteni a munkanélküliek rossz helyzetét – és sokan épp ezt tartják a szociálpolitika dolgának -, de a munkanélküliséggel „meg kell tanulni” tartósan együtt élni. Az ugyancsak fenntartott másik álláspont, hogy ti. a „teljes foglalkoztatás” mint cél,

fenntartandó, de a „hatékony” és a „teljes” foglalkoztatás szétválasztandó, többféleképpen értelmezhető. Következhetne belőle, hogy az állam – piacképes, de az egyéni törekvésekhez is igazodó egyéni vagy kollektív vállalkozások támogatásával, a nem piaci szektor bővítésével, társadalmi-kulturális hátrányok, leszakadások intenzív csökkentésével stb. – törekszik arra, illetve felelős azért, hogy mindenki végezhesen „hatékony” vagy legalább elfogadható és tisztessen megfizetett munkát. Ma nálunk azonban nem elsősorban ez az értelmezés hat, hanem az, hogy *vannak értelmesen, „hatékonyan” nem foglalkoztatható emberek.* Az ő számukra egy „gazdaságon kívüli”, azaz *az elfogadott társadalmi munkaszervezeten kívüli rendszert* kell létrehozni. Minthogy e munkák definíció szerint nem hatékonyak, csak valamilyen szociális kötelezettség szülötteinek, pótléknak tekinthetők. Szervezésük, díjazásuk, az ezekhez hozzájutás feltételrendszere más lehet, mint az „igazi” munkáknál. Ezért férnek bele az állami kötelezettségvállalásba a szokásosnál alacsonyabb bérek, a hatóságilag szervezett, több-kevesebb büntetőszankcióval körülvett munkaszervezeti formák. Ezért jelent ez a megoldás lemondást az egyéneket egyenjogú állampolgárként *integráló* társadalmi munkaszervezetről azzal, hogy egyeseket (a „nem hatékony” munkaerőt) tartósan elkülönít a többiekől. Ezért jelenti ez a közelítés a „szegmentált munkaerőpiac” tartósítását, a dezintegrálást. Ezért válhat ismét (most már a sztálini típusú voluntarizmus nélkül) a munkához való *jogból* hol kényszer, hol kegy.

Az 1987-ben bevezetett „közhasznú munka” a kényszer és kegy számos elemét egyesíti. Olykor hiányzó szociálpolitikai ellátást pótol – például ide kerülhetnek táppénzre már nem jogosult betegek, több gyereket egyedül nevelő anyák, súlyos alkoholisták. Máskor (a rendelkezés szövege ellenére) erős kényszer működik a „közhasznú munkára” toborzásnál.

Sok más társadalmi értékhez hasonló sorsra jut így a „teljes foglalkoztatás”. A korábbi módszerekkel nem sikerült megvalósítani, ugyanúgy nem, mint a nemek közötti egyenlőséget, az oktatás tényleges demokratizálódását vagy a „magas színvonalú, ingyenes egészségügyi ellátást”. Ezt a felismerést azonban nem egy, a struktúrák legmélyére hatoló önvizsgálat és önbírálat követi, hanem a kudarcok sorsszerűként való elfogadása. Ebben a fatalista felfogásban a kudarcot nem az magyarázza, hogy – például – demokrácia nélkül próbált a társadalomvezetés demokratikus célokat megvalósítani, hogy a formális eredmények fontosabbak voltak, mint a lényeg, hanem az, hogy rossz, téves, irreális volt maga a cél: fel kell tehát adni.

Eközben elfelejtődik, hogy a munkanélküliséggel együtt járó *vállalati* racionalitás *makroszintű* irracionalitást és sokféle pazarlást jelent, illetve hogy a munkanélküliség gazdasági és társadalmi „rossz”. A munkanélküliség pazarlás a hasznosítható munkaerővel – egy olyan társadalomban, amelyben mérhetetlen mennyiségű elvégzendő munka van; egyéni bajok, betegségek, öngyilkosságok melegágya; alacsony vagy hiányos munkanélküli-segély mellett szükségképpen növeli a bűnözés különféle formáit; liberális segélyezési rendszerben pedig az adóalapot csökkenti, „fekete” munkákra, más visszaélésekre késztet; nemcsak a szegénységet növeli, hanem egy új elemet visz az egyenlőtlenség-rendszerbe, nevezetesen a társadalmilag „szükséges” és „felesleges” emberek közötti ellentétet. Egészében tehát dezintegrálja, szétszabdálja azokat a társadalmakat (és ma gyakorlatilag minden társadalom ilyen), amelyek egyik legfontosabb, közös kultúrát is erősítő és teremtő integrációs ereje a társadalmi munkaszervezet. Miközben a már hivatalossá vált magyar nézetek elfelejtkeznek a munkanélküliség negatívumairól, terjed az a nézet is, hogy a munkanélküliség fenyegetése fogja móresre tanítani a fegyelmezetlen munkaerőt. A munkanélküliség hasznáról vallott nézet elfelejti, hogy a „korbács logikája” önmagában ritkán old meg alapvető társadalmi bajokat. Legfőbb baja azonban az, hogy téves. A fejlett tőkésországokban a hatvanas, hetvenes években minimális (2 százalék körüli) munkanélküliség és maximális állásbiztonság mellett sem volt termelést gátló probléma a fegyelmezetlenség.

Azt hiszem, más irányba kellene elindulni a „teljes foglalkoztatás” valóban szükséges ártértelezésénél. E szerint:

– A teljes foglalkoztatás a *társadalmilag-gazdaságilag* értelmes és hatékony foglalkoztatás együttese lenne. Hosszabb távon azt jelentené, hogy összhangba kerülhetnek az ember képességei és végzett munkája. Rövidebb időtávban legalább azt eredményezheti, hogy folyamatosan csökkennek az adott kor színvonalán már alig elfogadható, „ember-alatti” munkakörök. A formálisan értelmezett gazdasági hatékonyság nem lehet az értelmes munka egyetlen kritériuma. Társadalmilag hatékony az is, ha csökken a társadalmat romboló szegregáció, ha enyhül a munkákban is érvényesülő uralmi-alávetettségi rendszer, ha megváltozott munkaképességű emberek rehabilitációval, rehabilitációval és hozzájuk alkalmazkodó munkakörülményekkel (segélyezés vagy segély nélküli nyomor helyett) dolgozhatnak. (Ma e munkahelyek száma az érvényes rendelkezések ellenére csökken.) És természetesen társadalmilag hatékonyak azok a ma „nem termelőnek” tekintett munkák – egészségügy, oktatás, kultúra, szociális, mentálhigiénés, pszichoterapeutikus szolgálatok,

kutatás -, amelyek nélkül sem egészséges és kulturált társadalmi lét, sem hatékony gazdaság nincs. (Ma törekvés van e munkakörök számának csökkentésére.)

– A teljes foglalkoztatás valóban *nem a munkahely, hanem a munkás, a dolgozók biztonságát kell hogy jelentse*. így nem áll ellentétben a társadalmi munkaszervezet folyamatos átalakításával. Sőt csak ilyen mozgásokkal érhető el a munkahelystruktúra „mechanizmusszerű” javítása.

– Ez a fajta teljes foglalkoztatás „spontánul” nemigen valósul meg. Sokféle társadalmi mozgást, „lentől” induló követeléseket, állami cselekvést igényel – és még így is valószínűtlen a cél „maradékalan” megvalósítása. Ezért magától értetődően léteznie kell jogszerű munkanélküli-járandóságnak az akár csak ideiglenesen kiszorulóknak számára, továbbá sokféle rugalmas eszköznek, amelyek a „normális” bekapcsolódás feltételeinek megszerzéséhez igénybe vehetők.

Ma már sokak által elfogadott az a nézet, hogy nemcsak az állami szektorban való alkalmaztatás jelent „igazi” munkahelyet. Az egyéni és közös vállalkozások, szövetkezetek állami szektorral való egyenrangúsága – legalábbis elvben – elfogadott. Kevésbé egyértelmű, hogy van létjogosultsága mind a nyereségre dolgozó, mind az önfenntartó, de nem nyereséges (non-profit) szervezeteknek, mind pedig – meghatározott körben s úgy, hogy ez ne ássa alá végzetesen a piaci mozgásokat – a kisebb-nagyobb mértékben közpénzekből szubvencionált megoldásoknak. (Az utóbbi foglalkoztatási formák jogi és politikai feltételei még hiányoznak.)

A munkavállalási formákkal kapcsolatban mind gyakrabban elhangzó, de itt csak érinthető kérdés az, hogy ez az újfajta „teljes foglalkoztatás” mit kezd azokkal a társadalmilag nélkülözhetetlen és biztosan „hatékony” munkákkal, mint a gyermeknevelés, a saját ház megépítése, a házi munka általában, az idősök, a betegek tartós otthoni ápolása. (Volumenük legalább annyi, mint a „társadalmilag szervezett”, azaz közvetlen munkajövedelmet biztosító munkáké!) E munkák fizető rendszerbe való beépítését nemcsak a források ismert hiánya miatt tartom ma problematikusnak. Két más okból is. Egyrészt azért, mert az így érintettek nincsenek igazi alkupozícióban, tehát „társadalmi bérük” csak nagyon alacsony lehet (lásd: gyes). Másrészt azért, mert ez a legjobb eszköz a nők már elért – lassan, nehezen, töredékesen elért – társadalmi pozíciójának lerontására. Zömmel ők lesznek ugyanis a rosszul fizetett otthoni ápolónők stb. – s még hálásnak is kell ezért lenniük.

Az eddigieket összefoglalva: nem olyan „új ideológia” kellene, amely annyira átértelmezi a teljes foglalkoztatást, hogy abban elfér tetszőleges nagyságú (esetleg átkeresztelt) munkanélküliség is, a kegyre és kényszerre épülő munkaformák is. Elméletileg tisztázni, társadalmilag vitatni kellene, hogy milyen gazdasági és társadalmi feltételeket igényelne, milyen előnyökkel és hátrányokkal járna egy másfajta, a gazdasághoz és az egyénekhez egyaránt igazodó foglalkoztatáspolitikai. Ebben a korábbi dogmatikus voluntarizmust komplex gazdaság- és társadalompolitika cserélné fel. Voltaképpen állami cselekvés, társadalmi mozgalmak és piac újfajta kapcsolatáról lenne szó.

A MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS A NEM HATÉKONY FOGLALKOZTATÁS TÍPUSAI

Minden tőkés országban ismert a munkanélküliség két formája, a nyílt (manifeszt) meg a láthatatlan (latens) munkanélküliség. Az első áldozatai jelentkeznek a munkaközvetítőknél, ők munkát keresnek, számon tartják őket, és általában kapnak valamilyen juttatást. A latens munkanélküliek azok, akik azért nem jelentkeznek munkáért, mert úgyis tudják, hogy hiábavaló – az adott területen az ő képzettségüknek vagy képzetlenségüknek megfelelő munka nincs. Ezért róluk általában nincs statisztikai adat – legfeljebb becslések léteznek.

Nálunk a *manifeszt* munkanélküliség valóban alacsony, a (mesterségesen fenntartott) munkaerőhiány nagy volt. A *latens* munkanélküliség sem volt különösen jellemző a magas férfi és női foglalkoztatási arányok mellett, de egyes aránytalan foglalkoztatási szerkezetű vagy általában hátrányos helyzetű térségben-településen mindig létezett. Ha egy-egy ilyen településen megnyílt egy új bölcsőde vagy egyszerűbb fizikai munkát kínáló leányvállalat, egy-egy munkahelyre tízen-húszan, olykor többen jelentkeztek – főként addig csak a saját gazdaságban dolgozó nők, esetleg idősök vagy nagyon messzire ingázók.

Ma a latens munkanélküliség rohamosan nő. A burkolt – nem számon tartott – munkanélküliek közé tartoznak az először munkát nehezebben találók, a központoktól távolabbi településekre visszakérülő, „leépített”, szakképzetlen munkások, nők vagy olyan ingázók, akiknek útiköltségét már nem vállalja a munkáltató. Számuk azért ismeretlen s azért nincsenek nyilvántartva, mert ha nem tízesével történt az elbocsátás, létszámukat a vállalatok nem kötelesek jelenteni, ők pedig sok okból nem keresik fel a munkaügyi szolgáltató irodákat. Ez költséges (az útiköltséget nem téríti senki) és meglehetősen céltalan vállalkozás, hiszen munkaalkalomra alig, munkanélküli-segélyre egyáltalán nem számíthatnak. Emellett a

latens munkanélküliség új formája van kialakulóban: a még valamennyire munkaképes nyugdíjasok munkanélkülisége. A szó klasszikus értelmében ők nem munkanélküliek. Nem formálhatnak jogot munkára, és nem is kötelezhetők erre. Elméletileg megvan a létalapjuk is. Ám ez jó felüknél egyre kevésbé elég a minimális életszint biztosításához. Az egyetlen mód, ahogyan életüket elviselhetővé tehetik, lakásuk rezsijét fizethetik, az, ha munkát találnak-vállalnak. (Munkájuk pszichikai és társadalmi értelméről most nem is szólok.) Ilyen munka azonban egyre kevesebb van, és várhatóan mind kevesebb lesz. Mellesleg, ha az „első gazdaságban” tovább folyik az alacsony bérek infláció miatti leértékelődése, az aktív munkavállalóknál is közel hasonló helyzet fog kialakulni: versengés a „második gazdaság” szűkülő munkalehetőségeiért.

A másutt is létező „manifest” és „latens” munkanélküliség mellett részben sajátos harmadik típus nálunk a „*kapun belüli munkanélküliség*”, amit pontosabb lenne a „formális gazdasági racionalitás szerint nem hatékony foglalkoztatásnak” nevezni. Ez persze ismét több, egymással csak részben összefüggő foglalkoztatási és gazdasági-műszaki probléma együttese. Vállalható összetevője lehetett volna a túlzott munkaintenzitás csökkentésének igénye. Időlegesen vállalható lett volna az is, hogy a gyors foglalkoztatásnövelés érdekében munkaposztokat megosztottak, ha kevesebb volt az új poszt, mint a belépő. A valóságban a „*vállalható*” elemek nem váltak tudatosan *vállalttá* (ezért lehet az intenzitás ma sok helyen nagyobb, mint számos tőkés cégnél, és ezért nem volt törekvés teljes értékű munkaposztok szaporítására). Ugyanakkor a vállalható elemek szétválaszthatatlanul összekeveredtek a tervgazdálkodás ismert hibáival, a vállalati szintű tervszerűtlen, ütemtelen munkával és a technológiai fegyelem hiányával. Ezek miatt a pangó időszakokban sok volt a kihasználatlan munkaerő, a tervidőszakok végén viszont még a felduzzasztott létszám felfokozott hajtására is szükség volt.

A formálisan megvalósított teljes foglalkoztatáshoz való merev ragaszkodás és a bérdifferentiálás igénye szülték azután az átlagbérszabályozás olyan rendszerét, amely a vállalatokon belül növelte és tartósította a rosszul fizetett „vattaemberek” számát. Ezzel vette kezdetét a munkaerő „hasznosra” és „ballasztra” való szétválasztása a vállalaton belül – ami mostanság a kapukon kívül folytatódik. (Krémer-Závada, 1988; Györfy, 1987)

Az eleve ésszerűtlenül szervezett „gazdasági célú” foglalkoztatásba csúsztak bele a foglalkoztatás *mindenütt létező* olyan szociális elemei, mint a terhes vagy kisgyermekes nők kímélése, a fiziológiai hátránnyal küzdő emberek foglalkoztatásának jó része, a társadalmi-kulturális hátrányokkal küzdők (félanalfabéták stb.) „szociális foglalkoztatása”, valamint a szociálpolitika hiányaiból adódó kényszmunkavállalások (betegek, sokgyermekes vagy gyermekeiket egyedül nevelő anyák foglalkoztatása).

Az utóbbi foglalkoztatásokra részben azért volt szükség, mert a munkára mint egyetlen törvényes megélhetési forrásra építő ideológia a szociálpolitikát is maga alá rendelte. A családi pótléktól a nyugdíjig, sőt a legtöbb segélyig minden létfenntartó ellátás munkaviszonyhoz (a saját vagy az eltartó munkaviszonyához) kapcsolódott. Még a veleszületetten munkaképtelenek is csak 1988. január 1-jétől kapnak a megélhetésüket minimális szinten biztosító járandóságot. (Ezt az intézkedést – a járandóság alacsony szintje ellenére – fontos lépésnek tekintem a szociálpolitika fejlesztésében, az ellátás ugyanis nem munkaviszonyhoz és nem anyagi rászorultsághoz [szegénységhez], hanem az objektíve létező szükségletekhez kötődik.) Így elemi politikai érdek volt, hogy minél többen álljanak munkaviszonyban és ez helyettesítette az önálló szociálpolitikát. E probléma másik oldala az, hogy a szociálpolitikai feladatok viszont hol a gazdaságra terhelődtek (mindent összemosó „teljes foglalkoztatás”), hol az egészségügyre (munkanélküli-járandóságot helyettesítő táppénz vagy rokkantnyugdíj), hol pedig a büntetőjogra (jogilag szankcionálható munkavállalási kényszer).

Nehéz persze a határt meghúzni „gazdaságilag hatékony” foglalkoztatás, kapun belüli – nem szociális – alulfoglalkoztatás és elsősorban szociális foglalkoztatás között. A fejlett világban ma már alig létezik társadalmi és emberiességi megfontolásoktól, érdekektől mentes foglalkoztatás. Ezeket részben a munkásmozgalom vagy más politikai mozgalmak követelték ki. Részben abból a belátásból kerültek elfogadásra, hogy fizikailag és szellemileg megnyomorított munkások képtelenek magas szinten hatékonyan dolgozni. A gyermekmunka eltiltása volt (jó 100 évvel ezelőtt) az első lépés, amely a *társadalmi* újratermelés érdekét jogi eszközök segítségével a gazdaság érdeke elé helyezte. Az utolsó száz évben – és különösen a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet megalakulása óta eltelt közel hetven évben – számlálhatatlan rendelet, több tucat nemzetközi egyezség született a munkaidő korlátozásáról, munkabiztonságról, nők és férfiak, egészségesek és betegek kötelező védelméről, illetve a „szociális” foglalkoztatás erősítéséről.

Vannak társadalmak, amelyekben mind a gazdasági, mind a társadalmi-humánus érdekek nyíltan vállalják önmagukat is, és a közöttük lévő – ma a jelek szerint elkerülhetetlen – ütközéseket is. Ekkor többnyire léteznek intézmények – a piac egyfelől, a társadalmi érdekszerveződések másfelől –, amelyek az

eltérő érdekeket kifejezik. Léteznek továbbá azok a jogi-politikai eszközök és fórumok, amelyek révén az érdekkompromisszumok megköthetők. Ilyen körülmények között az is tisztázódik (persze folyton változó határokkal), hogy milyen társadalmi-emberi érdekek kezelhetők a gazdaságon, illetve a társadalmilag elismert munkamegosztáson belül, és melyeket kell a gazdaságról, munkavégzésről leválasztva önálló szociálpolitikai eszközökkel kezelni.

Nálunk mindezen intézmények, eszközök és fórumok vagy nem vállalták saját funkciójukat, vagy hiányoztak. A gyakran ellentétes érdekek vagy összemosódtak, vagy az erősebb a gyengébb érdekeket elnyomta. A gazdasági válság az összecsúszásokat élesen felszínre hozta.

A kilábalás útjának ma sokak számára az látszik, ha az összecsúszások megszűnnek, ha egyértelműen elhatárolódik a „gazdaságilag racionális foglalkoztatás” és a „szociálpolitika”. A *tisztánlátás* (azt hiszem, jogos) igénye azonban összekeveredett a *vegytiszta képletek alkalmazásának* (azt hiszem, megvalósíthatatlan és káros) igényével. Mind erőteljesebben érvényesül az a nézet, hogy a gazdaságot, ezen belül a foglalkoztatást is „meg kell tisztítani a szociálpolitikától”, illetve minden, a gazdasági hatékonyságot korlátozó vagy csökkentő mozzanattól. Ha a nők vagy a szakképzetlenek foglalkoztatása nem hatékony, kerüljenek kapun kívülre. Ha a védett munkahelyek vagy a szociális foglalkoztatók nem nyereségesek, szűnjenek meg. A táppénz vagy a rokkantnyugdíj működjön rendeltetésszerűen, ne leplezzék el a racionális foglalkoztatás hiányát, azaz ne helyettesítsék a munkanélküli-segélyt. Ha valaki csak az átlagosnál költségesebben jut munkához (például ingázik), vagy ha „jobb” munkát akar (és ehhez szakképzésre, továbbképzésre van szüksége), e költségek legalább egy részét fedezze saját maga.

Ebben az ideológiában a „gazdasági hatékonyság” a legklasszikusabb formában értelmeződik, azaz a viszonylag rövid időtávon mért és pusztán vállalati szinten érvényes költség-haszon elemzés alapján. Ennek megfelelően felerősödött az a nálunk mindig élő és ható szemlélet, amely a gazdaságilag csak hosszabb távon, közvetve megtérülő vagy csak mikroszinten „hatékony” tevékenységet (oktatás, kutatás, az egészségügyi és szociális szolgálatok jelentős része) „nem termelőnek” tekinti. Ezek az ágazatok (amelyeket helyesebb lenne „humán szférának” nevezni) mind kevesebb központi forrásra számíthatnak, tehát az ott dolgozók egy része is a „nem hatékony” munkaerő sorsára kell hogy jusson: feleslegesekek.

Az külön kérdés, amely mostani témámon túlmegy, hogy milyen szakértelemmel és milyen, nyilvánosságra soha nem hozott megfontolások alapján ítélnék intézményeket vagy tevékenységeket leépítendőnek, „háttérintézménynek”. Lassan az a kép alakul ki, hogy a tanácsok és minisztériumok az önmagukért fontos alapintézmények, s az ő feladataikat végrehajtó *szolgáltatók* – nevelési tanácsadók, családsegítők, pályaválasztási tanácsadók – a háttérintézmények. Érdemes azon is elgondolkodni, hogy eddig mennyi kárt okozott a párhuzamosságok leépítése az iparban és a kereskedelemben – s hogy milyen erős most a törekvés a kevesebb bürokráciával működő, rugalmasabb, egymással versenyben lévő vagy egymást kiegészítő „párhuzamos” kis egységek létrehozására. Érdekes lenne megtudni, miért gondolják az illetékesek, hogy ami működésképtelennek, merevnek, bürokratikusnak és pazarlónak bizonyult a termelésben, miért lesz hasznos a kulturális, oktatási és humán szolgáltatások terén, ahol pedig különösen érzékenyen kellene igazodni a roppant sokszínű lakossági igényekhez, és ahol szokatlanul nagy a személyiség szerepe.

E tevékenységrendszerek csak a humán szféra működési törvényeinek súlyos eltorzítása árán ítélnék meg a gazdasági racionalitás hagyományos terminusaiban. A jó munkaszervezésnek, a tartalmas munkának, az ésszerű takarékoságnak természetesen itt is helye van – de a „hatékonyság” megítélése sokkal bonyolultabb, mint a gazdaságban. A „nem termelőnek” nevezett szférák mai kezelése, amikor rövid távú vagy épp szűk látókörű takarékosági programok a hatékony foglalkoztatásért való küzdelem álarcában lépnek fel, súlyosan veszélyezteti a társadalom kicsit is távlatosabb érdekeit, a szakemberképzést, a kulturálódás minden formáját, a nemzetközi kutatással való (eddig is döcögő) lépéstartást, még az egészséges élet feltételeihez való hozzájutást is. És az emberi erőforrásokkal, a tudástökével való rossz sáfárkodásra utal, ha ezen ágazatokból egyszerűen szélnek eresztik azokat a képzett szakembereket, akik – esetleg másutt kialakított keretek között – tehetnének valamit az oly alacsony mindennapi és szakmai kultúránk emeléséért. Igaz, az ő munkanélküliségük többnyire átmeneti lesz. Konvertálható tudásukkal majd boldogulnak. Csak épp nem biztos, hogy tudásuk a magántánciskolában vagy fizető magánórákon fogja a legtöbb „közhasznót” hozni.

Végso fokon *tudományosan, társadalmi úton és politikailag tisztázni kellene, mennyi helye van a társadalmi problémák kezelésének, a humanizmusnak és toleranciának a foglalkoztatásban*, hogy mennyire van joguk a „teljes társadalmi tagsághoz”, ezen belül értelmes munkához azoknak, akik „rosszul” vagy „rossz helyre” születtek. A válasz lehet az, hogy kevés vagy semmi, mert a formális gazdasági hatékonyság

maximalása a jól működő” gazdaság egyetlen garanciája. Ekkor azonban vagy a modern Taigetoszt kell létrehozni vagy/és egy, a mainál sokszor költségesebb szociálpolitikai rendszert. Ha viszont mindenütt van tere humanizmusnak és toleranciának, akkor a mainál több legitimitást és több eszközt kell kapniok. Hol, hogyan és mennyit – „csupán” ezek a tisztázásra való kérdések.

A MUNKANÉLKÜLISÉG KEZELÉSE

A munkanélküliség kezelése nyilván összefügg azzal, hogy az adott társadalom minek-kinek tudja be a jelenséget, hogyan értelmezi okait, kit tesz felelőssé a problémákért. Történelmi tény, hogy a tőkés rendszer kialakulásakor tömegessé vált a munkanélküliség. A társadalomnak azonban még nem voltak meg az eszközei a jelenség megfelelő értelmezéséhez. Ezért a munkanélkülieket a korábban kialakult kategóriák szerint ítélték meg, azaz felosztották őket érdemesekre és érdemtelenekre. A munkaképes „munkanélküliek” megkapták az önhibájukból nem dolgozó, munkakerülő bélyeget, tehát segítségre nem számíthattak. Sőt, ha a munkanélküliség tömegessé vált, szigorú büntetés sújtotta az áldozatokat (gályarabság, megbélyegzés, alkalmasint kivégzés, illetve később dologház).

Csak a kifejlett piacgazdaságban, nagyjából a 19. század közepén vált felismerhetővé az összefüggés az új tulajdonviszonyok, a piac működése és a munkanélküliség között. És még hosszú ideig eltartott, amíg a társadalmak elismerték, hogy ha a munkanélküliség társadalmi gyökerű, akkor a felelősség közös, az áldozatoknak joguk van a köz segítségére. Ez utóbbi fejleményben, hogy ti. a piacgazdaságok jelentős része végül elfogadta a jogszerű munkanélküliségi járandóságok rendszerét, jelentős szerepe volt a munkásmozgalmaknak. Ahol ez gyenge volt – mint például a háború előtti Magyarországon -, ott megmaradt a munkanélküliség balszerencse és önhiba általi magyarázata, és inkább büntető mint segítő kezelése.

A munkanélküliség újabb hazai kezelése a tőkés fejleményekhez némileg hasonló ívet írt le, de nem annyira a történelmi, mint az ideológiai változásokat követte. Amíg az ideológia tagadta a munkanélküliség létét, addig az ilyen helyzet előbb csak egyéni devianciaként, a jelenség terjedésével kisebb csoportok devianciájaként volt értelmezhető.

Az érintettek zöme ekkor, a nyolcvanas évek elejéig, a rosszul képzettek, rossz munkától menekülőkből, alkalmi munkák között sodródókból, a nagy társadalmi átalakulásokról így vagy úgy kiszorulókból került ki. A jelenséget mégsem társadalmi okokkal, hanem „önhibával” kellett magyarázni. Ezt az értelmezést segítették az adminisztratív úton is kezelhető olyan címkék, mint a vándormadár, táppénzcsaló, lógós, fegyelmezetlen munkaerő, börtönviselt stb. Ha – mind könnyebben – kapun kívülre kerültek, újrafelvételüket senki nem tiltotta meg (legfeljebb a „kötelező munkaközvetítés” útján kellett elhelyezkedniük).³ Ám a sajtó sűrűn közölt olyan híreket, glosszákat, amelyek helyeselték az ilyen egyének elbocsátását is, új helyen való felvételük megtagadását is. E közlemények új politikai magatartást sugalltak a vállalatoknak, amelyek 1950 óta „megszokták”, hogy a politikai elvárásoknak eleget kell tenniük.

A felelősség ilyen módon áthárult a bűnbakként kezelhető érintettekre. A társadalom– vagy szociálpolitika elhatárolta magát tőlük. Érdemtelenek lévén, segítség nem járt sem nekik, sem családjuknak. (A családi pótlék és rendszeres nevelési segély a mai napig csak rendszeres munkaviszonyban álló szülők gyermekeinek nyújtható.) A zavaróbb esetekben az ügyeket a büntetőjog felé lehetett terelni. A munkafegyelmi vétségek mind szigorúbb elbírálása mellett 1985 januárjától új büntetési forma, a szigorított javító-nevelő munka is kialakult (ami lényegében a háború előtti dologház intézményének a felújítása). A bűnbakképzési mechanizmus erősödése összetetlalkozott a mindig élő cigányellenes előítéletekkel. így nemcsak az történt, hogy a cigányok egy részének objektív helyzete rohamosan romlik. (Elsőként kerülnek kapun kívülre. Újraelhelyezkedésük – a közhasznú munkán kívül – szinte reménytelen. Társadalombiztosítási ellátásokból, így a családi pótlékból is sokan kiszorulnak.) *Fenyegetett* helyzetük a kívülállók számára *fenyegetést* rejt: látható, és veszélyforrás a nyomor. Ezen hatásokra a cigánygyűlölet minden korábbinál erősebbé és nyíltabbá vált, fájdalmas és ijesztő következményekkel.

A munkanélküliség tudomásul nem vétele, illetve kriminalizálása 1985 közepén kezdett enyhülni. Először egy szűk kört érintő, szűkmarkú és intézményileg kevésbé alátámasztott rendelkezés született az „átképzési támogatásról”. Ez maradt az egyetlen pozitív lépés 1986 közepéig, amikor megjelent a Minisztertanács rendelete a meghosszabbított felmondási időről és elhelyezkedési támogatásról.

A berögzöttségek azonban olyan erősek, hogy ez a lépés felemás maradt – az állam még mindig csak részlegesen vállalt felelősséget. A rendelkezés azoknak nyújt védelmet, akiket „a munkáltató működésével összefüggésben”, későbbi értelmezés szerint „gazdálkodási okból” építenek le, azaz akiknek elbocsátása

elvileg a gazdaság átstrukturálását segíti. Az ezen kívüli leépítések – kimondatlanul – nem strukturális célúak, azaz csak a „pazarlást” csökkentik.

Akiket tehát azért bocsátanak el, mert korábban *velük* pazaroltak, azok nem tartoznak a rendelet hatálya alá. A kétféle „túlfoglalkoztatás” és kétféle elbocsátás között természetesen nincs valóságos határ. (A rendelkezés azért is nehezen értelmezhető, mert ki tudja azt megállapítani, hogy melyik leépítés függ, illetve nem függ össze „a munkáltató működésével”?) A megkötések olyan erősek, hogy 1987 végén mindössze 332 fő részesült elhelyezkedési támogatásban.

A rendelet a választóvonalat mesterségesen húzta meg a kétféle „túlfoglalkoztatás” között. Azt tekinti „gazdálkodási célú” leépítésnek, amikor egyszerre tíznél több főt bocsát el a vállalat, illetve ha maga megszűnik. A kisebb csoportban elbocsátottak továbbra is „érdemtelenek”, tehát nem is jár nekik jövedelem pótlás (és családjuknak sem). A vállalatoknak, mint ismeretes, módjuk van a rendelkezést kijátszani, és tetszőlegesen sok (akár ezernél is több) embert egyenként vagy kisebb csoportokban elbocsátani. Noha ehhez az abszurdan embertelen megoldáshoz semmi érdekük nem fűződik, mert a meghosszabbított felmondási idő és elhelyezkedési támogatás költségeit az állam közvetlenül fedezi, a tapasztalatok szerint elég gyakran ezt teszik. Ilyenkor vállalati bejelentési kötelezettség nincs, tehát nincs statisztikai információ arról, hogy az utolsó két évben hány dolgozót bocsátottak el tíznél kisebb csoportokban, fegyelmi úton vagy az ugyancsak jogfosztó „kilépett” bejegyzéssel.

Az „érdemes” és „érdemtelen” munkanélküliek közötti megkülönböztetés magyarázható takarékosági szándékkal, a munkanélküliek közötti szolidaritás gyengítésének igényével, valamint azzal, hogy más a két csoport összetétele. Amikor a leépítés „strukturális”, akkor a társadalmi hierarchia valamennyi lépcsőjéről rekrutálódnak áldozatok. Az „önhibájukból elbocsátottak” eleve szelektáltak, a leggyengébbek – képzetlenek, betegesek, lassúak, gyermekük miatt sokat hiányzóak –, közül kerülnek ki. Az első csoport társadalmi ereje tehát nagyobb, ezért kesztyűsebb kézzel kell vele bánni. (A különbség egyébként egy idő után elmosódik. Az elbocsátottak „lefölöződnek”. A jobban felkészültek, ügyesebbek elhelyezkednek, a többiek a gyengékhez hasonulnak. Idővel sorsuk is hasonlóvá válik, mert ha a munkanélküliség egy éven túl elhúzódik, akkor már semmiféle segélylehetőség nincs.) Egyébként egyik fenti magyarázat sem különösen megnyugtató.

Az eddig leírtak a mai napig érvényesek. Most már azonban nyilvánvaló, hogy az eddigi kezelési mód elhibázott. Egy alapjában társadalmi eredetű problémáért részlegesen sem lehet a felelősséget az áldozatokra hárítani. Mind erősebbek a létbiztonság megrendülése miatti feszültségek, és sok szinten erősödnek a kritikák. Itt-ott feléledt a szolidarizáló érdekvédelem már-már kihaltnak tetsző hagyománya. Ennek jele a szakszervezetek által létrehozott Foglalkoztatási Tanács, a munkanélküliek szervezkedési törekvései, vagy az, hogy egyes intézmények visszautasítják az elbocsátottak után nekik nyújtott nyereséget (fizetésemelést), és inkább anyagi áldozatokat vállalnak azért, hogy ne kelljen leépíteni. E mozgások felerősödésében az is szerepet játszik, hogy újabban – a kulturális és tudományos intézményeket érintő megszorításokkal – olyan csoportokat fenyeget vagy érint a leépítés, amelyek az átlagnál jobban felkészültek saját és mások érdekeinek védelmére. (Igaz, egyes „illetékesek” még ezt is megkísérlik a szolidaritás bomlasztására felhasználni, mondván, hogy a szakképzetlenek most megnyugodhatnak, hiszen diplomások is hozzájuk hasonló sorsra jutnak.)

Mindezek a fejlemények újabb lépésekre ösztönzik vagy kényszerítik a politikát. Cselekvésre készíti az államot a belső problémák mellett az is, hogy az ország nemzetközi jó hírét óvni kell: a kedvező nemzetközi képbe a munkanélküliség civilizált kezelése beletartozik. A változtatás úttörői között vannak az állami munkaügyi szolgáltató irodák is, hiszen ők naponta ütköznek bele ma megoldhatatlan problémákba.

A változtatások tehát elkerülhetetlenek.

ÚTKERESÉS

Valóban vannak már jelei a váltási szándékoknak. 1987 utolsó negyedétől kiszélesedett a korengedményes nyugdíj lehetősége. 1988. január 1-jétől Foglalkoztatási Alap létesült. Több elképzelést olvashatni a munkaügyi szolgáltató hálózat fejlesztéséről, új szolgálatokkal, például pályakorrekciós tanácsadással való bővítéséről. Tervek hallatszanak a tíz fős határ eltörléséről, a családi pótlék és a gyēs állampolgári joggá fejlesztéséről. Egyes helyeken felbukkan az „aktív foglalkoztatáspolitiká” mint követendő stratégia. Mind több szó esik a fiatalok elhelyezkedési nehézségeiről. Megnyugtatónak mégsem mondanám a helyzetet.

Természetesen alapvető probléma a pénzhiány. A Foglalkoztatási Alap jelenleg tervezett nagysága például 1,2 milliárd forint, s a rendelet szerint ebből *kell* téríteni az átképzési támogatást, az elhelyezkedési

támogatást, a meghosszabbított felmondási idő alatti keresetet, a munkaviszonyban nem állók átképző tanfolyamait, továbbá ebből *lehet* téríteni a közhasznú foglalkoztatás költségeit, a korengedményes nyugdíjat, munkahelyteremtő beruházásokat és egyéb támogatásokat. Ha csak 25 ezerre nőne a regisztrált munkanélküliek száma (ami a munkaerő *fél* százaléka, azaz rendkívül alacsony arány) – az Alap gyakorlatilag kimerülne.

Él még a szépítés (vagy önelégültség) gyakorlata. Az első munkát keresők számára nyújtandó, 1988-ban bevezetendő új átképzési támogatásról és az 1986 szeptemberétől bevezetett elhelyezkedési támogatásról szólva, a kérdés szakértői úgy vélik, hogy „e két foglalkoztatáspolitikai eszköz bevezetésére a *megfelelő időpontban került sor, akkor, amikor az elhelyezkedési problémák már megjelentek*, de tömeges méretet még nem öltöttek”. (Pulay-Matoricz, 1987) E magabiztos nyugodtság azért baj, mert a jövőre nézve is megengedhetővé teszi, hogy az intézkedések az események után kullogjanak. Nehezen változik az áldozatok hibáztató szemlélet. Részben ezért is késik a tíz fős határ eltörlése is. E beállítódás szívósságát mutatja, hogy még 1987 közepén is erre hivatkozva lehetett egyeseket a végső mentőövötől, a közhasznú munka lehetőségétől megfosztani. „A közhasznú munkavégzés céljára fenntartott munkakörökben csak *az az önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó személy* alkalmazható, akinek más munkáltatónál történő munkába helyezése megghiúsult, s 30 napon belül munkába állítására nincs kilátás.” (ÁBMH-PM tájékoztató, 1987) Tényszerűen nagyon sok „önhiba” embert fogad be a közhasznú munka, de a rendelkezés alapján elvben bármikor bárki kizárható, hiszen az „önhiba” igen tágan értelmezhető.

Néhány aprónak tűnő, de olykor létkérdést jelentő problémáról az eddigi tervek hallgatnak. Egyelőre nincs tervbe véve segítség azoknál, akik egy éven túl sem tudnak elhelyezkedni, akiknek nincs elég pénzük útiköltségre, hogy a munkaközvetítőket a szükséges gyakorisággal felkeressék, akiknek munkaképesség-csökkenése nem éri el a 67 százalékot, de elég súlyos ahhoz, hogy az új követelmények mellett nehezen vagy ne tudjanak elhelyezkedni, akiknek nem „átképzésre” van szükségük.

Sok mindent késleltetnek olyan bürokratikus okok, amelyeket a pénzszüke és a lassan változó szemlélet csak együtt magyaráznak meg. Számos döntés ugyanis arra hivatkozva késik, hogy nincsenek kidolgozva a pontos szabályok és kritériumok. (Ez a helyzet a tíz fős határ eltörlésénél is, a Foglalkoztatási Alap késedelmes megnyitásánál is.) Úgy látszik, hogy a döntésekért felelősek nem realizálják, hogy az államkasszájánál is sokkal szegényebbek azok, akik hetekre-hónapokra minden megélhetés nélkül maradnak, és akiknél egy idő után szinte visszafordíthatatlanná válnak az elszegényedés és önfeladás folyamatai. Úgy látszik továbbá, hogy erős érdekeknek megfelelő döntéseknél (például az adórendszerek bevezetésénél vagy az áremeléseknél) megengedhető a nem tökéletesen előkészített bevezetés, más esetekben viszont nem.

E pillanatnyi bajokon túl az igazi nagy kérdés az, mennyire komoly az az elszánás, hogy bajmegelőző, aktív, s nem utólag korrigáló, passzív foglalkoztatáspolitikára van szükség? Az aktív foglalkoztatáspolitikai elveinek kidolgozásában és gyakorlatának megvalósításában minden jel szerint a svédek jutottak legmesszebbre. A munkaerő-kereslet és -kínálat összehangolásának számos módszerét alkalmazzák, erre fordítva a bruttó nemzeti termék 3 százalékát (ami nálunk 30-40 milliárd forint lenne). A védőhálót kiterjedt munkaerő-szolgálat feshíti ki, több mint 200 hivattal, jó 5000 tisztviselővel. (Magyarországon 1 millióval több munkaerőre kb. 70 hivatal és 300-400 tisztviselő van.) Annyi mégis igaz, hogy az aktív munkaerőpolitika eszközei most már ismertek nálunk, és legalábbis elmozdult a rendszer ebbe az irányba.

A svédek azonban legalább két ponton jóval tovább léptek a legvérmesebb magyar elképzeléseken is. Egyfelől (és ebben nem állnak egyedül) elkezdtek hosszú távra is gondolkodni, arról ti., hogy mi várható a technológiai és társadalmi fejlődéstől, mire kell felkészülni, milyen cselekvéseket tesznek esetleg már ma szükségessé a távlati folyamatok. Másfelől (és ez svéd sajátosságnak tűnik) részben megteremtették, részben működni engedik azt a gazdasági és politikai környezetet, amelyben az aktív munkaerőpiaci politika relatíve kényszermentesen és mégis hatékonyan működhet.

E feltételrendszerhez tartozik – itt nem részletezhető módon – az ún. szolidarisztikus bérpolitika, az inflációellenes politika, az ún. munkabérből élők alapja, s mindezek mögött az igen erős szakszervezeti mozgalom.

A svédekkel való példálódzásra a szokásos válasz az, hogy könnyű nekik – gazdagok. Ez igaz. Ám nem szabadna elfelejteni, hogy egy ilyen politika a *gazdag* országokban sem jön létre automatikusan (lásd például Belgiumot vagy Hollandiát). Az sem elfelejtendő, hogy a svédek az 1930-as válság után kezdtek a politika elveinek, szemléletének kidolgozásához (Myrdal, 1932), amikor szegényebbek voltak, mint Magyarország ma.

Természetesen sem a svédek, sem másokat nem lehet leutánozni – de azért tanulságokat érdemes levonni. Az egyik nagyon általános nemzetközi tanulság például az, hogy a modern gazdaságokban a

munkanélküliség nem csupán, talán nem is elsősorban a piac, hanem a politika és gazdaságpolitika működésén múlik. (Therborn, 1986.)

Magyarország ma reformok sorát hajtja végre vagy tervezi. Ezek nemcsak időben válnak szét. Elég nehezen kivehetők azok a közös elemek, amelyek majd a részreformokat később összezsírozhatják szerves egésszé. Ami mégis kivehető, az a takarékoság, illetve a pénzügyi egyensúly keresése, a monetáris restriktió, a piac szerepének növelése, mások szerint csökkentése. Ezek az elemek azonban többnyire vagy mai kényszereket jeleznek, vagy, ha azokon túllépnek is, korlátozott érvényűek. Messze nem fogják át a társadalmi lét és újratermelés legfontosabb folyamatait, még áttételesen sem. Nehéz persze olyan átfogó elvet találni, amely ne hordozná a voluntarizmus veszélyét. De azért például ilyen közös elem lehetne az „önszerveződés” és az állam közötti olyan új viszony, ami a korábbinál sokkal nagyobb teret ad minden önmozgásnak, de ezeket ugyanakkor valamilyen, demokratikusan elfogadott elvek és értékek jegyében szabályozza.

A foglalkoztatáspolitikai jó működése csak egy ilyen közegben lenne reálisan elképzelhető. Ennek hányában elszigetelt marad, nem kapcsolódhat más folyamatokhoz, nem használhat ki más eszközöket. Ez azért probléma, mert a foglalkoztatáspolitikai „saját” eszközei sosem lesznek elégségesek súlyos foglalkoztatási gondok kezelésére. A más reformokkal való kapcsolatot azonban ismét nem lehet csak „felülről” akarni. Ehhez sokféle politikai mozgásra is szükség van. Végso fokon tehát az új munkaerő-politika sorsa is azon fog múlni, mennyire sikerül megváltoztatni a politikai intézményrendszert.

(Valóság, 1988, 6. sz.)

Jegyzetek

¹ A társadalmilag legalul lévők, azaz a korábban és ma is a legrosszabb munkákat végzők, idénymunkások, illetve mostanában az elbocsátottak között relatíve sok a cigány. Ám sem a segédmunkások, sem a munkanélküliek többsége nem cigány. A továbbiakban a cigánykérdést külön nem vizsgálom (mert ez szétfeszítené a tanulmány kereteit), csak egyes esetekben utalok rá.

² A munkanélküliség nagyságrendjéről számítások találhatók például: Galasi Péter: A fluktuáló munkaerő néhány jellegzetessége. Munkaügyi Szemle, 1978. augusztus; Ferge Zsuzsa: Mennyire teljes a „teljes foglalkoztatottság”? Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. KJK. 1982. 122-128. o.

³ A kötelező munkaközvetítés gyakorlata az ötvenes évek óta többször visszatért, vagy amikor az egész munkaerőhelyzet feszült volt, vagy amikor egyes csoportokat akart a politika megrendszabályozni (például a háromnál többször munkahelyet változtatókat).

Irodalom

ÁBMH-PM tájékoztató (1987): 8001/1987. (Mü. K. 15.) ÁBMH-PM számú együttes tájékoztató a közhasznú munkavégzésről.

Borissza Gyula: *Az állam szerepe a munkaközvetítésben a két világháború között.* (Kézirat.)

Fazekas Károly-Köllő János (1987): *Munkaerőpiac tőkepiac nélkül.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a szegénypolitika hazai történetéből.* Budapest, Magvető Kiadó.

Györffy Miklós interjúja Havas Gáborral. *Mozgó Világ*, 1987. 12. sz.

Krémer Balázs-Závada Pál (1988): Foglalkozási pozíciók – speciális helyzetek. *Társadalomkutatás*, 1988. 1. sz.

Makó Csaba-Gyekiczki Tamás (1987): *Néhány megjegyzés a munkanélküliségről és kutatásának lehetőségeiről.* (Kézirat.)

Myrdal, G. (1932): A szociálpolitika dilemmája. *Spektrum*, 1932. 4. sz. (Nyersfordítás.)

Pulay Gyula-Matoricz Anna (1987): *Mit kell tudni a munkanélküliségről? Az „Ötlet” gondozásában.*

Therborn, G. (1986): *Why some people are more unemployed than others?* Verso.

Závada Pál (1987): *Esettanulmány a közhasznú munkavégzésről.* MTA Szociológiai Kutatóintézet.

3. BÉREK, TÁRSADALMI VISZONYOK, SZOCIÁLPOLITIKA

Ma terjedőben van az a felfogás, hogy gazdasági bajaink egyik oka a gazdasági és szociális elemek összekeveredése. A szociális érdekek foglalkoztatásba, bérbe, árakba való beépítése a gazdasági racionalitás ellen hatott. E racionalitás helyreállítása érdekében a szociális megfontolásokat –úgymond – le kell választani a gazdaságról. A követelmény – e felfogás szerint – az, hogy a gazdasági szféra működjön a racionalitás követelményei szerint, amelyeket a piac többé-kevésbé automatikusan érvényesít. Ha ilyen módon emberi-társadalmi zavarok vagy feszültségek keletkeznek – pl. munkanélküliség révén – akkor a szociálpolitika feladata a bajok (utólagos) korrekciója. Ennek a felfogásnak a jegyében már eddig is sok minden történt, mint pl. a munkanélküliség elfogadása, alapvető szükségleti cikkek és szolgáltatások ártámogatásainak csökkentése vagy megszüntetése, s további lépésekről is léteznek elképzelések. (Ezek az eddigi „közszolgáltatások” teljes piacosításától a vállalati szociálpolitika radikális csökkentéséig terjednek.) E követelmény természetesen a bérekkel kapcsolatban is megfogalmazódik. Tiszta formájában azt igényli, hogy a szociális elemek és szociálpolitikai megfontolások ne befolyásolják a bérek alakulását.

TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS BÉREK

Mindenekelőtt kérdés, hogy elképzelhető-e, hogy a bér „tisztán” gazdasági, illetve piaci kategóriaként működjék?

A tiszta gazdasági modell alapfeltevése az, hogy a bérek a fogyasztási cikkek kereslete és kínálata által szabályozott egyensúlyi árak függvényében alakulnak (valamennyi termelési tényező költségeinek figyelembevételével). Vannak a tiszta gazdasági modellbe „természetesen” beleilleszkedő egyéb tényezők, mint a munkaerő eltérő képzési költségei, a „ritka” képességek megfizetése vagy rossz munkakörülmények kompenzálása. A modell e mellett elfogad, illetve kezelni képes egyes, a munkaerő „természetesnek” vélt mozgását korlátozó spontán vagy tudatos tényezőket, mint a regionális mobilitás költségei, az információhiány okozta gát, vagy egy adott szakma előnyeinek konzerválását szolgáló mesterséges korlátozások (pl. limitált képzés, nemi vagy faji megkülönböztetésből adódó restrikciók). (Brown, 1977)

A gazdasági modell azonban nem tudja figyelembe venni azokat a történelmi, társadalmi és politikai tényezőket, amelyek a munkabérstruktúra egészét alakítják, s amelyek nélkül nehéz megérteni az egyes országokon belüli időbeli változtatásokat, hasonló gazdasági fejlettségű országok eltérő bérszínvonalát és bérarányait, vagy az igen különböző gazdasági fejlettségű országok közötti jelentős strukturális hasonlóságokat.

A gazdasági források makroszintű elosztására, s ennek révén a bérszínvonalra nyilvánvalóan hatnak az osztályjellegű erőviszonyok. Mindenekelőtt ettől függ az új érték felosztása bérre, egyéb lakossági jövedelemre, profitra stb. Ugyancsak társadalmi harcoktól függ, hogy a lakossághoz kerülő, fogyasztási célú jövedelmeken belül milyen lesz az inkább piaci, és az inkább redisztributív jellegű jövedelmek közötti arány (függetlenül attól, hogy a jövedelem formája pénzbeli vagy természetbeni). Ez a mindenkor lényeges társadalmi tét ma nálunk a jövedelemadózással összefüggésben kerül előtérbe.

„A fizetésnek tartalmaznia kellene bizonyos számú gyerek ellátásának lehetőségét. A fizetés egy fejlett országban egy háromgyermekes család eltartását garantálja. S ezt akkor is megkapja a családfő, ha nincs is gyermeke. Legfeljebb többet adózik” – mondja a Nagycsaládosok Országos Egyesületének elnökhelyettese. (Kertész, 1988). Ezzel az állítással, illetve követeléssel kapcsolatban elméleti és ténykérdések egyaránt felmerülnek. Az egyik elméleti kérdés az, hogy ésszerű-e olyan követelést megfogalmazni (akár a béralkuban, akár a központi szabályozással szemben), hogy konkrétan mi épüljön be a bérbe? Noha én is azt állítom, hogy az utolsó években szétcsúsztak az árak és bérek, s hogy ezért az emberi újratermelést jobban biztosító, azaz általában magasabb bérekre lenne szükség, az emelés konkrét – ezen belül konkrét szociális célú – tartalmát csak szűk határok között tartom meghatározhatónak.

Pontosabban: a bérszínvonalért és a szükségletek „árutlanításáért” folytatott harcok összefüggnek. Elvileg – illetve működő politikai mezőben – érdekkonfrontációk során kell, hogy kialakuljon, hogy mely szükségletek kielégítése történik a piacon, és melyeké kerül (részben vagy egészben) a piacon kívülre. E konfrontációk kimenetelével együtt változhatnak a bérkövetelések. Ha pl. az iskoláért vagy gyógyításért fizetni kell, akkor nyilván magasabb bérszínvonalra kell törekedni, mint hogyha ezen szükségletek fedezése a közös alapokból – azaz valamilyen adókból – történik. Ekkor felmerül természetesen az igazságosság kérdése. Ha az oktatás, egészségügy stb. fedezete közvetlenül a bér, akkor azok járnak jól, akik egészségesek, vagy nincs gyerekük – és alkalmasint a lehetetlenüléig rosszul azok, akiknél a szükségletek az átlagosnál nagyobbak. A kérdés persze megoldható adóztatással és segélyezéssel: mindenki kapja meg az

átlagos iskoláztatás költségét; ha nincs gyereke, ezt fizesse vissza adóban; ha az átlagosnál több gyereke van, kapjon adókedvezményt; ha nem fizet annyi adót, hogy érvényesíthesse a kedvezményt, akkor a különbözetet kapja meg pl. segély formájában. (Ugyanez a gondolat alkalmazható az egészségügynél, csak sokkal bonyolultabb megállapítani, hogy kinek mennyi az egészségügyi-, mint azt, hogy kinek mennyi a „kötelező”, azaz törvényileg előírt oktatási szükséglete.)

Azaz elvileg lehet megoldás az adóztatás. Csak éppen ebből a rendkívül leegyszerűsített példából is látható, hogy ez a rendszer összehasonlíthatatlanul bonyolultabb, költségesebb és feszültségterhesebb, mint ugyanezen szükségletek „árujellegtől” való mentesítése. Éppen ezért alakultak ki az utolsó 100-150 év harcai nyomán a nempiaci szükségletkielégítő rendszerek. Az persze igaz, hogy ezek többsége nálunk rossz színvonalúvá vált. Szerencsésebb országokkal összevetve azonban az valószínűsíthető, hogy a közös alapokból való finanszírozás is lehet jó, ha egyfelől több forrás jut ilyen célokra, másfelől a működtetés demokratikusabb, decentralizáltabb, s így jobban, rugalmasabban igazodik az egyének és csoportok szükségleteihez. (Semjén, 1987).

Az előbbi gondolatmenet kevés változtatással a gyermekek eltartására is alkalmazható. E költségek adóból vagy adóalapról való levonása természetesen lehetséges, csak ezúttal is egy sor problémával. Akiknek nincs, vagy nincs elég jövedelmük ahhoz, hogy az egész „levonhatóságot” érvényesítsék, azok gyermekeinek eltartásához a közösség kevésbé, vagy egyáltalán nem járul hozzá. (Ezen belül is igazságtalanabb az adóalapról, mint az adóból való levonás: az első esetben annál nagyobb a gyermekek révén való megtakarítás, minél magasabb sávba tartozó jövedelemből lehet levonni.) Azaz ez a rendszer társadalmilag igazságtalan. Ha kiegészül valamilyen negatív jövedelemadóval (azaz valamilyen, akár jogszerű segélyt kapnak a gyermekek után azok, akiknek nem volt elég jövedelmük, hogy minden lehetséges adómegtakarítást érvényesítsenek), akkor részben roppantul költségessé, részben társadalmilag megosztóvá válik. Mindemellett igen nagyok a társadalmi költségek, mindenekelőtt az „adóhoz való alkalmazkodás” költségei (az ún. compliance cost). Ha már egyszer ott a keresőknél a bér, akkor csak jelentős feszültségek árán fogják ezt adó formájában visszafizetni – és e feszültségek elsősorban a gyermekek és gyermektelenek, vagy kevesebb és több gyermekek közötti ellentét formájában fognak jelentkezni. Ezért van az, hogy a nagyobb „adókultúrával” rendelkező országokban a levonhatóság helyett vagy mellett más eszközöket igyekeznek keresni, mint pl. a családtípusonként eltérő adókulcsok, az ún. adóhitel (tax credit) stb. Ezek mellett országonként eltérő, egyes esetekben igen jelentős szerepe van a családi pótléknak. (A politikai progresszió általában a családi pótlék, illetve ennek növelése mellett szokott állást foglalni.)

A kép teljességéhez az tartozik hozzá, hogy téves az az állítás, hogy „a fizetés egy fejlett országban egy háromgyermekes család eltartását garantálja”. Ha a fizetések, illetve az általános életszínvonal nagyon magas, akkor elvben a fizetés elég lehet három gyermek eltartásához. Ám ha a fizetés (adókedvezmény mellett) nem egészül ki vagy jelentős családi pótlékkal (mint Franciaországban), vagy jelentős normatív segélyekkel (mint korábban, és részben még ma is, Angliában), akkor adatokkal bizonyítható, hogy a többgyermekes családok életszínvonala sokkal alacsonyabb, mint a többieké. (A gyermekek, illetve gyermekes családok szegénysége elleni küzdelemben jöttek pl. létre olyan, ma már igen jelentős szervezetek, mint pl. az angol Child Poverty Action Group.)

Összefoglalóan tehát annyi állítható, hogy a bérek, az adózás és a szociálpolitika bonyolult viszonyában nem lehet egyértelmű normatív állításokat megfogalmazni arról, hogy milyen viszony az egyedül helyes vagy kívánatos. A normatív válasz a választ adó társadalmi értékeitől, a valóságos, gyakorlati válasz az eltérő társadalmi érdekektől, illetve az ezektől függő konfrontációk kimenetelétől függ. Mindez természetesen nyitott politikai mezőben igaz. Amennyiben az előbb említett kérdések nem így, hanem központi döntések nyomán dőlnek el, mint ahogyan ez Magyarországon 1949 óta történt, akkor leginkább a döntéshozó értékei, illetve szándékai épülhetnek be a három rendszerbe (mármost a bér-, a szociálpolitikai és az adórendszerbe). Ekkor legfeljebb utólag derülhet ki, hogy ezek a döntések megfeleltek-e a társadalmi erőviszonyoknak, igényeknek stb.

Ami a bérdifferentiálást illeti, itt is jelentős a szerepe társadalmi tényezőknek, azaz a jelenbeli erőviszonyok intézményesült hatásának (pl. annak, hogy hogyan működik az iskolai tudás elosztása), a nyílt politikai konfrontációknak, alkuknak, harcoknak, és a múltbeli erőviszonyok megkövesedett hatásának, szokásoknak és hagyományoknak. E mellett ebben az esetben tagadhatatlan a piaci viszonyok jelentős szerepe. (Ferge, 1982)

A széles értelemben vett társadalmi tényezők zöme a tisztán piacinak tűnő béralakulásnál épp úgy hat, mint a nálunk működő központi bérszabályozásnál. E hatások nagy része még központi bérszabályozás esetén is „spontán”, nem tudatosan akart. Ezeket tehát nem lehet a gazdaságból „kivenni” – legfeljebb

nyílttá tenni. A társadalmi hatások akkor és csak akkor válnak nyílttá, ha különböző csoportok megfogalmazhatják saját érdekeiket, s ezeket megfelelő erőterben egymással szembesíthetik. Az egyes osztályok, rétegek, csoportok egyenlőtlen társadalmi erőt képviselnek. A kisebb anyagi és szimbolikus erőt (tőkét) többé-kevésbé ellensúlyozhatja a szervezettségéből adódó politikai erő (szakszervezetek stb.). Nyitott politikai mezőben a bér nyilvánvalóan „politikai bér” – de implicite egyébként is az.

A magyar központi bérszabályozásból éppen ez a társadalmi mozzanat

– a nyílt érdekkonfrontáció – hiányzott. A munkavállalók (még ha egyidejűleg munkáltatók voltak is), nem vettek részt a bérarányok alakításában, így azt csak egy tőlük független központi erő többé-kevésbé önkényes döntéseként foghatják fel. Ezért lehetséges az, hogy a jelenlegi bérszínvonalat és bérarányokat a többség nem tartja legitimnek – legyenek a mai bérrend-, szer haszonélvezői vagy kisemmizettjei.

A társadalmi erőviszonyok hatásának tudatosabb megnyilvánulása tehát – paradox módon – csak a társadalmi „spontaneitás” növelésével (azaz „spontánul”, nem központilag megszervezett érdekkonfrontációkkal) érhető el. A lényeg azonban az, hogy ha a nyílt politikumot lehet is, ezt a társadalmiságot nem lehet a gazdaságból kiemelni, legyen szó munkaerőpiaci vagy központi béralakításról.

A makroszintű erőviszonyok társadalmi hatása mellett a vállalat, illetve munkáltató szintjén is beléphetnek társadalmi, vagy szűkebben szociális megfontolások az egyes munkavállalók bérének megállapításánál. Így viszonylag szélesen elterjedtnek vélt gyakorlat az, hogy a nyugdíj előtti három évben igyekeznek emelni a dolgozók keresetét. Köztudott, hogy a férfiak átlagkeresete – minden ezzel ellentétes törekvés ellenére – 20-30 százalékkal magasabb, mint a nőké. Ebben számos más tényező – pl. felelősebb beosztás, magasabb szakképzettség, nehezebb munkák, nőket leértékelő tradíciók – mellett az is szerepet játszik, hogy, kimondva-kimondatlanul, a közfelfogás a férfit tekinti háztartásfőnek. A magasabb bér a férfi nagyobb családi felelősségét hivatott kifejezni. (Ezt a tényt illusztrálta pl. az a kutatási eredmény, hogy teljesen azonos képzettségű, azonos munkakörben dolgozó, azonos hosszúságú munkaviszonnyal rendelkező pedagógusok esetében is a férfiak a központilag meghatározott intervallum felső határa, a nők az alsó határa körül helyezkedtek el.) (Pedagógusok, 1974) Előfordul azután, hogy egy-egy kisebb közösség a bérben, vagy legalább a jutalomban stb. igyekszik ellensúlyozni egyes dolgozók különösen nagy egyéni terheit, pl. azt, hogy sok gyermekük van.

A bérrendszerbe ilyen módon beszivárgó szociális elemekhez néhány megjegyzés kívánczik. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az ilyen torzítások nagyságrendjét a közvélemény valószínűleg eltúlozza. Igaz, nem rendelkezünk e célra gyűjtött adatokkal, csak becslésekre hagyatkozhatunk. Ezek szerint azonban a fenti szociális megfontolások bérrendszerre gyakorolt összehatása igen csekély. Ennél fontosabb az, hogy minden említett bértorzítás a szociálpolitika hiányaira – a nem értékálló nyugdíjra, az alacsony családi pótlékra stb. – adott, nem egészen tudatos válasz. Ennyiben akár úgy is tekinthetők, mint annak jelzései, hogy a kis közösségek szintjén még él némi társadalmi szolidaritás, valamint az a felismerés, hogy a bér nem csak a végzett munka ellenértéke, hanem a megélhetés eszköze is. Végül pedig, ha igaz is, hogy a bérbe beépülnek oda nem tartozó, a gazdasági érdeket sértő szociális elemek, az is igaz, hogy számtalan „antiszociális” elem is torzítja a fizetéseket (mint pl. az összeköttetések révén megemelt, azok hiányában alacsony bér stb.). Az elmondottak miatt a bérrendszer és a szociálpolitika közötti összefüggések vizsgálatánál nem tekintem a bérrendszer számottevő hiányosságának azt, hogy egyes esetekben a kisebb közösségek a bérekbe beépítenek az egyéni helyzetre reagáló szociális elemeket.

ÁTLAGBÉREK

Köztudott, hogy a központi szabályozás „eredetileg”, azaz 1950 táján néhány – szocialistának tekintett – követelmény vagy cél függvényében rögzítette az átlagbért.

Az egyik cél az volt, hogy az alapvető szükségletek minél nagyobb részét közvetlenül a „közösség” (az állam) biztosítsa, részben ún. ingyenes természetbeni juttatásokkal, részben igen jelentős, közel ingyenességet jelentő ártámogatásokkal. (Az első csoportba az oktatás, egészségügy, a gyermekek napközbeni ellátása tartozott, a másodikba a lakás-fűtés-világítás, alapvető élelmiszerek, közlekedés, számos szolgáltatás.) E törekvésben megnyilvánultak túlhangsúlyos ideologikus elemek is (a „közösségi fogyasztás” ideologikus túlértékelése stb.), de humánus és szociális szempontból teljesen racionális törekvések is. A források adott szűkössége mellett másként nem lehetett volna biztosítani azt, hogy legalább a többség hozzájusson bizonyos alapvető javakhoz-szolgáltatásokhoz. (Megjegyzem, hogy egyes esetekben – pl. gyermekintézményeknél, bérlakásnál, egyetemnél – a kedvezmények, főleg a természetbeni ellátások ingyenessége nem a többségnek, hanem csak egy kisebbségnek kedveztek. Az elképzelés az volt, hogy e kisebbség idővel túlnyomó többséggé válik.) E központi célnak megfelelően a bérek eleve nem foglalták

magukba a – tervek, illetve ideológia szerint majdnem mindenkinél – központilag fedezendő javak-szolgáltatások ellenértékét.

Az azóta eltelt időszak történései túl jól ismertek. A közös alapokból fedezett szükségletek kielégítése egyre inkább elmaradt a kétségkívül növekvő igényektől, s a mennyiségi hiányok mellett egyre erősebben érződött a minőségi lemaradás (lakásnál és iskolánál, egészségügynél és bizonyos közszolgáltatásoknál stb.). Az első nyilvánvaló következmény a „magánjóléttel párosuló köznyomor” jelenségének erősödése lett (pl. egészségügyben, oktatásban). Ebből alakult ki az a második következmény, hogy a „közösségi ellátás” rendszerén belül mind nagyobb szerepet kezdett játszani a külön előnyök keresésének alegalis vagy illegális, olykor pedig legális rendszere. („Alegalisnak” tekintem pl. a hálapénzeket és a borraavalókat, illegálisnak a korrupciós jelenségeket. A legális előnykeresés nyilvánvaló példája a kiemelt szintű ellátások megteremtése kivételezett csoportok számára, pl. a „Kútvolgyi Kórház”, külön üdülők, stb.) Harmadik, viszonylag késői, de igen lényeges következményként az állami elvek változása lépett színre, a közösségi felelősségvállalás deklarált csökkentésével. Ennek egyik módszere a piaci viszonyok legalizálása (pl. lakásnál, szanatórium-igénybevételnél, számos, korábban dotált árunál-szolgáltatásnál), másik módja pedig korábbi állami feladatok lakosságra visszahárítása (közművesítés, szemétszállítás megfizettetése – nem „piaci” szerződések alapján).

Az, mint erre már utaltam, értékek vagy világnézet kérdése, hogy mit tartunk a piaci és nempiaci szükségletkielégítés közötti határokról. Az azonban nem lehet értékítélet kérdése, hogy szükséges-e összhangot teremteni a bérek színvonala és a szükségletkielégítés módjai között. Ilyen összhangra elvileg szükség van.

Kétségtelen, hogy a bérek, sőt, a családi összjövedelem is jóval kevésbé emelkedett az utóbbi 20-25, vagy akár az utolsó néhány évben, mint ahogyan a „piacosított” (vagy visszahárított) tételek emelkedtek. Ezt jelzik pl. azon háztartásstatisztikai adatok, hogy a lakásépítésre és ingatlanvásárlásra fordított összegek aránya az összes kiadáson belül 1960, 1980, illetve 1985-ben

- az ún. városi munkásosztályhoz tartozóknál 3,7; 5,7 százalék, illetve 8,7 százalék,
- a szellemi foglalkozásúaknál 3,8; 7,5 százalék, illetve 10,1 százalék volt,

miközben összesen 2-4 százalékkal emelkedett a lakásfenntartásra fordított kiadások aránya is. Amikor a reáljövedelmek emelkedtek (pl. 1960 és 1980 között), akkor az ilyen arányváltozásokat az igények magasabb szintre tolódásaként lehetett értelmezni. Amikor azonban a reáljövedelmek csökkennek, azaz az 1980 és 1985 közti időszakban, akkor valószínűleg inkább kényszerről van szó. Ilyenfajta kényszert sejtet az az 1982. évi (azaz a piacosítási-visszahárítási folyamat korai szakaszából származó) adat is, hogy már ekkor 8 százalék volt azon családok aránya, amelyekben a lakásfenntartás havi költsége meghaladta a családi összjövedelem 26 százalékát. Ez az arány a rosszabb helyzetű társadalmi csoportoknál gyakran nagyobb volt, mint a jobb helyzetűeknél. A jelentős mértékű hiteltörlesztést vállaló családok körében a helyzet épp fordított, azaz a vállalt törlesztés aránya a jövedelemmel, illetve a társadalmi hierarchiában elfoglalt jobb helyzettel együtt növekszik. Így eléggé valószínű, hogy a lakásrezszi nagyságrendje nem elsősorban „választás”, hanem kényszerek kérdése. Ugyanerre utal az az 1985. évi háztartásstatisztikai adat, hogy mind a lakásépítés, mind a lakásfenntartás összes kiadáson belüli aránya szinte független a jövedelem nagyságától.

Sajnos, nincs elég új, naprakész információ ezekről a kérdésekről. A fenti adatok, valamint a növekvő ingatlan- és építési árak, a szaporodó közműikapcsolások, az óvodai-iskolai étkeztetésből önként kimaradók számának növekedése mégis egy irányba mutatnak. Azt sejtetik, hogy szétesőszott a bérek (sőt, az összes jövedelmek) szintje és az elemi szükségletek egy részének árszínvonala, illetve szétesőszottak a bérrendszerben és a szükségletkielégítési rendszerben érvényesülő elvek. Ez az összhanghiány a jövőben feltétlenül nőni fog, ha egy sor jelenleg tervezett „piacosítási” lépés megvalósul és egyben a reáljövedelmek tovább csökkennek. A problémát ebben az összefüggésben nem elsősorban a reáljövedelem átlagos csökkenése okozza, hanem az, hogy az alapvető szükségletek piacosításának hatása társadalmilag szükségképpen differenciált. E szükségletek fedezése az alacsonyabb jövedelműeknél az átlagnál többet köt le az összkiadásból. Az áremelkedés tehát itt az átlagosnál nagyobb – és, minthogy alapszükségletekről van szó, a kiadások rugalmatlanok. A többi tételnél tehát nagyon szigorú megszorításokra lenne szükség. A nem-alapvető szükségletekre azonban az alacsony jövedelműek eleve sem fordítottak túl sokat, tehát nem nagyon van hol megspórolni az új többletkiadásokat. Ezért adódhat elő viszonylag könnyen a családi költségvetés felborulása, hátralékokkal, lekapcsolt villanyórával stb.

A megoldást nem könnyű megtalálni és természetesen semmiféle receptet nem tudok adni. Logikailag adódik az eddigiekből néhány következtetés (amelyek arra a feltételezésre épülnek, hogy nem lehet visszatérni az „ötvenes évek” ár- és bérrendszeréhez).

– Amíg nincs mód a bérek jelentős emelésére, sokkal óvatosabban kellene folytatni az alapszükségletek radikális piacosítását (lásd a gyermekruházati árak körüli feleslegesen keltett feszültségeket), különben egyre többen fognak „kiárazódni” elemi szükségletekből is.

– Rászorultsághoz kötött, de normatív kiegészítő szociálpolitikai rendszereket kellene bevezetni annak megakadályozására, hogy a fenti szétcsúszás miatt végzetes lefelé menő spirálok induljanak be, amelyek az elfogadható lakás feladásához vagy/és a gyerekek állami gondozásba vételéhez vezethetnek. Erre valószínűleg nemcsak a mostani szakaszban lenne szükség, hanem a reálbérnövekedés megindulása után is – kivált, ha növekedni fognak a bér- és jövedelmi különbségek.

– Általában célszerű lenne újragondolni a növekvő bér- és jövedelmi differenciáltság következményeit a szükségletkielégítési rendszerek szempontjából. Elvileg lehetséges, hogy ha a reálkeresetek (jövedelmek) szintje viszonylag magas, és egyenlőtlensége mérsékelt, akkor a szükségletek jelentős részének „piacosítása” nem jár különös hátrányokkal. Magyarország azonban még igen soká nem fog erre a szintre eljutni. Akkor pedig a társadalmi viszonyok reprodukcióját súlyosan fogja befolyásolni, hogy egyes, eleve hátránnyal induló csoportok nem, vagy csak rossz színvonalon jutnak hozzá olyan alapszükségletekhez, amelyek legalább az új generáció hátrányainak leküzdését segítenék (lakás, jó iskola stb.).

Végeredményben arra jutottunk, hogy az átlagbér, illetve bérszínvonal esetében is bonyolult gazdasági-társadalmi összefüggéseket kell figyelembe venni. Ezen belül igen fontosak a makroszintű elosztásnál működő társadalmi erőviszonyok, a szociális ellátások és a bér viszonya, végül pedig a bér-differenciáltság mértéke.

BÉRDIFFERENCIÁLTSÁG

A felszabadulás utáni különböző intézkedések egyik fontos célja a háború előtti súlyos egyenlőtlenségek és méltánytalanságok korrekciója volt. Ez a törekvés érvényesült az 1946. évi stabilizációt követő bér-megállapításoknál. A béreket-fizetéseket a háború előtti szint meghatározott százalékában rögzítették – úgy, hogy a korábbi privilegizált csoportokra (pl. magas beosztású közalkalmazott) alacsonyabb, a korábban rosszul fizetett csoportokra (pl. segédmunkás) magasabb átszámítási kulcsokat alkalmaztak. (Pető-Szakács, 1985) Ilyen módon a háború előtti, igen szélesre nyílt kereseti ollót összeszűkítették: a két szélső bér- és fizetésdecilis közötti 1938. évi közel 11-szeres szorzó 1946 végére kb. 6-szorosra csökkent. (Ferge, 1986.)

A két szélső bértized közötti hatszoros különbséget nem könnyű minősíteni. Ha az akkori új, „gazdagellenes” árrendszert és az általános szűkösséget figyelembe vesszük, akkor a két szélső decilis vásárlóereje közti különbség a fent kimutatottnál jobban csökkent. Ha az akkor még eleven háború előtti társadalmi követeléseket, az azokat kifejező ideológiákat, vagy a nemzetközi adatokat nézzük, akkor a hatszoros különbség nem kevés.

A továbbiakban (ahogyan ezt másutt részletesebben kimutattam) a tények és a különböző retorikák e téren is szétváltak. Az ideológia már a negyvenes évek végétől átvette az „egyenlődsdi” elítélésének szótárát. A gazdasági racionalitásért küzdők 1953-tól kezdve a nagyobb bér-differenciálás haszna mellett érveltek. Ugyanakkor azonban más erők is hatottak. Tagadhatatlan a reformot ellenző erők szerepe, amelyek a munkásérdekek ideologikus (vagy épp demagóg) védelme nevében léptek fel. (Berend, 1988; Szamuely, 1988) Ennek az utóvédharcnak főként látszateredménye volt. A formális hármasság kategorizálást visszavonták, a vezetők, középvezetők és munkások keresetei azonban mégis nagyjából az eredeti módon alakultak. A hetvenes évek második felében, jórészt a (bizonyos értelemben mesterségesen előidézett, ám valószínűleg ható) munkaerőhiány miatt, azaz piacnak tekinthető erők hatására, több ízben sor került az alacsony bérek emelésére. Politikai megfontolások (lemaradó ágazatok és szakmák érdekeinek „beszámítása”) ugyancsak szerepet játszottak egyes – többnyire alacsony – bérek vagy pótlékok emelésében. Ezek a változtatások a bérolló összehúzója irányába hatottak. 1980 óta, vagyis amióta a reálbér csökken, a bér-differenciáltság észrevehetően nőtt. A bérek szóródása, így – gazdasági és politikai hatásokra – az utolsó két-két és fél évtizedben elég jelentősen ingadozott.

1. tábla
A legtöbbet kereső 10 százalék átlagkeresete hányszorosa a legkevesebbet kereső
10 százalék átlagkeresetének

1952	4,27	1978	3,60
1960	3,56	1980	3,47
1968	3,29	1982	3,63
1970	4,04	1984	3,75
1976	4,18	1986	4,08

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok, KSH, különböző évek

Az olló 1980 óta tartó szétnyílásában mindenekelőtt egy elég széles menedzseri réteg érdekérvényesítési lehetőségeinek javítása, és persze a most már központilag is vállalt „piacosítási” tendenciák érvényesülnek. (A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a bérek növekvő differenciáltsága nem magyarázható a „teljesítményelv” jobb érvényesítésével.) Külön probléma, hogy a vezetői posztok relatív felértékelődésével egyidejűleg a magasabb szintű szaktudások erős leértékelődése ment végbe. (1962 és 1982 között a nem-vezető beosztású diplomások átlagkeresetei a segéd munkásokhoz képest 2,21-ről 1,72-re csökkent.)

A mai kereseti arányokat ismét nehéz „objektíven” megítélni. A nemzetközi adatokhoz viszonyítva a magyar helyzet amolyan „átlagos”. A skandináv országokban, Olaszországban, Angliában ennél alacsonyabb decilis-különbségek vannak, másutt (pl. USA) magasabbak. (Sajnos ezúttal is kevés – az újabb tendenciákat jól követő – adat áll rendelkezésemre.) A differenciáltság mértéke a jelek szerint kevésbé függ az ország gazdasági fejlettségétől, annál inkább a politikai erőviszonyoktól és az ezek működési irányát is befolyásoló uralkodó ideológiáktól. Ha az érdekek konfrontációja (látszólag legalábbis) szabad teret, megfelelő intézményi feltételeket kap, akkor a kimenetelt „győztesek” és „vesztesek” egyaránt legitimnek tekinthetjük. Amint erre már utaltam, Magyarországon a központi bérszabályozás miatt mindig gyenge volt a bér differenciáltság legitimitása.

Ebből először az következik, hogy nincs az a központi bérszabályozás, ami konszenzuálisan elfogadható bérarányokat lenne képes kialakítani, történjék ez bármilyen „tudományos” módszerrel. (Persze, felfelé menő periódusban, amikor nagyjából minden bér emelkedik, kevesebb a kérdőjel és elégedetlenség, mint stagnáló vagy lefelé ívelő periódusokban.) A második következtetés az, hogy a politikai mezőben folyó nyílt érdekszembesítések kimenetele igen sokféle lehet. A kimenetelre hat az egyes csoportok relatív ereje, szervezettsége, ideológiai hatáslehetősége, az ti., hogy mennyire van módjuk saját érdekeik hitelét növelni azzal, hogy azt az egész közösség érdekeként mutatják be.

Az érdekszembesítések, megegyezések nélküli bérszabályozás tipikus példáját nyújtják azok az 1987. októberi rendelkezések, amelyek 1988. január 1-jétől léptek életbe. (A munkakörönként alkalmazandó kötelező legkisebb bértételeket a 12/1987. (X. 25.) ÁBMH rendelkezés rögzíti, ugyanezen bértételek ajánlott, nem kötelező felső határát pedig a 7002/1987. (Mii. K. 17.) ÁBMH irányelvek foglalják magukba.) Az említett jogszabályoknak számos figyelemreméltó sajátosságuk van.

Az áremelkedés lehetőségével, illetve az árak és bérek közötti esetleges összefüggéssel a rendelkezés még utalás szintjén sem foglalkozik. Az 1990. január 1-je után érvényes tarifák ugyan eltérnek az addig alkalmazandóktól, de az emelkedésben nem fejeződnek ki az addig feltehetően igen jelentőssé váló ár növekedések. Ezek természetesen már a következő két évben is elég nagyok lehetnek ahhoz, hogy hamarosan anakronisztikussá tegyék a fenti szabályozást. Ha mégis kissé részletesebben foglalkozom vele, azt az indokolja, hogy számos e pillanatban (pontosabban 1987 végén) érvényesülő központi szándék jól kifejeződik benne.

Az első feltűnő vonás a minimális bér stagnálása. Ez 1989. december 31. előtt és után egyaránt 3000 Ft.

További említést érdemlő vonás, hogy az eddigiekhez képest meglehetősen szélesre nyílt a bér olló. A teljes bérskála nem ismert, mert a rendeletben ismertetett bértételek között nem szerepelnek a legmagasabb pozícióban lévők (miniszterhelyettesek és annál magasabb beosztású minisztériumi vezetők, megyei tanácselnökök, vagy a legfőbb ügyész és helyettesei). Ezeket az illetményeket külön jogszabály rögzíti. A rendelkezések alapján így is hússzorosa a minimum és maximum közötti különbség (3000 és 60 000 Ft). Megjegyzendő, hogy a szabályozás nem irányozza elő az olló további növekedését: nemcsak a legkisebb, hanem a legnagyobb bér is azonos 1989. december 31. előtt és után. Ha a fenti összegeket bruttó bérnek tekintjük (és az összegek valószínűleg bruttó értékek), akkor a minimum és maximum közötti hússzorosa különbség kb. tizenötszörösére csökken – figyelmen kívül hagyva a legmagasabb béreket, valamint a magasabb pozíciókban alkalmasint tetemes természetbeni és egyéb külön „járandóságokat”.

Ez a különbség tekintélyes. Kétségtől kivehető, hogy a korábbi, sokak által „túl nivelláltak” tekintett bérrendszer kritikája. E kritika jogosságát nem vitatom, még ha magam nem is az „egyenlősítésben” látom a korábbi bérarányok egyetlen hibáját. Mégis azt hiszem, hogy az új -differenciáló – törekvések ugyanúgy önkényesek, mint a korábbi „nivellálók”. Ezért épp oly kevésbé lesznek legitimáltak, azaz épp oly kevésbé lesznek politikailag tarthatók, mint a korábbiak. (Itt ismét visszajutunk a béralkuk szükségességéhez.)

Valójában ma nem az az elsődleges probléma, hogy a magas keresetek túlságosan magasak, hanem inkább az, hogy a modális keresetek szintje nyomott, és ezért igen sok a kifejezetten alacsony bér. A további kérdés pedig az, hogy a posztonként nagyon szélesre nyitott intervallumok miatt valójában tetszőlegesen alakulhatnak a bérkülönbségek. Szociológiailag valószínűsíthető, hogy az erősebb csoportoknak majd sikerül a felső kategóriahatár felé közelíteniük, míg a gyengébb csoportok saját kategóriájuk alsó határa felé szorulhatnak. Ha nincs nyílt politikai mező, ez a tendencia vezethet a valóban túl nyitott bérallomáshoz.

Az persze igaz, hogy tetszőleges differenciáltság indokolható ma azzal, hogy igen sok a rosszul képzett, korszerű feltételek között is csak rosszul használható, tehát rosszul fizetendő munkaerő. Ezen a ponton azonban óhatatlanul felvetődik a politika felelőssége. A korábbi társadalompolitika az első számú felelős azért, hogy ma ilyen sok a modern gazdaságban rosszul használható munkaerő. S ha ezt a felelősséget – ami érinti az iskolázást, a képzést, a munkahelystruktúrát stb. – holnap sem vállalja, akkor a munkaerő egy részének helyzete reménytelenné válik. (Itt épp azokról a felnőttekről és gyermekekről van szó, akiknek nincs elég kulturális, társadalmi és egyéb tőkék ahhoz, hogy önmagukon tudjanak segíteni.)

Sajátosan alakulnak azután az egyes ágazatok közötti eltérések. Ezt tükrözik az adatok, amelyek a formálisan azonos végzettségű, nem vezető pozíciójú, azonos szakmai gyakorlattal rendelkező szakemberek alsó és felső bérhatárait mutatják be. (L. 2. tábla)

A táblán nem nagyon világos a számok logikája. Nehezen érthető, hogy miért olyan eltérő ütemben értékelődnek fel a szaktudások a különböző szakterületeken, azaz pl. hogy miért ér relatíve sokkal kevesebbet a „legrosszabb” orvos 20 évi gyakorlata, mint a legrosszabb minisztériumi tisztviselőé vagy pénzügyi ügyintézőé. Az sem világos, hogy miért csak a pedagógusok esetében jelent minőségi különbséget, hogy főiskolát vagy egyetemet végeztek, s a többieknél miért nem.

A legnagyobb probléma azonban e táblázattal a következő. Évek óta országos vita folyik általában a tudás, s különösen a hagyományos értelmiségi szakmák lebecsüléséről és lemaradásáról. Úgy tűnt – már 1987 végén is – hogy a helyzet megérett e korábbi rossz szemlélet és gyakorlat korrekciójára. Ez azonban nem történt meg – sőt, mintha negatív irányú változásnak lennének tanúi, legalábbis az orvosok, tanárok esetében.

2. tábla
Felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek bérbesorolása

Szakmai gyak. idő, év	Minisztériumi előadó	Tanár egyetemet végzett	Vállalati ügyintéző	Orvos	Pénzügyi ügyintéző	Pedagógus főiskolát végzett
0 - 3	4200- 9500	4200- 9500	4200- 9500	4200-15000	4200- 9500	3700- 5100
3 - 8	4400-14500	4400-11000	4400-11000	4300-17000	4300-14500	3900- 6500
8 - 15	5000-20500	4800-20500	4600-20500	4400-26000	4400-20500	4100-10400
15 - 20	6100-20500	5500-20500	5200-20500	4500-26000	4450-20500	4500-10400
20 -	7050-20500	6000-20500	6100-20500	4700-26000	5000-20500	4950-10400

Az értelmiségi szakmák leértékelését jól tükrözik a következő adatok: egy kutatóintézeti tudományos főmunkatárs legkisebb bére 5800 Ft, a főorvosé 6200 Ft. Ugyanakkor a megyei tanácsai osztályvezetőé 6800 Ft, a „B” (azaz alacsony) kategóriájú pénzügyi fiókvezetőé pedig 7050 Ft. Végeredményben tehát a táblázatban tettenérhető sokféle logikatlanság ellenére az adatokban jól kifejeződik a tudás és a „nem termelő szféra” relatív leértékelése, a mégoly alacsony vezetői pozíció relatív felértékelése.

A MINIMÁLIS BÉR

A béralkuk – megfelelő szervezettség esetén – valamennyire ellensúlyozhatják a tisztán gazdasági, piaci alapú egyenlőtlenségeket, s egyben legitimáló hatásúak is. A leggyengébb érdekek azonban még ilyen mezőben sem igazán alkuképesek. Ezért van arra szükség, hogy a szokásosnál szilárdabb biztosítérendszer védje őket, legalább minimális megélhetési szintjüket. Ez a végső biztosíték a bérminimum, ami a bérrendszerben érvényesülő legfontosabb szociálpolitikai elem.

A minimális bér fontosságára vonatkozó állításnál abból indulok ki, hogy a legkisebb bérnek is biztosítania kell – még ha az adott kor legalacsonyabb színvonalán is – a megélhetést. Ez egyébként nem az egyetlen lehetséges tartalma a legkisebb munkabérnek, ennél tágabban értelmezhető funkciói is vannak. Egy nemzetközi áttekintés szerint a minimális bér egyes országokban a legveszélyeztetettebb csoportok alapmegélhetését hivatott védelmezni, másutt valamennyi munkavállaló érdekében az egész bérrendszer számára definiál egy biztonsági küszöböt, végül egyes esetekben, amikor relatíve magas a minimális bér, az egész jövedelempolitika befolyásolásának lehet az eszköze. (Starr, 1984)

Vitatható, hogy mindig jogszabályilag kell-e szabályozni a legkisebb munkabért. A tapasztalatok szerint erre nincs mindig szükség. Ahol magas arányú a dolgozók szervezett érdekvédelme és fejlett a béralkuk rendszere, ott mintegy „automatikusan” megvalósul a megélhetést biztosító bér a legalacsonyabb keresetűeknél is. Ahol nem ez a helyzet, ott valóban az állami szabályozás a gyenge csoportok egyetlen védelme – ám ez mindig problémákkal jár. A relatíve magas kötelező bérminimum visszaüthet: a munkáltatóknak egy bizonyos szint fölött „nem éri meg”, hogy a viszonylag leggyengébb munkaerőt még foglalkoztassák. E helyett inkább gépesítenek. A gyenge csoportok így kiszorulnak a munkaerőpiacról. A túl alacsony minimum viszont az elemi védelmet, azaz a legszűkösebb megélhetést sem biztosítja. Magyarországon eléggé sajátosan alakult a bérszabályozás. Formailag a dolgozók szervezettsége mindig magas volt. Ha a szakszervezetek ténylegesen érdekvédelmi szervezetként funkcionáltak volna, nem is feltétlenül kellett volna jogilag szabályozni a legkisebb bért. A gyakorlatra valószínűleg ez az ideologikus feltételezés hatott igen soká. Ezért csak viszonylag későn, 1971-ben született először jogszabály a legkisebb bérrel.

Az azonban soha nem vált egészen világossá, hogy kiket is véd, vagy pontosan, mire szolgál a legkisebb bér.

A legkisebb bér az egymást több év különbséggel követő egyes szabályozások idején a mindenkori átlagbér 40 százaléka körül volt. (3. tábla) Ez az arány azonban két szabályozás között jóval 40 százalék alá kerülhetett, ha idő közben az átlagbér emelkedett – akár reál, akár nominálértékben. A 40 százalékos, illetve gyakran jóval az alá kerülő arány a nemzetközi mezőnyben viszonylag alacsony: a fejlett ipari országokban 40-75 százalék közötti arányok ismertek. Egy ilyen összevetésnél természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen színvonalú az átlagbér maga. Ez nálunk köztudottan mindig relatíve nyomott volt, részben az ún. „kétkeresős modell” normává emelése miatt. (Az alacsony bér egyik funkciója a nők munkavállalásának ösztönzése vagy kényszerítése volt.) Kérdés tehát, hogy ennek a bérnek a 30-40 százaléka biztosíthatott vagy biztosíthat-e akár minimális szintű megélhetést? A válasz eléggé egyértelműen nemleges, főként, ha figyelembe vesszük az utóbbi évek árváltozásait. Minthogy a legalapvetőbb szükségletek árai nőttek legjobban, a legkisebb bér „egyre kevesebbet ér”. A legkisebb bér elégtelensége is, romló színvonala is jól tükröződik pl. a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megismételt vizsgálataiból. 1984-ben és 1987-ben egyaránt úgy vélték a megkérdezettek, hogy a kívánatos legkisebb bér jóval magasabb a hivatalosan rögzített legkisebb bérnél, de az arány a kettő között 3 év alatt romlott. Sőt, 1987-ben a kívánatos minimális bért az általuk becsült átlagos bér fölött rögzítették. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a kérdezettek szerint 1987-ben már az átlagos bér sem biztosította az elemi megélhetést. (L. 4. tábla)

3. tábla

A legkisebb munkabér havi összege

A szabályozás ideje	Havi átlagbér, Ft	Havi legkisebb munkabér			Fogyasztói árindex 1971=100
		Ft	az átlagbér %-ában	1971=100	
1971.	2271	960	42	100	100
1976. XII.	3042	1210	40	126	118
1980. XI.	4014	1350	34	141	152
1983. XI.	4761	2000	42	208	182
1986.	6291	2300	37	240	222
1987.	6808	3000	44	312	241

Forrás: KSH Évkönyvek

A már említett legutóbbi bérszabályozás ezen a helyzeten nem változtat. Igaz, a legkisebb bér ekkor formálisan 2300 Ft-ról 3000 Ft-ra nőtt. A valóságos növekedés azonban ennél kisebb. 1987. december 31-ig ugyanis 2300 Ft esetén 4 százalék, azaz 92 Ft volt a nyugdíjjárulék, 1988. január 1-jétől viszont egységesen 10 százalék, ami 3000 Ft-nál 300 Ft. Az abszolút növekedés így csak 500 Ft, 122 százalék. Minthogy a

legkisebb bér 1990. január 1-je után is 3000 Ft, és a nominálbérek változása (még reálcsökkenés esetén is) ilyen hosszú távon elkerülhetetlen, a legkisebb és az átlagos bér közötti arány további romlása várható.

Ismétlem, a bérminimum növelésére irányuló követelés kétélű fegyver – mégis úgy vélem, a mai helyzet nem tartható. A munkaerőpiacon egyre inkább leértékelődik a képzetlen munkaerő. így a nagyon alacsony minimum bátorítást ad a munkáltatónak, hogy a nem (megfelelően) képzett munkaerőnek ehhez közeli szintű bért fizessenek. Ilyen módon a szegények egy jelentős új csoporttal bővíthetnek: azokkal, akiknek van munkájuk és bérük, ám ebből megélni szűkösen sem tudnak.

A szociálpolitika ma egyre inkább tolódik a „szegénypolitika”, azaz olyan megoldások felé, amelyek az egyéni rászorultság szerint próbálnak mentőövet nyújtani az éppen elsüllyedőknek. Történelmi és nemzetközi példák sora bizonyítja azt, hogy a szegénypolitikai eszközök társadalmi hatékonysága vitatható, illetve hogy számtalan hátrányos következménnyel járnak. A tartósan alacsony legkisebb bérek, és ezek várható szaporodása a szokásosnál is élesebben vetik fel az egyedi segélyezés veszélyeit. Most már nemcsak öregek, betegek vagy a munkaerőpiacról kiszoruló, hanem aktív munkát végzők sokasága válhat „rászorulttá” – és egyben kiszolgáltatottá. A segélyre utalt dolgozók valójában ugyanis elveszítik a saját sorsuk feletti uralmat, hiszen jelentős erőfeszítéssel sem képesek tisztességes megélhetésüket saját erejükből biztosítani. Ez pedig erősíti azt a már kialakult, többszörösen bizonyított tendenciát, hogy a magyar társadalom dezintegrálódik: szétválik a viszonylag jól boldogulókra és a reménytelenül leszakadókra.

4. tábla
Legkisebb és átlagos bér a közvélemény szerint

	1984	1987	1984/1987 %
A kérdezettek által becsült átlagos összeg:			
– a legkisebb havi fizetésről	2250 Ft	2700 Ft	120%
– az átlagos fizetésről	4450 Ft	5520 Ft	124%
– arról az összegről, aminél kevesebbet senkinek sem szabadna adni	4400 Ft	5904 Ft	134%

Forrás: Angelusz-Nagy-Tardos. Előzetes tájékoztatás az 1987 őszén végzett szociálpolitikai közvélemény-kutatás eredményeiről.

Összefoglalva: Az eddigiekben azt igyekeztem megmutatni, hogy – a munkabér nem csupán gazdasági, hanem alapvetően társadalmi kategória is: a munkabér színvonalában és a bérarányokban egyaránt társadalmi (erő)viszonyok fejeződnek ki. Ennyiben a bér megszüntethetetlenül társadalompolitikai ügy;

– szűkebb értelemben vett szociálpolitikai megfontolások mikro- és makroszinten egyaránt érvényesülhetnek a bérekben. Amennyiben ezek a kis közösségek szintjén kapnak teret, és ott befolyásolják egyesek bérét (oly módon, hogy az egyén átlagosnál nagyobb szociális terheit a kisebb kollektíva a szokásosnál magasabb bérrel kompenzálja), akkor rendszerint a szociálpolitika általános hiányosságainak egyedi korrekciójáról van szó. A bér ilyen jellegű szociális összetevői a szociálpolitika fejlődésével mintegy automatikusan elkophatnak. Nem túlságosan ésszerű tehát ezek ellen az egyedi korrekciók ellen keresztshadjáratot folytatni;

– makroszinten a bér legfontosabb szociálpolitikai eleme a legkisebb bér. Amennyiben ezt a piaci viszonyok és társadalmi béralkuk együttesen nem biztosítják, akkor ezen a ponton elkerülhetetlen az állam „beavatkozása”. Más makroszintű szociális beavatkozásra, szociális elemek bérbe való beépítésére „normális feltételek” (piac, valamint nyílt politikai mező) mellett nincs szükség – és erre valószínűleg lehetőség sem igen van.

Az egész fenti gondolatmenet mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy a munkajövedelmeknek és az univerzális szociálpolitikai ellátásoknak együtt elvben biztosítaniuk kell az ember „társadalmi újratermelődését”, azaz a kor színvonalának megfelelő tisztességes megélhetést.

Ez a feltételezés ma lassan megkérdőjeleződik. Az utóbbi években a gazdasági válság terheinek jelentős része a lakosságra, ezen belül nem kis részben az aktív munkaerőre hárult, azaz csökkent a reálbér és a reáljövedelem. A gazdasági reform érdekében eddig tett lépéseknek, mindenekelőtt az adó- és árreformnak (ideértve a szociális ellátások térítési rendszerének módosításait is) a lakosság szempontjából elsősorban

ezen hatásai érződnek. Sokan úgy vélik, hogy a következő években is csak ez a tendencia folytatható, s hogy éppen ezért ma bérreform sem hajtható végre. A bérreform sürgetését – mondja pl. Polgár Miklós – „kifejezetten károsnak tartom, mert (...) megalapozatlan várakozásokat kelt a lakosság körében. Hiszen pontosan a reálbérnövekedés illúzióját keltheti, miközben világosan ki kell mondani, hogy a gazdaság jelenlegi helyzetében hosszú évekig reálbércsökkenés fog érvényesülni (...) sőt, a reálbércsökkenés üteme gyorsul”. (Zsubori, 1988) Ezen álláspont szerint a reálbércsökkenés nemcsak akkor elkerülhetetlen, ha elmaradnak a reformlépések, hanem akkor is, ha megtörténnek. „Amennyiben megvalósul az átfogó gazdasági és politikai reform, akkor ennek elkerülhetetlen velejárói – a szerkezetátalakítás, az egyes ágazatok megszűnése, a munkanélküliség súlyosbodása – megintcsak azt eredményezik, hogy a reálberek csökkenése lesz a jellemző.”

A bérreform önmagában vett sürgetése valóban lehet problematikus. A fenti álláspont azonban megítélésem szerint mégis meglehetősen zavaros. A politikai reformba ugyanis szervesen beletartozik, többek között, a valóban érdekvédelemre szerveződő fórumok (szakszervezetek) színre lépése. Elképzelhetetlen tehát, hogy a bérekért, vagy a munkanélküliség ellen majd csak azt követően indulnak el a harcok vagy alkuk, hogy befejeződik a politikai reform. A politikai reform tartalma így tökéletesen elsikkad, értelmetlenné válik. A politikai reformnak ugyanis nemigen lehet más tartalma, mint az, hogy elindul egy folyamat, amelynek során fokozatosan legalizálódnak, intézményesülnek, jogi garanciákat kapnak az érdekképviselések, s az érdekek szembesítésének, konfrontálásának fórumai. Az „előbb intézményi reform, azután ennek működése” formula tehát társadalmilag és logikailag téves. Ha viszont a béralkutól való félelem miatt nem történik meg a politikai reform, akkor ennek az egész reform megkérdőjelezése lehet a következménye – amint ez 1972 után történt.

Mindemellett az is valószínű, hogy nem folytatható tovább az a reformgyakorlat, hogy csak azok a reformelemek kapnak zöld utat (mint pl. az adó- és árreform), amelyek beleillenek abba a programba, hogy a költségvetési megtakarítások csak, illetve elsősorban az életszínvonalcsökkenés révén valósulnak meg. Bizonyos, hogy a mai gazdasági helyzetben irreális a reálbér és reáljövedelem azonnali vagy gyors növelését követelni. A mai életszínvonalcsökkentő folyamat megállítására azonban meg kell találni a megoldást (pl. a költségvetés nem-szociális célú tételeinek csökkentésével, amelyek közé a nem hatékony termelés támogatásától a hadikiadásokig sok minden beletartozik). Ennek híján olyan társadalmi és politikai feszültségek keletkezhetnek, amelyeket jó lenne elkerülni.

(Bérreform és gazdasági kibontakozás. Munkaügyi Kutató Intézet, 1988.)

Irodalom

- Berend T. Iván (1988): A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 1988. 1. sz.
- Brown, H. P. (1977): *The Inequality of Pay*. Oxford University Press, 1977.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Kertész Péter (1988): A nagycsaládosok és a „tizenegyedik parancsolat”. *Magyar Nemzet*, 1988. május 27.
- A pedagógusok helyzete és munkája*. 1974. MTA Szociológiai Kutatóintézet,
- Pető Iván-Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Semjén András (1987): *Oktatásfinanszírozás és hiány*. OPI Közlemények, 12. füzet.
- Starr, G. (1984): *Minimum Wage Fixing*. ILO.
- Zsubori Ervin (1988): A bérreform ára. Interjú Polgár Miklóssal, a Pénzügykutató Részvénytársaság munkatársával. *Magyar Nemzet*, 1988. május 28.

IV SZEGÉNYSÉG, SZEGÉNYPOLITIKA

1. TÁRSADALMI STRUKTÚRA, TÁRSADALMI HÁTRÁNY

Bár számos társadalmi problémáról léteznek statisztikai érvényű ismeretek, túl keveset tudunk arról, hogy különböző rossz helyzetek (rossz munka, alacsony iskolázottság, rossz lakás, devianciák stb.) hogyan függnek össze, azaz, hogy milyen módon és mértékben kapcsolódnak össze társadalmi hátrányok, hogyan és mennyire halmozódnak társadalmi egyenlőtlenségek. Azt sem tudjuk eléggé, hogy a rossz helyzetek mindenkor újratermelődése mennyire kapcsolódik nehezen mozgatható szubkultúrákhoz, s hogy a „deprivációs ciklus”, a rossz helyzet családon belüli „szükségyszerű” újratermelődése mennyire létező jelenség, vagy hogy mi a rossz társadalmi helyzetek oka, következménye.

Az okok és okozatok megkülönböztetése, szétválasztása számos társadalmi jelenségnél nehéz, sőt megoldhatatlan feladat. Az itt vizsgált kérdéskörben is ez a helyzet. Ki tudja biztonsággal megmondani, hogy egy alagsori szükségglakás oka-e az itt felnövő gyermekek rossz iskolai eredményeinek, majd rossz munkaerőpiaci helyzetének, esetleg tartós betegségének, illetve agresszív magatartásának, vagy következménye a szülők alacsony iskolázottságának, alacsony keresetének, esetleg annak, hogy nem voltak képesek a tanácsnál önmaguk érdekeiért harcolni, 3-4 gyermek esetén papíron létező jogukat érvényesíteni? Minthogy a válasz bizonytalan, ma „hátránynak”, hátrányos helyzetnek nevezzük azt is, ha valaki öreg, fogyatékos, sokgyermekes, elmebeteg, azt is, ha alacsony a jövedelme, rossz a lakása, a munkája. Szemmel láthatóan igencsak vegyes jelenséghalmaz ez, amelyben biológiai, demográfiai, társadalmi jelenségek keverednek, s ezen belül szinte mindent egyszerre lehet oknak és okozatnak tekinteni. A továbbiakban szétválasztom egyfelől azokat a *jelenségeket*, amelyekben a hátrányok kifejeződnek: ezt nevezem Peter Townsend magyarul nem jól hangzó, de legalább egyértelmű kifejezésével *objektív relatív depriváció*-nak. (Townsend, 1979) Másfelől külön vizsgálom a depriváció okait, amelyek között az alábbiakban megkülönböztetek *főként természeti, főként társadalmi, egyszerre egyéni és társadalmi és végül főként egyéni okokat*.

MI AZ OBJEKTÍV RELATÍV DEPRIVÁCIÓ?

A depriváció szó eredete latin, bár a latinban csak a „privatio” létezik, ami valami *rossztól* való szabadulást jelent. Mi az angolszász szociológiában meghonosodó értelemben kezdjük használni a kifejezést, amikor a depriváció valami *jótól* való megfosztottságra utal. A fogalom szerintem van annyira fontos és hasznos, hogy részletes megvilágítása is, tudatos átültetése is indokolt.

Townsend. a szegénység és egyenlőtlenség problematikájának összekapcsolása során dolgozta ki az „objektív relatív depriváció” fogalmát, melynek tartalma a következő: „Eyénekről, családokról és a népesség egyes csoportjairól akkor mondhatjuk, hogy szegénységben élnek, (azaz, hogy az objektív relatív depriváció helyzetében vannak), ha nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak. olyan tevékenységekben vegyenek részt, és olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak, vagy legalább széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak. Az átlagos egyénhez vagy családhoz képest annyival szűkösebbek a rendelkezésükre álló források, hogy ténylegesen kirekesztődnek az általánosan elterjedt életmódokból, szokásokból, tevékenységekből.” A lényeg, ha úgy tetszik, a súlyosan halmozott hátrány: az egyén vagy család helyzete nem egy-két szempontból rosszabb, mint a többségé, hanem sok *lényeges* vonatkozásban.

A kifejezés mindhárom összetevőjének megvan a maga jelentősége, érdemes tehát ezek részletesebb tartalmát kibontani.

Az „objektív” jelző arra utal, hogy az adott összefüggésben nem az a kérdés, hogy az egyének a társadalom többi tagjához képest önmaguk helyét hogyan ítélik meg, hogy tudatosul-e bennük saját helyzetük, vagy sem. Csupán arról varr szó, hogy amennyiben nagyjából megjelölhető és mérhető, hogy a különböző társadalmi gyakorlatok tekintetében melyek a szokásos, elfogadott szintek vagy körülmények, akkor ezen szintekhez és körülményekhez képest milyen az egyén vagy család helyzete. Tagadhatatlan persze, hogy ennek az ún. objektív meghatározásnak is van szubjektív vonatkozása. A társadalmi szükségletek, gyakorlatok világa végtelen. S még ha minden elem pontosan körülhatárolható és mérhető lenne is, akkor is „szubjektív”, azaz többek között a vizsgálatot végző kutató saját értékeivel terhelt az a választás, hogy ezen gyakorlatok és szükségletek közül mi az, amit annyira fontosnak tart, hogy az ezekhez képest való lemaradást, a tevékenységekből vagy szükségletkielégítésből való kiszorulást társadalmi problémának tekinti. Ebben az összefüggésben például jelentős különbségek vannak a tőkés országokban

hivatalosan kialakított minimumszintek (szegénységi küszöb, létminimum stb.) és a különböző kutatók vagy különböző mozgalmak szerint elfogadandó szintek között. Külön (és sokat vitatott) kérdés az is, hogy hogyan lehet egyáltalán társadalmilag általában jellemző elfogadott körülményekről és gyakorlatokról beszélni, ha több szubkultúra él egymás mellett. E kérdésekre nehéz a válasz, és teljes egyértelműségre nem is lehet törekedni. De bármennyire különbözők legyenek is életmódok, életstílusok, szubkultúrák, azért – egy adott korszakban, egy adott társadalomban – az emberek számos hasonló *jellegű* (ha nem is azonos) tevékenységet folytatnak, azonos árukínálatból válogatnak, s számos esetben pl. a közéletben – bizonyos tevékenységekben való részvételük, illetve együttműködésük azonos szabályok szerint kellene hogy történjen. Ennyiben a szubkulturális különbségek nem teszik eleve lehetetlenné a (társadalmilag elfogadható) szintekre vonatkozó össztársadalmi feltételrendszer kidolgozását. És éppen mert az objektív depriváltság sokféle fontos szükséglet alacsony szintű kielégítését, sok fontos társadalmi gyakorlatból való egyidejű kizorulást jelent, az értékítéletek közötti eltérések csak színezik, de alapvetően nem módosítják a végeredményt.

A depriváció objektív meghatározása természetesen nem zárja ki olyan közelítések létjogosultságát, amelyek a különböző helyzetek „szubjektív” megítélésére irányulnak, amelyek azt kutatják, hogy az emberek hogyan érzékelik, hogyan értelmezik, hogyan élik meg saját helyzetüket. Annak azonban világosnak kell lennie, hogy a kétféle közelítés társadalmi tartalma egészen más lehet.

A depriváció, megfosztottság vagy szegénység szubjektív *érzése* igen nagy mértékben függ a választott vonatkoztatási szinttől vagy csoporttól. Eredetileg a kifejezés ebben az értelmezésben került be a szociológia szótárába is. (Merton, 1980; Runciman, 1966; Stouffer, 1949) Ilyen értelemben az egyén vagy család depriváltnak érezheti magát, ha vágyai, aspirációi gyorsabban nőnek, mint e vágyak kielégítési lehetőségei – függetlenül az, objektíve elért szinttől. És depriváltnak érezheti magát akkor is, ha saját helyzetét, noha az adott struktúrán belül relatíve jó lehet, egy másik csoporthoz képest rossznak, igazságtalanul lebecsültnek véli. E jelenségek elég széles körben tapasztalhatók nálunk, amikor pl. viszonylag jó helyzetű csoportok a fejlett „fogyasztói társadalmak” hasonló munkát végző csoportjaival hasonlítják össze helyzetüket, vagy amikor értelmiségi csoportok viszonyítják helyzetüket egymáshoz. Az is lehetséges persze, hogy objektíve valóban rossz helyzetű egyének érzékelik szubjektíve helyzetük rosszságát. Az eredmény az előbbihez hasonló, csak alapja más: az objektív depriváltságot élik meg méltánytalanságként, igazságtalanságként, elfogadhatatlan egyenlőtlenségként.

A szubjektív depriváció, akár „jogosult” objektíve, akár nem, valamennyire mindig feszültség-hordozói. Ennyiben jobb mutatója a társadalmi változásokra irányuló, már kialakulóban levő igényeknek, mint az objektív depriváció. Az előbbiekből azonban világos, hogy ez a feszültség nem feltétlenül az objektíve legsúlyosabb társadalmi problémákat jelzi. Ezért igaz az, hogy egy, a társadalmi viszonyokat alapján változtatni kívánó politikának nem elég a már észlelhető feszültségekre, a már kifejeződő követelésekre figyelnie. Éppen a legrosszabb helyzetű csoportoknál hiányozhatnak az eszközök ahhoz, hogy önmagukra felhívják a figyelmet, hogy saját érdekeikért kiálljanak, pedig az ő helyzetük javítása (is) a teljes társadalmi viszonyrendszer jobbításának elengedhetetlen feltétele.

Annak is több oka lehet azonban, hogy az objektív depriváció tényét az érintettek nem feltétlenül érzékelik, mint ilyet. Gyors, forradalmi társadalmi változások idején akkor is megszűnhet a szegénység érzése, ha az egyén helyzete (még) nem változott. A lehetőségek ekkor korlátlanok, a súlyos létproblémák záros határidőn belül megoldhatónak tűnnek, s a változások igénléséhez és igényléséhez nem szükséges a szegénység, a depriváltság érzete. Sőt ez ilyenkor visszahúzó erő lehet, hiszen a szegénység tudata gyakran – s szinte szükségképpen – párosul a reménytelenség tudatával. Megfordítva viszont, ha egy konszolidált struktúra uralkodó erőinek sikerül az adott helyzetet úgy legitimálni, hogy abban minden, ami van, szükségsszerűnek, sőt egyedül lehetségesnek tűnik, akkor a depriváltság ténye még akkor sem válik feszültségforrássá, ha akár ilyenként tudatosul is. A status quo fenntartása könnyebb, az adott helyzet megkérdőjelezésének esélye kisebb, ha a rossz helyzet, mint ilyen, nem is tudatosul. Ez akkor lehetséges, ha az egyén (csoport) saját rossz helyzete felismerésének, felmérésének eszközeitől is meg van fosztva. A mai, modern társadalmakban az ennyire kiüresített tudat – szélsőséges esetektől eltekintve -ritka jelenség. (Ezt talán leginkább a tömegkommunikációs eszközök – főként a televízió rendszeres jelenléte – gátolják, amelyek állandóan testközelbe hozzák a más mintákat, más lehetőségeket.) Az adott helyzet szükségsszerűként való beállítása, ilyenként való elfogadtatása azonban rendkívül gyakori jelenség ma is, s különböző ideológiák segítségével hozható létre.

Az objektív relatív depriváció kategóriájának következő kulcsszava a „*relatív*”. Ez kapcsolja össze a szegénység és egyenlőtlenség problematikáját. A szegénység társadalmi kezelése, majd később tudományos

kutatása akkor kezdődött, amikor a korszak gazdaságilag legfejlettebb országaiban is széles tömegek éltek olyan körülmények között, hogy anyagi eszközeik a valamelyest emberinek tekinthető létfeltételek minimális biztosításához, a társadalmilag szükséges emberi reprodukcióhoz sem voltak elégségesek. Azt ugyan már akkor is tudta mindenki (ha mástól nem, Adam Smithtől), hogy nincs általános, elvont „emberi” létminimum, hogy még az úgynevezett elemi fiziológiai szükségleteket sem lehet az adott társadalomtól, az adott történelmi pillanattól függetlenül meghatározni. Ebben az értelemben soha nem létezett „abszolút” szegénységi szint vagy küszöb, csak tértől-időtől függő – noha a hivatalos „jóléti”, politika a tőkés-országok gyakorlatában rendszerint úgy működik, hogy az egyszer megállapított szegénységi küszöb jóval tovább marad érvényben, mint ameddig még saját logikája szerint is indokolt lenne, azaz általában késedelmesen igazodik a létfeltételek változásához. E mindenkor fellelhető viszonylagosság ellenére abszolút szintnek nevezzük azon szegénységi küszöböket, amelyek kialakításánál nem veszik figyelembe, hogy hogyan alakul a források teljes eloszlása az adott társadalomban. Még ez utóbbi esetben is többféle közelítés lehetséges.

A leginkább „abszolút” közelítés az, amikor tételesen meghatároznak valamilyen szükségletmértéket, minimális vagy társadalmilag kívánatos „fogyasztói kosarat”. E megoldás egyik leegyszerűsített variánsát az Egyesült Államokban alkalmazzák, ahol a táplálkozási minimumot számolják ki tételesen különböző összetételű családokra, majd az így kapott összeget hárommal szorozzák. A mögöttes gondolat az, hogy – az adott árrendszer mellett – az élelmiszerek nem tehetnek ki többet az összkiadások harmadánál. Egy – bizonyos relatív mozzanatot is tartalmazó – közelítésnél a minimális küszöböt a jövedelmi *átlag* szintjéhez viszonyítják, annak kétharmadát, felét stb. tekintve még elfogadható szintnek. Hasonló logikával olykor azt a szintet állapítják meg minimumként, ami alatt a lakosság tizede vagy ötöde él. Kiegészítésként annyit érdemes megjegyezni, hogy, mivel a lakásköltségek számos országban rendkívül erősen szóródnak, és mivel ott sem választás kérdése, hogy az ember olcsó vagy drága lakásban él – a hivatalos minimum a lakbérköltséget nem tartalmazza, hanem ezt adott esetben külön kiegészítésként adják.

Az ilyen meghatározások jogosultsága attól függ, hogy valójában milyen életlehetőségeket és tevékenységi lehetőségeket nyújt az átlagos jövedelem fele vagy az alsó 10 százalék jövedelme. Townsend empirikus kísérlete annyival teljesebb, mint az ilyen a priori meghatározások, hogy először megvizsgálja a javakhoz-lehetőségekhez való hozzájutás esélyeinek eloszlásait, azután állapítja meg, hogy milyen jövedelmi szint alatt következnek be egyes fontos területeken súlyos elmaradások, vagy mikor következik be különféle rossz esélyek kapcsolódása. Csak ezután rögzít bizonyos minimális jövedelmi szinteket. Ennek az az előnye minden más meghatározással szemben, hogy nem feltételezi (épp ezért nem is bírálható azon az alapon), hogy „relatív depriváció” mindig lesz, amíg lesznek az átlag alatt élők, vagyis amíg lesz egy alsó 10 vagy 20 százalék. Ha van jövedelmi differenciáltság, de nem túl jelentős, akkor (Townsend logikája szerint) a legalacsonyabb jövedelmű csoportnál sem hoz magával halmozott hiányokat és kizárásokat.

A relatív szegénység vagy depriváltság utóbbi értelmezése tehát a társadalmi egyenlőtlenség egy aspektusa, ami nemcsak az egyenlőtlenség tényét, hanem mértékét is figyelembe veszi. Bármilyen magas legyen is az abszolút jövedelmi szint, életszínvonal stb. egy országban, jelentős jövedelemszórás esetén akár nagyobb csoportok is kiszorulhatnak társadalmilag fontosnak tekinthető gyakorlatokból vagy szükségletkielégítésekből.

Az abszolút szegénység vagy depriváltság csökkentéséhez, sőt esetleg megszüntetéséhez elméletileg elégséges, ha a gazdasági növekedés eredményeiből valamilyen mértékben profitál a lakosság többsége, akár esetleg úgy is, hogy közben a források eloszlásának egyenlőtlensége nő. A relatív depriváltság csökkentése viszont nemcsak a rendelkezésre álló társadalmi gazdagság növekedésétől függ, hanem az erőforrások társadalmi elosztásának struktúrájától, e struktúra változtatásától is.

Nálunk gazdagabb országok, amelyekben hosszabb idő óta erőteljes, jelentős forrásokkal rendelkező szociálpolitika és ún. jóléti politika működik, olykor megengedik maguknak azt a luxust, hogy az abszolút szegénység kérdését leveszik napirendről. Eddig a gyakorlatban ilyenkor utóbb mindig kiderült, hogy a megnyugvás elhamarkodott volt: az „igazi” szegénységet újra fel kellett fedezniük. (Ez már több ízben megtörtént az Egyesült Államokban is, Angliában is.) Magyarországon e tekintetben a helyzet (jelenlegi, nem teljes ismereteink szerint) a következő: az kétségbevonhatatlan tény (ha olykor kétségbe is vonják), hogy az utóbbi két évtizedben nagyon jelentősen lecsökkent a legalacsonyabb jövedelműek aránya. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük az árnövekedést. Csupán néhány adat: 1967 és 1972 között kb. 10 százalékos volt a fogyasztói árak növekedése, 1967 és 1977 között összesen kb. 30 százalékos. Eszerint – durván – az 1967. évi egy főre jutó 800 Ft 1972-ben kb. 900 Ft-nak, 1977-ben 1040 Ft-nak felel meg. A KSH jövedelmi felvételeinek adatai szerint – ugyancsak durván – 1967-ben a lakosság 25 százaléka élt az egy főre jutó 800 Ft-os szint alatt (ami akkor a becsült társadalmi minimum volt), 1972-ben kb. 14 százalék

élt 900 Ft alatt, 1977-ben pedig kb. 5-6 százalék 1100 Ft alatt. Az is nehezen tagadható, hogy az abszolút szegénység” e csökkenésében jelentős volt a központi intézkedések szerepe. (És ebből a szempontból mindegy, hogy az intézkedések erős társadalmi nyomás hatására születtek-e, vagy anélkül.) E változtatások a nyugdíjrendszer kiszélesítésében, az alacsony nyugdíjak, a családi pótlék, az alacsony bérek átlagosnál gyorsabb növelésében, a fix összegű árkompenzálásokban stb. nyilvánultak meg.

Továbbra is nyitott azonban – az abszolút szintek megítélése szempontjából – legalább *három* kérdés. Az *egyik* az, hogy ezen idő alatt hogyan változott az ún. abszolút megélhetési küszöb – figyelembe véve ennek társadalmi meghatározottságát. Minthogy e küszöböt hivatalosan nem tartják nyilván, a kérdésre nehéz felelni. (Az utolsó ilyen statisztikai számítások az összlakosságra vonatkozóan 1968-ról állnak rendelkezésre. Akkor két felnőttből és két gyermekből álló családnál egy főre számítva havi 620 Ft-ra becsülték az ún. szegénységi küszöböt, 830 Ft-ra a társadalmilag még elfogadható minimumot. Azóta csak a nyugdíjasokra nézve készült tételes minimumszámítás. Ennek fő oka az, hogy a tételes minimumszámítások mindig rendkívül támadhatóak: mindig ellenük vethető, hogy „felesleges” tételeket is tartalmaznak, tehát túl magasak, vagy hogy túl szűkkeblűek, tehát túl alacsonyak. Ennek ellenére durva becslésekre mégis valószínűleg szükség lenne, legalább a minimálbér, minimálnyugdíj stb. megállapítása céljából. Arra azonban ebben az esetben különösen kellene ügyelni, hogy a minimumok közelítésének szándéka ne vegye le napirendről a relatív depriváció csökkentésének célját.) (A szerk. megjegyzése: 1987 óta a KSH közöl ún. létminimum és társadalmi minimum adatokat.) Az biztos, hogy a dolog természetéből következően a megélhetési küszöb emelkedett. Ezért az ún. abszolút szegénység kérdése, azaz a jövedelmi szempontból elfogadható társadalmi minimum alatt élők kérdése továbbra sem vehető le a napirendről. A *másik* probléma az, hogy nálunk inkább, mint számos más országban, a lakás és a jövedelmi helyzet közötti összefüggés megbomlott. Önmagában a relatíve magas jövedelem sem feltétlenül segít a megfelelő lakás megszerzésében, alacsony jövedelmek mellett pedig még nehezebb és esetlegesebb a lakáshoz jutás. A megfelelő lakás viszont egyre inkább társadalmilag fontosnak tekintett, szinte fiziológiai szükségletnek számít. Ez azt jelenti, hogy a család anyagi helyzetét egyre inkább a folyó jövedelmek és a lakásviszonyok együttes értékelésével kellene kiszámítani. *Harmadszor*, fontos lenne szembenézni azzal a kérdéssel, hogy ma mást jelent „szegénynek lenni”, mint a gyors társadalmi-gazdasági változás éveiben. Akkor az adott helyzet rosszaságáért a horizontok tágassága kárpótolhatott. Ma azonban a tényleges tendenciák, sőt a hivatalos állásfoglalások is azt sugallják, hogy nem lehet e rossz helyzetek gyors változására számítani. Ebből pedig, minden egyéb körülménytől függetlenül, a szegénység tudatának kialakulása-rögződése adódhat, ennek minden hátrányával.

Összefoglalva; az abszolút depriváció kérdése nem vehető le a napirendről, még ha csak az anyagi összetevőket nézzük is. Ugyanakkor a relatív anyagi depriváció ügye is fontos. A megelőző két évtizedben is több figyelmet érdemelt volna e kérdés, ma pedig, néhány újabb fejlemény nyomán, az eddigieknél élesebben vetődik fel. Nem tartom ugyan valószínűnek, hogy a kisvállalkozások vagy a sokak által elsőrendű fontosságúnak tartott erősebb bérdifferentiálás a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségét nagyon jelentősen növelné. A gyorsan szerzett, kiugróan magas jövedelmek ugyan (egy ideig legalábbis, amíg nem normalizálódik a helyzet) látványosak lesznek, de ezek egy szűk rétegnél összpontosulnak. S még e magyar viszonylatban rendkívül magas jövedelmek sem hasonlíthatók a tőkés országok nagy részvényeseinek vagy magánvállalkozóinak jövedelméhez. Ezért merem megkockáztatni azt az állítást, hogy a magyar jövedelemeloszlás egyenlőtlensége az új gazdasági szabályozók belépése után sem lesz olyan nagy, mint a tőkés országokban. Az is mérlegelendő azonban, hogy nálunk az elfogadott társadalmi eszmények és értékek is mások. Az eszmények és realitás közötti szakadék tehát akkor is nagyobb lehet itt, mint valamely fejlett tőkés országban, ha a realitás e tekintetben jobb. Ez nemcsak „szubjektív érzékelés” kérdése: másként vetődik fel ilyen feltételek mellett az objektív depriváltság problémája is.

S végül nézzük az objektív relatív depriváció harmadik elemét, a *deprivációt*. Gyakran felcserélhetően használják „szegénység” és „depriváció” fogalmait és ez a köznap nyelvben aligha lehet másként. A részletes meghatározások azonban világossá teszik, hogy tudományos helyzetelemzésnél miért célszerű a tradicionális fogalmat változtatni. Lényegében azért, mert a „szegénység” fogalma hagyományosan tapad az anyagi szűkösséghez, vagy épp az alacsony jövedelmekhez. Márpedig – ismét Townsend fogalmazásában – „az életszínvonalak nem egy, hanem több olyan rendszer működésétől függnék, amelyek forrásokat osztanak el egyének, családok, munkacsoportok és közösségek között. Amikor pusztán a pénzjövedelmekre összpontosítanak, akkor megfigyelnek azokról a – „hagyományos és modern társadalmakban egyaránt kialakított – finom módzatokról, „ahogyan ezek előnyöket nyújtanak és újraelosztanak”. (Townsend, 1979, 54-55. o.) Ehhez még azt tenném hozzá, hogy a szükségletek körének bővülésével, változatosabbá válásával,

egyáltalán, a társadalmi élet, értékek és normák átalakulásával egyre több olyan társadalmi gyakorlat van, amelyek nem csupán anyagi lehetőségekhez kapcsolódnak, de amelyekbe a bekapcsolódás a „teljes jogú társadalmi tagság” feltétele.

Csak néhány olyan példát említek, amelyek – úgy vélem – a mi körülményeink között is érzékeltetik a szoros értelemben vett jövedelmi szükség és a tágabban értelmezett depriváltság közötti különbséget. Így pl. nem elég, hogy az embernek munkából származó jövedelme legyen. Az is szükséges, hogy ezt a mai társadalom emberéhez méltó módon szerezzék meg. – azaz ne egészségét károsító, képességeit visszaszorító munkával vagy olyan fáradsággal, önkizsákmányolással, ami lehetetlenné teszi, hogy másfajta tevékenységekbe is bekapcsolódjon. (Ezt pl. soha nem veszik figyelembe azok, akik a kőműves segéd munkánál vagy a mezőgazdaságban dolgozónál csak azt látják, hogy a hétvégeken és szabadsága alatt rengeteget keres, de azt nem, hogy ennek következtében nincs egyetlen szabad hétvégeje sem, és soha nem jut el nyaralni.) Vagy nem elég, hogy – megfelelő munkajövedelem hiányában – az állam támogatást ad, az is szükséges, hogy ennek feltételei ne legyenek méltatlanok, megalázóak – mint és számos segélynyújtásnál ma nálunk is történik.

Ahogy S. M. Miller és P. Roby fogalmaznak: „Olyan társadalmakban, amelyekben jelentős egyenlőtlenségek vannak, a kormányoknak arra kellene törekedniük, hogy a minimumszintek emelkedését biztosítsák ne csak a jövedelmeknél, az anyagi ellátottságnál és a társadalmi szolgáltatásoknál, hanem az önbecsülés szintjénél is, az iskolázási és mobilitás esélyeknél is, s számos döntés meghozatalában való részvételnél is.” (Miller-Roby, 1970, 12. o.) Ha ehhez hozzátesszük a humanizáltabb munkafeltételek igényét, s minden közintézményben a humanizáltabb emberi kapcsolatok igényét, akkor eljutunk a társadalmilag értékelt javak és gyakorlatok olyan halmazához, amelyből kiszorulni többet jelent, mint anyagi szegénységet.

Az elmondottakat nem szántam a depriváció definíciójának, csupán annyit szeretnék érzékeltetni, hogy nekünk is észre kell vennünk, s más társadalmaknál talán még inkább számon kellene tartanunk, hogy nemcsak kenyérrel él az ember.

Mindezek alapján az „objektív relatív depriváció” kategóriáját megfelelő átértelmezésekkel, kiegészítésekkel, s – ha sikerülne – a kifejezés ma gyárra átültetésével nálunk is használhatónak tartom. Ez a kategória volna hivatva leírni, hogy *milyen területeken és milyen mértékben* nyilvánulnak meg ún. hátrányok. Megfelelő adatbázis alapján azután megállapítható lenne, hogy az objektív relatív depriváció előfordulása milyen mértékig jellemző a társadalom különböző csoportjainál.

A DEPRIVÁCIÓ OKAI

Egy ettől jól-rosszul elkülöníthető, de mindenképpen elkülönítendő kérdés az, hogy milyen alapvető okai vannak a deprivációnak. E kérdés is mértebb, ezért igyekszem rövidebben utalni néhány összetevőjére.

a) *Az okok egy része lényegében biológiai-fiziológiai eredetű.* Sem a személy, sem a társadalom nem tehet arról (közvetlenül bizonyára nem) hogy valaki szellemileg vagy testileg fogyatékosnak született, s még kevésbé arról, hogy megöregedett, vagy hogy még gyerek. Mégis, mindeme állapotok (és számos más, hasonló fiziológiai állapot) azonnal és szükség képpen jövedelmi hátrányt jelentenek, hiszen az egyén nem, vagy csak korlátozottan keresőképes. Emellett pedig nehezítik vagy lehetetlenné teszik hogy az érintettek egy sor társadalmi gyakorlatba bekapcsolódjanak. A következmények egy része „természetes”, azaz a tudomány mai ismeretei szerint aligha elhárítható. Más részében azonban arról van szó, hogy természeti adottságból azért lett társadalmi hátrány, mert a javak elosztásánál ható elvek, értékek, gyakorlatok az adott társadalmi feltételek talaján éppen így működnek. Csupán a gyermekeknek és az öregeknek az átlagosnál relatíve rosszabb helyzetére vonatkozólag lássunk néhány adatot a KSH 1977. évi jövedelmi felvételéből:

Alacsony (havi 1600 Ft alatti), illetve relatíve magas (havi 2800 Ft fölötti), egy főre számított jövedelmű családban élt

az összes (megfigyelt) személyek	20, illetve 24 százaléka
a 0-6 éves gyermekek	35, illetve 9 százaléka
a 7-14 éves gyermekek	29, illetve 10 százaléka
a nyugdíjasok	26, illetve 20 százaléka
a nem nyugdíjas idősök	40, illetve 11 százaléka
az aktív keresők	9, illetve 37 százaléka.

Hogy a gyermekek, idősök, fogyatékosok anyagi ellátottsági szintjét alakító elvek elméletileg működhetnének másként, az biztos. Hogy a mai gazdasági adottságok mellett működhetnek-e másként, s milyen mértékben, ez vitatott. A mai helyzet is, a változtatás mértéke-üteme is azonban részben azon múlik,

hogy mennyire sikerül a már említett közös teherviselés gondolatát elfogadtatni, s hogy a ma erősebb érdekek mennyire juthatnak szóhoz.

Az minden jel szerint igaz, hogy ezeket a „hátrányokat” főként és elsősorban *anyagi* eszközökkel lehet csökkenteni. Triviálisan igaz, hogy a gyermekes családok anyagi lemaradását a magasabb családi pótlék, vagy (inkább) a gyermekek számára nyújtott több természetbeni juttatás (ingyenes vagy névleges áru óvodai-iskolai étkeztetés, tanszerellátás, közlekedés stb.) segítene behozni. A nyugdíjasoknál, főleg az alacsony nyugdíjasoknál, a nyugdíjemelés a kézenfekvő megoldás. De jelentős anyagi eszközöket igényelne olyan munkahelyek tömeges létrehozása is, amelyek a koruk vagy egészségi állapotuk miatt csökkent munkaképességük számára nyújtanának tevékenységi lehetőséget; olyan járművek, le-feljárók beszerzése és kialakítása, amelyek a rokkantak mozgását könnyítenék.

Az anyagiak mellett persze az említett érték- és szemléletváltásra is szükség lenne. Ezt több anyagi forrás elősegítheti, de magában nem oldja meg. Hogy egy társadalom az öregeket, rokkantakat „leírja-e”, vagy kísérletet tesz társadalmi „értékük” megőrzésére; hogy a gyermekek felnevelését jelentős részben magánügynek vagy közügynek tudja-e, ez *nem csak*, talán nem is elsősorban anyagi kérdés.

b) *Az okok másik nagy csoportja alapvetően társadalmi eredetű.* Sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú-hosszú történelmi előzmények mára olyan társadalmi munkaszervezetet hoztak létre, amely az egyik egyén vagy csoport számára lehetővé teszi, hogy számos képességét kifejelessze és működtesse, hogy módja legyen saját és esetleg mások munkájánál a tevékenység céljának, módjának, eszközeinek meghatározására – más egyének és csoportok esetében viszont már számos képesség fejlesztését-kiművelését is „feleslegessé” teszi, a munkában pedig csak végrehajtó, vagy épp „eszköz”-szerepet juttat nekik. Alapvetően a struktúra adott működési módja hozza magával azt is, hogy nem véletlenszerűen keletkeznek egyének és csoportok a munkamegosztás különböző pontjaira. A család, amelybe az egyén beleszületik, a körülmények, amelyek között felnő, életesélyeit igen nagy mértékben meghatározzák.

Minthogy a társadalmi pozíciók struktúrája egyben társadalmi erőviszonyokat is jelöl, az már nem különösen meglepő, hogy az első csoport munkakörülményei is, elosztásban való részesedése is kedvezőbben alakulnak, mint a többieké. Hogy e társadalmi besorolások mögött lehetnek „természeti” okok is – azaz hogy például az ún. velünk született intelligencia is belejátszik abba, hogy végül hová kerülünk -, ez lehetséges. Annak azonban már az előzők alapján is világosnak kell lennie, hogy természeti különbségek társadalmi hátránnyá alakulása nem tekinthető „természetesnek”, azaz változtathatatlanak. S az is köztudott, hogy a társadalmi helyzet is erőviszony-függő, mind az, hogy kinek mennyi lehetősége van képességei kifejlesztésére, mind az, hogy melyek lesznek a társadalmilag (és az elosztásban) értékelt készségek és képességek.

Hasonlóképpen sem a természet, sem az egyén nem tehet róla, hogy hosszú-hosszú történelmi előzmények mára olyan településszerkezetet hoztak létre, amely ismert módon több vagy kevesebb társadalmi esélyt, több vagy kevesebb lehetőséget nyújt a társadalmi javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutásra. Igaz, a települési lejtőn való elhelyezkedés kevésbé jelent egyértelműen társadalmi erőviszonyokat, mint az előző esetben. Sok a kereszthatás, a városi előnyökből a gyenge társadalmi csoportok keveset profitálnak, az erősebb csoportoknak viszont lehetnek eszközeik a falusi hátrányok behozására. Ezért a változtatás valamivel könnyebbnek bizonyult eddig is a települési, mint a tisztán társadalmi lejtőnél – de persze csak valamivel.

És ugyanígy, a természet és az egyén vajmi keveset tehet arról, hogy a mai lakásállomány olyan, amilyen. S ha egyszer olyan és nem más, akkor megint csak logikusan adódik a társadalmi erőviszonyok működéséből, hogy kik foglalják el a mindenkor legrosszabb lakásokat, amelyek jelentős része ma nálunk objektíve is nagyon rossz. Ez a lakásrétegződés olyan szorosan kapcsolódik a társadalmi erőviszonyokhoz, hogy a felnőtt generáció esetében társadalmi helyzetének következménye, okozata. Egyben azonban közvetítő láncszem, s így ok is abban, hogy az itt felnövekvő gyermekek társadalmi helyzete nehezen javul.

A társadalmi munkaszervezethez, s e „mögött” a tudás és hatalom egyenlőtlen elosztásához kapcsolódó deprivációs jelenségeket nem lehet egyszerűen az elosztás eszközeivel kiküszöbölni. Az anyagiak itt legfeljebb kompenzálást tehetnek lehetővé – de a társadalmi erőviszonyok még ezt is folytonosan kérdésessé tehetik. Itt valóban az alapvető, struktúrageneráló társadalmi viszonyokon kellene változtatni. Ám itt sorakozik fel a legtöbb és érdek az adott helyzet fenntartása mellett – a változtatási igények itt ütköznek a legnagyobb ellenállásba. A helyzet fenntartásának igényét támasztják alá a gazdasági érvek – igaz, csak rövid távon. De ha sokan akarják, a rövid táv mindig jelen van, hisz hosszú táv csak elméletileg létezik. És emellett szólnak a sikeres ideológiai meggyőzésre utaló azon jelzések is, hogy hiszen a „rosszabb”

munkákat végzők jelentős része nem is kíván mást, mert „ő maga tudja, hogy nem is alkalmas másra”, vagy mert „a monoton munka jó, mert közben másra gondolhat”.

Egyébként ez a helyzet ma annyiban látszik súlyosbodni, hogy a gazdasági hatékonyság fokozásának igénye a kapun belüli munkanélküliség felszámolásában, illetve a nem-hatékony munkahelyek számának csökkentésében látja az egyik megoldást – ugyanakkor a mai gazdasági erőforrások nem elégségesek megfelelő számú, jó hatékonyságú munkahely gyors kialakítására. (Ez még sok erőforrás mellett sem egyszerű ügy.) Félő tehát, hogy vannak-lesznek olyan leépítések, illetve vannak-lesznek olyan új munkabálépési igények, amelyeket nem fedez le megfelelő munkaerőkereslet. Ez megnehezíti a fiatalok elhelyezkedését általában, olyankor már ma is megkérdőjelezi a nők munkához való jogát, de a jelek szerint leginkább a leggyengébb munkaerőt sújtja, a képzetleneket, a cigányokat, a „vándormadarakat”, a megbízhatatlanokat, a börtönből szabadultakat, a csökkent munkaképességűeket. Nem tudom azt mondani, hogy a gazdaságnak nincs igaza – de azt sem, hogy csak ez az igazság van. És a megoldás itt sem egyszerűen elosztási kérdés. Az esetleg bevezetendő, a mai átképzési segélynél bőkezűbb munkanélküli segély a deprivációnak csak egy összetevőjét enyhíti.

Persze lehet, hogy egyelőre nagyobb a munkanélküliség körül folyó viták füstje, mint lángja – de ez a füst sokakat zavarhat. Annyi „eredménye” már mindenesetre van, hogy – egyfelől – kezd megváltozni a munka státusza. A munkavégzés lehetőségét sokan egyre kevésbé kezelik jogként, egyre inkább az érdem tétjeként. És itt lép be a másik folyomány. Az egyébként is szilárd társadalmi talajra épülő érdem-ideológia ismét erősítést kap. Aki elveszíti munkáját, vagy nem talál másikat, az ezért önmaga felelős. (Miért nem becsülte meg magát jobban, miért nem vállalja el a rosszabb munkát stb.) És ebben az ideológiában is sok az igazság, csak épp nem számol a deprivációhoz vezető okok strukturális okaival sem, s ezen okok egy harmadik csoportjával sem.

c) *Ez a harmadik csoport az, ahol a rossz helyzet okai^ egyszerre egyéniek és társadalmiak* – esetleg a természet közbejöttével, esetleg anélkül, idetartozónak vélem a bűnözés és az alkoholizmus, a rossz munkaerő, a lump, link életmód számos esetét, gyakran a leányanyák úgymond felelőtlen gyermekvállalását, a családi életet tönkretevő brutalitást, s esetleg még azt a jelenséget is, amit a genetikus „önártóan magas gyermekszám”-nak mond. E jelenségek túlnyomó többsége is egyszerre okozata előző *décrivait* helyzeteknek, s oka jövőbenieknek. (Gönczöl, 1982) *De amennyiben okozat, annyiban nem az egyén felelősségéről van szó.* Ma mind többen hajlamosak ezt elfelejteni. Terjed az a nézet – sok formában megfogalmazva -, hogy az előző harminc év mindenkinek óriási lehetőségeket kínált. Akik ezzel nem éltek, azok „önhibájukból” maradtak le. Szánni lehet, büntetni esetleg kell őket – de *most* már nem a társadalom hibája, hogy ilyen helyzetűek vannak. Rossz helyzetük nem „társadalmilag méltánylandó” okból adódott, a társadalom tehát felelősséget sem igen vállalhat e helyzetek javításáért.

A morális felháborodás gyakran jogos lehet. Csak nem volna szabad megfeledkezni a következőkről. *Először* arról, hogy vannak és újratermelődnek azok a munkakörök, amelyeket csak a felemelkedés, önjobbitás vágyát nélkülözőkkel lehet betölteni, s akiknél ezért a munkán kívüli létükben is rendszerint hiányozniuk kell e vágyaknak. *Másodszor* arról, hogy a nagy kihívások és nagy lehetőségek sem fogtak át mindenkit. Kihez a területi, kihez a társadalmi távolság miatt jutott el nehezen, vagy épp sehogy a nagy társadalmi lendület szele – s ott ez húzóerőt sem jelenthetett. Úgy is lehet ezt fogalmazni, hogy két-három évtized aligha lehet elég többszáz év „bűneinek” a jóvátételére. *Harmadszor* pedig azt is tudomásul kellene venni, hogy bár az ember választó lény, aki életutat, sorsot, magatartásmintákat, erkölcsöt is választhat magának – a választás lehetőségei nem egyformák. Könnyebb a jó utat választania annak, aki mindig csak ezt látta – s olykor emberfelettien nehéz annak, aki rosszul indult. Különösen nehéz ez ma, amikor a társadalmi sodrás lanyhulásával és a társadalmi felelősség kisebb vállalásával épp azoknak kellene magukat önerejükkel felemelni, akikhez eddig sem jutott el a felemelkedés igénye és lehetősége.

Amennyiben társadalmi eredetű, vagy épp társadalmilag fenntartott jelenségekről van szó, annyiban nem hárítható el itt sem a tevőleges felelősség. Ez kisebb részben ezúttal is a társadalmi viszonyok változtatásának kérdése, bár (a gazdasági indokokon kívül) túl erős érdekek nem szólnak e jelenségek fenntartása mellett. Sőt, minthogy egy részük lassan az „utcán” is megjelenik (brutalitás, csövezés, utcai italozás), vannak a megszüntetést igénylő erős érdekek is. A megszüntetés, pontosabban a prevenció hatékony módjai-eszközei azonban egyelőre hiányoznak, mind anyagiakban, mind szemléletileg.

d) *Az utolsó csoportba* azon – deprivációhoz vezető – okokat sorolom, amelyek *valóban lényegében az egyénen* (és esetleg a természetben) múlnak. Ilyenek, úgy vélem, a bűnözés és alkoholizmus eddig nem tárgyalt formái, illetve bizonyos felelőtlen magatartások. A bűnöző, alkoholista vagy felelőtlen egyént a társadalom egyfelől büntetheti, másfelől igyekezhethet gyógyítani-megelőzni. A probléma azonban a gyógyítás

és megelőzés jól ismert nehézségein túl az, hogy ezekért az egyéni bűnökért gyakran a deviáns egyén családja, gyermekei is fizetnek. A depriváltság különböző elemei pedig pl. a gyermekeknél újabb depriváltsághoz vezető okokat hoznak létre. A szociálpolitika jelenlegi megoldása ebben az esetben sem megfelelő; az egyén társadalomellenes vagy rossz magatartásának családjára való következményeit ugyanis általában elfogadhatónak tartja. (Pl. az egyik szülő – legyen bár egyedülálló – havi 21 napos munkaviszonyának hiánya esetén a gyermekek nem kapnak családi pótlékot; a „rossz munkaező” apa gyermekének esetleg nem jár óvoda stb.) A megoldás itt is részben anyagiakon, részben szemléleten múlik – gyors fordulatra tehát nemigen lehet számítani.

Ennél az okcsopojtnál azonban még egy sajátosságra hívnám fel a figyelmet. Ma terjedőben van egy olyan, tudományos bizonyítékokat is felhasználó felfogás, hogy – bár az egyén a felelős, de azért – az alkoholizmus, a bűnözés és számos egyéb normaszegő magatartás erőteljesen társadalmi helyzethez kötött: pl. ez vagy az a jelenség, úgymond, a szakképzetlen munkások körében a leggyakoribb stb. Az „igazságot” megfelelő adatok hiányában nehéz megismerni, és, mint utaltam rá, a statisztikák e közelítést gyakran igazolják. Annyit mégis valószínűnek tartok, hogy számos ilyen jelenség nem annyira társadalmi helyzethez kötött, mint azt az adatok mutatják. Csak egyébként rossz helyzetek mellett egyrészt a deviancia jobban látszhat. Például a háztartásstatisztika szerint az alkoholfogyasztás „fent” nagyobb, mint „lent”, csak hogy a kedvezőbb helyzetű csoportok tagjai jobb időben-térben isznak: nem munkakezdés előtt, hanem után, nem nyilvános helyen, hanem otthon. Vagy: egy kisebb közért-lopás az egyik gyereknél – a szülő vagy iskola segítségével – nyom nélkül elsimítható, a másikinál maradandó bélyeg lesz belőle (még ha pillanatnyi következménye nincs is). Másrészt jobb helyzetek mellett ugyanazon magatartásnak enyhébb lehet a következménye: az íróasztal, ellentétben a forgácsológéppel, még senkinek sem vágta le a kezét, ha ittas volt is. Vagy – továbbra is az italnál maradva – az eredetileg nagyobb jövedelemből a jelentős alkoholfogyasztás ellenére is több marad a család többi tagjának. Vagy: más a következménye egy felelőtlen és elromlott házasságot követő válásnak a gyermekek számára, ha az elvált felek továbbra is kénytelenek egy lakásban, gyakran egy szobában élni, mint ha a válás után rendezettek maradnak a körülmények, nincsenek napirenden a feszültségek. Harmadszor – és talán ez a legfontosabb, itt csak felületesen érintendő kérdés – már a normaszegések számbavételénél nagyobb figyelmet fordítanak a deviancia rossz társadalmi helyzethez kötött típusaira. Pl. az államigazgatási szervek, illetve a „hivatalok” az ügyfél beadványaira az államigazgatási eljárási törvény értelmében 30 napon belül kötelesek válaszolni. E jog megsértéséről – akár egyszerűen arról, hogy hányszor nem tartják be az illetékesek a válaszkötelezettség határidejét – nincs statisztika. A vagyoni elleni legkisebb bűncselekményekről is van, holott az előző jogsértés társadalmi következményei biztosan nagyobbak.

Mindezt összefoglalva: a további kutatásokban is, a társadalmi jobbítási eszközök kidolgozásánál is az eddiginél tisztábban kellene megkülönböztetni, világosabban kellene meghatározni egyfelől a problematikus jelenséget magát – amelyet egyelőre objektív relatív deprivációnak neveznék – és ennek lényegi okait.

Az okok között megkülönböztettem főként természeti, főként társadalmi struktúrához kötött, egyszerre egyéni és társadalmi, s végül főként egyéni okokat. Az elemzés egyik szintjén ezek az okcsopojtok valóban más típusúnak mutatkoznak, s több-kevesebb pontossággal szétválaszthatók. Kicsit is részletesebb tárgyalásuk azonban folytonosan a strukturális viszonyokra utalt vissza, azokra a társadalmi erő- és érdekvizonyokra, amelyek hatására természeti eredetű különbségből társadalmi hátrány lesz, vagy amelyek meghatározzák, hogy mit tekint a társadalom fontos, különböző hátrányokkal sújtható egyéni hibának. Az okok szétválasztása (a gyakorlat szempontjából) perdöntő, hiszen más eszközökkel, más kilátásokkal, más erőviszonyok terében kezelhető egyik vagy másik ok-típus. Elméletileg azonban az a következtetés látszik kirajzolódni, hogy a szegénység, a többszörösen hátrányos helyzet vagy az objektív relatív depriváció *végső fokon* strukturális meghatározottságú. Egyik vagy másik megjelenési forma alkalmasint önmagában is kezelhető – az egész kérdés fokozatos megoldása azonban az objektív struktúra és a tudati viszonyok együttes fejlődése során képzelhető csak el.

(Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984)

Irodalom

- Gönczöl Katalin (1982): A hátrányos helyzet és a bűnözés. *Valóság*, 1982. 8. sz.
Merton, R. K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat Kiadó.
Miller, S. M.-Roby, P. (1970): *The Future of Inequality*. Basic Books.
Runciman, G. (1966): *Relative Deprivation and Social Justice*. Routledge and Kegan Paul.
Stouffer S. et al (1949): *The American Soldier*. Princeton.
Townsend, P. (1979): Poverty in the United Kingdom. *A Survey of Household Resources and Standard of Living*. Penguin.

2. A SZEGÉNYSÉG TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE MAGYARORSZÁGON, TÖRTÉNELMI NÉZŐPONTBÓL

A SZEGÉNYSÉG TÖRTÉNELMI ÉRTELMEZÉSE ÉS MÉRTÉKE

A szegénységnek sokféle, történelmileg is változó formája van. A tudományos meghatározások részben a változó történelmi alakzatokat veszik figyelembe, részben a szerzők társadalmi szemlélete befolyásolja azokat. (Ferge-Gara-Horváth-Szalai, 1980) A történelmi szemlélet különösen jól érvényesül E. J. Hobsbawmnál, aki a szegénység három, élesen szét nem választható jelentését különbözteti meg, a társadalmi szegénységet, a pauperizmust és a morális szegénységet. (Ez utóbbi arra vonatkozik, hogy hogyan ítéli meg a szegénységet a társadalmi értékrend. Minthogy a továbbiakban a fogalmat nem használom, ismertetései mellőzöm.) Ezek közül az első két kategória tűnik különösen fontosnak. „*A társadalmi szegénység* nemcsak gazdasági (...), hanem társadalmi egyenlőtlenséget is jelent, azaz alsóbbrendűségi, függőségi vagy kizsákmányoltsági viszonyt implikál (...) Ebben az értelemben a szegénység *relatív* kategória (...), noha preindusztriális vagy alulfejlett gazdaságokban az egyént (ha nem is mindig az osztályt) »szegénynek« minősítő szint általában nincs messze a *megélhetési küszöbtől* (...) *A pauperizmus* emberek olyan csoportját írja le, akik külső segítség nélkül vagy teljesen képtelenek önmaguk eltartására, vagy az olyan szintű önfenntartásra, amit az adott időben konvencionálisan minimálisnak tekintenek.” A múltban, folytatja Hobsbawm, a társadalmi szegénységet „normális jelenségnek” s általában megváltoztathatatatlannak tartották. Csupán a pauperizmusról vélték, hogy az javítást igénylő, mert abnormalis jelenség. A szociális szegénységgel kapcsolatos nézet azonban történelmileg jelentősen változott „Ma (azaz 1960 körül) már széles körben nem tekintik sem elkerülhetetlennek, sem kívánatosnak.” (Hobsbawm, 1968, 12. k., 398-400. o.)

Ahhoz, hogy a szegénység természetes mivolta kétségbe vonható legyen, meg kellett jelennie a változtatás eszközének, a tőkés bővített újratermelésnek, amely a társadalmi gazdagság korábban elképzelhetetlen mértékű növekedésének ígéretét hozta magával.

Igaz, a tőkés fejlődés hatása ebben az összefüggésben először a szegénység mint társadalmi probléma *növelése* volt (az elgyökértelenedő, városba özönlő, ott munkát még alig találó tömegekkel stb.). Erre a választ a szegényeket kordában tartó vagy büntető állami intézkedések adták meg. E „rendőri funkció jellemzi gyakorlatilag mindenütt az állami szociálpolitika kezdetét.

A politikailag mozgósító vagy erkölcsöket módosító eszméket a felvilágosodás fogalmazta meg. A középkori szegénységgel foglalkozó történész, Mollat az erkölcsi tényezőre helyezi a hangsúlyt: „*A szegénység* (mint szűkösség) az egész középkorban állandó volt. *Soha senki nem gondolt megszüntetésére* (...) egészen addig, amíg nem jelenik meg a reneszánsz és reformáció kortársainál a *szégyenérzet* az emberhez méltatlan helyzetek láttán.” (Mollat, 1978, 9. o.) E „szégyenérzetet” persze mindig a tömegek politikai mozgalmainak, először a XVIII-XIX. századi forradalmaknak kellett felerősíteniök ahhoz, hogy a hatalom a rend kikényszerítésén túlmutató cselekvésre szánja el magát.

A politikai mozgalmak és a „status quo”-t megkérdőjelező eszmék hatékonysága mégis csak csekély maradhatott mindaddig, amíg a kapitalizmus nem váltotta be eredeti ígéretét, s nem érte el a források jelentős bővülését. Ezért a XX. század első évtizedéig még a relatíve fejlett ipari társadalmakra is igaz, hogy a szociális szegénység a lakosság *többségének* sorsa volt. Ez a szegénység többnyire a fizikai túlélést épp hogy biztosító létfenntartási szintet jelentett, mély társadalmi egyenlőtlenségekkel és sokféle – bár eltérő mértékű – jogfosztottsággal párosítva. A teljes létbizonytalanságot és kiszolgáltatottságot jelentő pauperizmus is jellemző maradt, bár mértéke részben történelmi és gazdasági események (háború, válság), részben a kivívott jogosultságok (nyugdíj, munkanélküli segély) függvénye volt

Az első világháborút követően a fokozatosan kiépülő társadalombiztosítási rendszerek, elsősorban a munkásság helyzetén javítottak. Radikális változás azonban Európa-szerte csak a második világháború után következett be. A fejlett tőkésországokban a jóléti állam *elosztáspolitikája*, a kelet-európai szocialista országokban részben a *forradalmi strukturális átalakulás*, részben ugyancsak új elosztási elvek változtatták meg néhány évtized alatt – a bővülő források segítségével – a szociális szegénység többséget érintő, abszolút jellegét.

Igaz, a legtöbb európai országban ma is léteznek a megélhetést alig biztosító alacsony jövedelmek, azonban általában viszonylag szűk körben, és a klasszikus pauperizmus is jelentősen visszaszorult, a legfejlettebb szociálpolitikával rendelkező országokban gyakorlatilag megszűnt. így a szociális szegénység

ma már nem jellemezhető egyszerűen a súlyos jövedelemhiánnyal, hanem – még inkább, mint korábban – társadalmilag fontos egyenlőtlenségek kapcsolódását jelenti.

Magyarország számos helyi variációval követte a fentebb sommásan leírt európai fejlődésvonalat. A második világháború előtti történelem egyik, e szempontból fontos sajátossága a jól ismert, a kiegyezéstől a harmincas évek második feléig fokozódó *gazdasági* megkésetttség (Berend T.-Ránki, 1974), ami miatt relatíve szűkösek maradtak a források. A másik fontos sajátos elem az Európában szinte egyedülálló *társadalmi* megkésetttség, azaz a feudális jellegű birtokviszonyok és az ehhez kapcsolódó szokatlanul nagy társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradása egészen 1945-ig. A harmadik, ezekkel összekapcsolódó mozzanat a polgári demokratikus fejlődés hiánya vagy végletes csökevényessége, ami tartósította a paternalizmust, fékezte a társadalmi mozgalmakat és jogok kivívását. És végül e körülmények összhatását súlyosbította a két világháború közötti jobboldali kurzus.

A második világháború után az új politikai rendszer forradalmi lépései, a földosztás és az államosítás a szegénység strukturális alapjait megrendítették. Ezt a lehetőséget azonban a sztálini típusú vezetés rosszul használta ki, ami miatt a fejlődésben általában s a szegénység csökkenésében is súlyos törés következett be. Az 1956. évi válság után, különösen a hatvanas évektől kezdve jelentős és folyamatos volt a javulás, ami egészen a hetvenes évek végén bekövetkező megtorpanásig tartott. E szakasznak az a sajátossága Nyugat-Európához képest, hogy a szociális fejlődés egésze, ezen belül a szegénység csökkenése önálló szociálpolitika és kivált önálló szegénypolitika nélkül következett be.

A szegénység-alakulása statisztikai és történelmi információk alapján, ha igen nagy bizonytalanságokkal is, de közelítően megbecsülhető. A több mint száz évet átfogó, számos forrásra támaszkodó számítások (Ferge, 1984) végeredményét az alábbi táblázat foglalja össze, érzékeltetve a „szociális szegénység” gyökeresen változó jellegét is. Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy a kiegyezéstől máig (eltekintve az első és második világháborút közvetlenül követő, különösen súlyos, de adatszerűen nem megfogható évektől) a helyzet a legrosszabb az 1929-es válság utáni években volt a túlnyomó többséget érintő „abszolút” szociális szegénységgel, jelentős pauperizmussal, végletes egyenlőtlenségekkel. A második legrosszabb periódusnak az 1950-1953. közötti időszak tekinthető, ugyancsak a többséget érintő „abszolút” szociális szegénységgel, a háború előttinél kisebb, de politikailag feszítőbb egyenlőtlenségekkel és súlyos politikai elnyomással.

A „szegénység” aránya a népességben belül
1870–1980

Időszak	A szegénység jellemzője	Össz-népesség száma (millió fő)	Ebből szegénynek tekinthető népesség	
			létszáma (millió fő)	százalékos aránya
Monarchia (Horvát-Szlavónia nélkül): 1870 körül 1910 körül A Trianon utáni Magyarország területére számolva: 1935 körül 1940 körül	Zömmel létfenntartási szint körüli szociális szegénység, jelentős pauperizmus, súlyos egyenlőtlenségek	13,5	9	65
		18,3	9–10	50–55
		8,9	5,7–7	65–80
		9,1	5	55–60
1948 körül	Zömmel létfenntartási szint körüli szociális szegénység	9,2	4,5-6	„senki”
1952 körül		9,5	„mindenki” ill. 50-60 5,7-6,7	65-75
1965 körül	Zömmel relatív szociális szegénység	10,0	3–4	30–40
1980 körül		10,7	1,5–3	10–30

Összehasonlító érvényű nemzetközi számítások a korábbi időszakokra nem állnak rendelkezésre. Számos részinformáció alapján valószínű, hogy az „abszolút” szegénység 60-70 százalékos aránya a harmincas évekig nem volt szokatlanul nagy, de Magyarországon az említett negatív sajátosságok „mennyeségileg” és „minőségileg” egyaránt súlyosbították a helyzetet a szerencsésebben fejlődő országokhoz képest. Az is valószínű, hogy a fejlett szociálpolitikával rendelkező jóléti államokban az abszolút szociális szegénység „objektív relatív deprivaltsággá” való átalakulása már az ötvenes évek végén előrehaladt, s ugyanakkorra

tehető az a váltás is, hogy már nem tekinthető a társadalom többsége „szegénynek” (akár abszolút, akár relatív értelemben).

Az utolsó időszak egyértelműbben helyezhető el a nemzetközi mezőnyben, mert mind Magyarországon, mind másutt sokasodtak a jövedelemeloszlásra és speciálisan a szegénységre vonatkozó kutatások, továbbá közeledtek egymáshoz a kutatási, számítási módszerek. (Bokor, 1982) Az 1970-es évek közepét tekintve a magyarországi helyzet (amikor a „szociális szegénység” aránya 10 és 30 százalék közé tehető, attól függően, hogy mennyire súlyos helyzeteket tekintünk még ide tartozónak) a nemzetközi mezőnyben se nem abszurd, se nem szégyenletes. A hetvenes évek közepén például Angliában 9 és 39 százalék között mozogtak a szegények arányára vonatkozó becslések (igaz, az utóbbi aránynál a szegénység peremén élőket is számításba vették). Belgiumban (ugyanezen időszakban) 5 és 24 százalék, Franciaországban 16 és 28 százalék közötti értékeket becsültek. Hasonlóak az olasz vagy ír arányok, sőt az USA-ra vonatkozó becslések is, míg a norvég, a svéd vagy nyugatnémet szegényarányok jóval alacsonyabbak. (George-Lawson, 1980)

A nemzetközi összehasonlítások érvényessége sokban korlátozott, de egy fontos következtetést biztosan megengednek. Azt, hogy – különösen egy bizonyos fejlettségi küszöb felett – nincs egyenes összefüggés a gazdasági fejlettség szintje és a szegénység mértéke között. A teljes jövedelemeloszlás s ezen belül a szociális vagy szociálpolitikai jövedelmek eloszlása a társadalomban széles körben elfogadott értékek, a társadalmi erőviszonyok, illetve az ezek által befolyásolt politikák és szociálpolitikai módszerek függvénye is. Más szavakkal: a több forrás soha nem jelenti *automatikusan* az objektív relatív depriváció csökkenését. Ehhez politikáig mozgások, akarat, döntések is szükségeltetnek, és nem csekély a szerepe a konkrét stratégiáknak sem (így például annak, hogy mennyire befolyásolják az adózás előtti jövedelemegyenlőtlenségeket, illetve mennyire csak adóval igyekeznek szabályozni, hogy a társadalombiztosítási vagy a segélyezési rendszert fejlesztik jobban stb.). (Kahn-Kamerman, 1983)

A világgazdasági válság „begyűrűzése” utáni években Magyarországon, sok más országhoz hasonlóan, általában is romlott a lakosság helyzete, s különösen kedvezőtlenül érintettek azok a csoportok, amelyeknél a legkisebb veszteség is felbillenti a háztartás egyensúlyát. A veszteségek miatt az „objektív relatív depriváltak” csoportján belül nő az „abszolút” értelemben is szegények, a súlyos gondokkal küzdők aránya.

A helyzet érzékelhető javulása csak a gazdaság újabb fellendülésétől, a források bővülésétől és a szociálpolitika fejlesztésétől várható. De a politikai vezetés nem helyezkedhet a passzív kivárási álláspontjára, mert ez végzetes leszakadási folyamatokat indíthat el, súlyos feszültségeket okozva. Ezért erősödnek a legalább átmeneti megoldást kereső erőfeszítések. Ezek azonban sokféle akadályba ütköznek a források szűkösségén túl is. Az egyik probléma a jobb helyzetű és erősebb csoportok abbéli igyekezete, hogy saját helyzetük romlását megakadályozzák, illetve e helyzetet a lehetőség szerint javítsák. E követelések legitimálását különböző érdemideológiák erősödése szolgálja – amelyek létjogosultsága ugyan az adott helyzetben tagadhatatlan, de amelyek a társadalmi szolidaritás elve nélkül az erősebb érdekek egyoldalú érvényesítéséhez vezetnek. A másik súlyos terhet a szociálpolitika „történelmi öröksége” jelenti, amelybe beletartozik a két háború közötti „szegénypolitika”, a szociálpolitika elsorvasztása az ötvenes években, emancipálásának elmaradása a gazdasági reform utáni 40-ben. A továbbiakban ezen örökség néhány összetevőjét mutatom be, olyan részletekre összpontosítva, amelyekből levonhatók a mára nézve bizonyos következtetések.

A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK HIVATALOS SZOCIÁLPOLITIKÁJA

A veszített háború, Trianon és főleg a gazdasági válság kirobbanása után, a harmincas évek elejére a szegénység olyan mértékűvé vált, hogy nem lehetett róla nem tudomást venni. A rossz gazdasági helyzet és a fennálló társadalmi rend együtt jelentős változtatást eleve nem tettek lehetővé. Mégis, a szegénység esetleges együttes fellépése igen veszélyes lett volna. A kurzus politikája jó taktikai érzékkel szétválasztotta és teljesen elkülönítetten kezelte a strukturális szegénység három nagy csoportját, a munkásság, a szegényparaszttság és a válság után rendkívüli méreteket öltő pauperizmus kérdéseit. Sőt ahhoz is elég erős és taktikus volt, hogy e megosztó „társadalompolitika” logikáját rákényszerítse mind az érintett osztályokra vagy csoportokra, mind pedig a baloldal egészére. Ez a talán egyik fél által sem pontosan felismert manőver is ott húzódnak a baloldal ismert belső konfliktusai mögött, amely konfliktusok megakadályozták az egységes cselekvést vagy fellépést.

E hatalmi stratégia alapján érthető, hogy külön elemzést igényel a „munkáspolitiká” (amelynek lényege a munkásmozgalom által kiharcolt, de paternalista engedményként beállított társadalombiztosítás valamelyes fejlesztése volt); külön vizsgálándók a falut és parasztságot érintő politikák (a viszonylag hatékonyabb falu-

egészségügy, illetve az inkább látszat-megoldást jelentő részleges földreformok), illetve ezek kapcsolata az erőtlen szegényparaszti mozgalmat helyettesítő-kiegészítő falukutatással; és végül önálló egység a „hivatalos” szociálpolitika, amely lényegében szegénypolitika volt. A továbbiakban csak ezt a szálát bontom ki.

Kétségkívül voltak gondolati törekvések a szegényügy osztársadalmi problematikába illesztésére. A szocialista sajtó munkát, tisztos bért és munkanélküli segélyt követelt, elutasítván a magánjótékonyt és szegény segélyt, „mert ennek a bizonytalan, kegyeskedő, hálát váró, »arcra dolgozó« rendszernek a kora elmúlt. Ma nem kegy, hanem jog kell!” (Propper, 1933) A nem szocialista progresszió is szemben állt a rendszer szegénypolitikájával. Hilscher Rezső szerint „a szegényügy a szociálpolitikával merev ellentétben áll. A szociálpolitika, ha tökéletes berendezkedés, elszorvasztja, elpusztítja, feleslegessé teszi a szegényügyet(...)”. Ebben az esetben „jótékonyagra, amely parazitája lehet az emberi jóérzésnek, nincs szükség(...)”. (Hilscher, 1928, 14-15. o.) Az elkülönült szegénypolitikával szemben a megoldást Hilscher – jó 15 évvel a Beveridge-terv előtt! (Keresztes, 1943) – a társadalmi szolidaritáson alapuló általános társadalombiztosításban, a jogokat biztosító „társadalmi tagságban” látta.

Á hivatalos „szociálpolitika” e gondolatokról nem vett tudomást. Főbb vitái és dilemmái a következő kérdések köré csoportosultak:

a) *Állami* feladat-e a szegénység enyhítése vagy az egyházi és társadalmi, azaz *magánjótékony*ságé? A viták és kísérleti megoldások végeredménye a 19. században kialakult segélyezési rendszer olyan új formája lett, amelyben az állam (helyhatóság stb.) a korábnál nagyobb szervező szerepet vállalt. Az 1927-ben kialakult „egri normát” 1936-ban hivatalosan „magyar normává” emelték, s elvben a városokban törvényesen kötelezővé tették. A „norma” forrása továbbra is a közadakozás volt. Az alacsonyabb (a korábnál szervezettebben) az „adománygyűjtő hölgyek” házról házra járva, lista szerint gyűjtötték össze, s az egyház szegénygondozó nővérei vitték házhoz a helyi közigazgatás által nyilvántartott „érdemes” szegényeknek. A segélyt – minimális zsebpénzen kívül – természetben adták, mert a „norma” lényege épp az volt, hogy megállapították a fennmaradáshoz minimálisan szükséges jöszágmennyiséget (liszt, só, bab stb.) és ezt osztották ki a segélyezetteknek. A rendszer pozitív vonása az volt, hogy a korábban általános „zárt”, intézeti szegénygondozás helyett a „nyílt”, otthoni körülmények közt folyó gondozást helyezte előtérbe, s hogy személyes szolgálatokkal is kiegészítette a minimális anyagiakat. (Oslay, 1931)

A „magyar norma” a városokban sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Egy 1940. évi számbavétel alacsonyabbra ítélte mind a norma elterjedtségét (34 város vezette be), mind pedig színvonalát és szervezettségét. (Ináncsy-Papp, 1940) Az adománygyűjtők és adakozók lendülete folyamatosan lanyhult, a gyűjtött pénz pedig csökkent. A községekben pedig mindenféle szegénységélyezés a városinál alacsonyabb maradt. Az állami, központi „ínségsegélyek” végig aránytalanul nagyobb mértékben kerültek a városokba, a proletariátustól való nagyobb félelem miatt. A helyi anyagi erő pedig, amire a szegénységélyezést a törvény bízta, természetesen fordított arányban állt a helyi szükségletekkel. Ezért (noha sok habozás után) 1936-ban, amikor a városokban a magyar normát bevezették, a községekben ismét hivatalosan engedélyezték a koldulást az „érdemes” szegények esetében.

b) Nagy dilemma volt, hogy egyáltalán *kinek* lehet segélyt adni, ki tekinthető „érdemes” szegénynek. A gyakorlatban megkülönböztették a teljesen munkaképteleneket (az ún. szegényeket), a munkanélkülieket (az ún. ínségeseket), és a munkakerülőket. (Ladik, 1940) Az első kategória részesülhetett az ellenszolgáltatás nélküli szegénységélyezésből (magyar norma stb.). A második és harmadik csoportot azonban – a munkanélküli segélyhez való jog hiányában – nehéz volt szétválasztani. Ezért az ínségesek segélyezését úgy oldották meg, hogy a szétválasztást az ínségsegély feltételei végezték el. A gyakorlatban a következő szabályokat alkalmazták:

– ínségesnek segély csak *ellenszolgáltatás* – azaz ínségmunka – ellenében adható.

Az ínségmunkának nem szabad a tőkés piaccal konkurálnia, azaz „olyannak kell lennie, hogy a fennálló gazdasági rendet ne veszélyeztesse”, illetve, hogy „sem a magánvállalkozótól, sem a közhatósági munkaalkalmaktól ne vonja el a munkást”. (Esztergár, 1936, 435. o.) Az ínségmunkák tehát a legrosszabb körülmények között végzett, legnehezebb munkák voltak, illetve bármilyen értelmetlen munkát meg lehetett követelni.

– Az ínségmunka *órabére* elvben nem lehetett alacsonyabb a környéken szokásos legalacsonyabb napszámnál. A gyakorlatban az órabérek gyakran nem érték el azt. Ennél nagyobb baj volt, hogy ínségmunka sem volt elég. Mind budapesti, mind pécsi források arról szólnak, hogy havi 10 vagy 12 munkanapban *maximálták* az ínségmunka lehetőségét, (Schüler, 1939), egy ínségmunkahelyet két-három ember, illetve család között osztva meg. így az ínségsegély havi összege mélyen a legalacsonyabb napszám

alatt maradt. Ennek „rendeltetésszerű” felhasználását (a magyar normához hasonlóan) úgy igyekeztek biztosítani, hogy a keresmény egy részét nem pénzben, hanem természetben vagy utalványban adták ki.

Aki ezt az ínségmunkát – összes embertelen és megalázó feltételével -elfogadta, illetve ehhez hozzájutott, azt „érdemesnek” tekintették, és megillette az ínségsegély. A többiek „munkakerülő” érdemtelenek voltak, akiknek kordában tartása „a közigazgatás, közrendészet, büntető és erkölcsi rendészet feladatai közé tartozik”. Az erre való intézmények „a dologházak, foglalkoztató műhelyek, javítóintézetek, kényszernevelés stb.”. (Bálás 1929, 109. o.) Tény viszont, hogy összesen két elavult dologház volt, és az ítélkezési gyakorlat még ezeket sem vette igénybe. (Gönczöl Katalin adatai szerint 1921 és 1933 között évi 40-70 000 embert *ítéltek jogerősen* dologházra, s közülük, egy évben 38 főt *utaltak* ide.) (Gönczöl, 1980) Egyébként erkölcsi, politikai vagy faji okokból is lehetett „érdemtelené” válni. Definíció szerint érdemtelenek, tehát a közsegélyesek jegyzékébe sem felvehetők voltak a *cigányok*. (Csizmadia, 1977)

c) Napirendre került a segélyezéshez *hozzájutás* alapja is. Egyes rendelkezések óvatlanul használtak olyan kifejezéseket, mint a szűkölködők „igénye” vagy „jogosultsága”, illetve a város vagy község „kötelezettsége”. Ez azután szenvedélyes vitákat váltott ki. Végül azoknak lett igazuk, akik veszélyesnek tartották „az igény kihangsúlyozását”, mert „az érvényesíthető jogigény fegyvert ad az ínségesek kezébe”. (Csizmadia, 1977) így a *segélyezés egyetlen formája sem vált alanyi joggá*.

A segélyezés mértékéről nehéz összesítő becsléseket készíteni. A válságot követő legrosszabb években (a 6-7 millió „rászorultból”) néhány százezer főleg városi lakos kaphatott napi 8-30 fillér közötti segélyt. Ez a szám 1938-ban 200 000 körül lehetett. A bonyolult, szinte megszervezhetetlen adminisztráció és a segélyezés hatástalansága miatt a közigazgatási szakemberek fokozatosan kiábrándultak e megoldásból, s a harmincas évektől kezdve a szegénypolitika új eszközét, az ún. produktív szociálpolitikát (Csizmadia, 1977) kezdték kidolgozni.

Ennek lényege az, hogy az írnp3uktív, vissza nem térülő és a segélyezett számára sem megoldást jelentő ínségsegélyezés helyett „produktív” módon kell a családokat a nyomorból kiemelni, a „szociális állam” lényegének megfelelően. Ennek megfelelően a segítségnyújtás elvei között többek között megtalálható: a *keresztény* gondolat, amely vallási és erkölcsi vonásokhoz (szorgalom, munkaképesség, erkölcsös magánélet, vallásosság) köti a segítséget; a *nemzeti és faji gondolat*, amely szerint legalább négy gyermek kell az igény elismeréséhez, mert ez jelzi „a fajtával szemben fennálló minimális kötelezettség teljesítését”; és markáns az *állam* szerepe.

Az állam, illetve képviselői döntenek el, nem jogosultság, hanem a fentiek szerint mérlegelt rászorultság és érdemesség alapján, hogy ki részesülhet a házépítéshez, illetve kistermelői egzisztencia megteremtéséhez szükséges hitelekben, s ugyanők rendszeresen ellenőrzik is a juttatottak életvitelét. (Somogyi, 1941) (A hiteleket az ONCSA, az Országos Nép- és Családvédelmi Alap nyújtotta a helyi ínségadók központosításából és adományokból.) A „produktív szociálpolitika” működésének négy éve alatt – részben mert kitört a háború, részben a források szűkössége miatt – csupán néhány tízezer családnak tudott kisebb-nagyobb kölcsönöket adni. Optimális feltételek mellett sem tudta volna azonban a nagybirtok szabta korlátokat áthágni.

A produktív szociálpolitika alapgondolata – a szegények megélhetéshez juttatása – progresszívabb volt, mint az ínségsegélyezése (noha a keresztényszocialista ideológia jobban áthatotta, mint a tradicionálisabb segélyezést). Közös vonása volt azonban a két rendszernek a jogok, jogosultságok tagadása, a rászorultak egyedi elbírálása s az, hogy éles választóvonalat húztak szegények és nem szegények közé. (A folyamatos ellenőrzés, a hitel visszavonásának fenyegetése az ONCSA juttatottjainál is erősítette a függőség- és szegénységtudatot.) (Berey, 1982) Valójában tehát a „produktív szociálpolitika” is szegénypolitika volt, s mint ilyen, kevésbé alkalmas a szegénység leküzdésére.

A SZOCIÁLPOLITIKA SORSA 1945 ÉS 1956 KÖZÖTT

A koalíciós időszak három éve sűrítette az eseményeket. A földreform, az államosítások, a munkahelyteremtés, a szegénységet méltányosabban elosztó új ár- és bérrendszer megrendítették a szegénység strukturális alapjait. A forradalmi „társadalompolitikában” összekapcsolódott a gazdaság- és szociálpolitika. Minthogy azonban a vesztes háború után a nyomor óriási volt, létrejött egy új típusú relatíve önálló „népjóléti” politika. Állami szervei a már 1944-ben felélesztett (1918-hoz visszanyúló) Népjóléti Minisztérium, valamint a jórészt háború előttről, belügyminisztériumi hatáskörből átvett szociális szakszolgálat, valamint az egészségügyi szakszolgálat voltak. (Olt, 1948) Ezen apparátus mellé az 1945. évi rendeletek létrehozták a szociálpolitika népi szerveit is, a helyi közigazgatás mellett a koalíciós összetételű szociálpolitikai bizottságokat és tanácsokat, a miniszter mellett pedig az Országos Szociálpolitikai Tanácsot.

A szociális hálózat feladata továbbra is az „egyedi elbírálás szerinti” segélyezés és segítségnyújtás volt, ám ez az általános szükség mellett és abban a politikai légkörben még-sem volt hagyományos szegénypolitika. A segítséget igénylő helyzetek között ugyanis (egy 1947. évi dokumentum szerint) első helyen tartják számon az újjazdákat (akiknek felszerelés, szakmai segítség), a törpebirtokosokat (akiknek jövedelemkiegészítő munkaalkalom), valamint a földreformból kimaradtakat és a városi munkanélkülieket (akiknek munka kell). (Mikesi, 1947) Ezt követik a „hagyományosabb” szociálpolitikai feladatok a társadalombiztosítástól a lakáskérdésen át a szegényellátásig.

1948-tól kezdve az önálló népjóléti politika fokozatosan elsorvadt.

Komplex szociálpolitikára már nem volt szükség a politika megítélése szerint, mert *először* (az MDP 1948. júniusi szociálpolitikai programja szerint): ekkorra már „megvalósult a munkásság évtizedes szociálpolitikai programjának legtöbb követelése”; mert *másodszor* (1949. évi dokumentum): a szegénység is megszűnt, és ezért „szakítani kell a tőkés rendszer úgynevezett »szociálpolitikájával«,„ hiszen az elért eredmények, „a felszabadulás után szükségszerűen kialakult egyéni segélyezést teljesen feleslegessé tették” (Dobó, 1949, 12. o.) és mert *végül* (1950. évi dokumentum): „népi demokráciánk egész társadalmi és gazdasági rendszerének minden tette és intézkedése szociálpolitika”. (Szociálpolitika, 1950, 1. o.) Ezt követően, 1950 elején, megszüntették a Népjóléti Minisztériumot, valamint a területi és társadalmi szociális szervezeteket.

Szociálpolitikai funkciók természetesen maradtak. Ezek (a most már önálló minisztériumhoz tartozó egészségügyön kívül) a szakszervezeti irányítás alá kerülő társadalombiztosítást és munkavédelmet jelentették. A diktatórikus politika azonban annyira áthatotta a fennmaradt területeket is, hogy egyre kevésbé feleltek meg eredeti funkciójuknak. A legfontosabb külsődleges céloknak a következők látszanak:

- A *társadalmi erők megosztása*, azaz olyan osztálypolitika, amely a munkásságon (illetve a „munkás-alkalmazotti” népességen) kívül minden más csoporttal szemben diszkriminatív és elnyomó. (Csupán két példa: a parasztság túlnyomó többségét kitevő egyéni parasztság ebben az időben társadalombiztosítási jogon még, „szegényjogon” már nem jutott egészségügyi ellátáshoz; a termelőszövetkezeti tagok csak 1953 márciusától váltak jogosulttá családi pótlékra, de 1966-ig csak a harmadik gyermektől, és egészen 1975-ig az összeg alacsonyabb volt, mint a munkás-alkalmazotti családoknál.)

- A deklarációk szerint a *munkásságot* szolgáló szociálpolitika a munkásság politikai megfélemlítésének és a demokratikus mozgások kiküszöbölésének is eszközévé vált. Az elsőre példa a táppénzcsalók elleni, 1948-ban induló, csak 1954-ben elcsituló hajszá, a másodikra a szakszervezet „árnyékéletre” kényszerítése. Különleges nyomás nehezedett a központi irányvonalhoz nehezebben igazodó üzemi szervezetekre. (Így például kipellengérezték őket „indokolatlan” segélyezésért, a táppénzcsalók leleplezésének elmulasztásáért stb.) (Szociálpolitika, 1950) Az általános feljelentési kötelezettség és az üzemi demokrácia elsorvasztása a *munkásszolidaritás gyengítését* is célozta.

- A szociálpolitika egész retorikája – az állam *áldoz*, a dolgozók *sokat kapnak*, a *vállalatvezetőség* sokat tesz a dolgozókért stb. – sugallta egyfelől, hogy alulról jövő *érdekképviselőre egyáltalán nincs szükség*, hiszen „fent” úgyis mindent megtesznek. Másfelől erősítette azt a paternalista szemléletet, hogy a szociálpolitikai jövedelmek és szolgáltatások *nem jogok* hanem juttatások, ajándékok, amelyeket az állam „saját” pénzéből nyújt. Végképp eltűnt a szövegekből az az 1948-ban még élő gondolat, hogy a szocializmusban „a szociális jogok elsődleges alanyi jogok”. (Benedek, 1948)

- A szociálpolitika közvetlenül alárendelődött az ugyancsak a politika által dominált gazdaságnak. Így az ipari fegyelembé és munkarendbe való betörés szociálpolitikai szankciókkal is történt, illetve szociálpolitikai „jutalmak” is erősítették a modernizálódó gazdaság teljesítmény- és érdemideológiáját.

A valóságban ebben az időben, elsősorban az 1949 és 1952 közötti években, gyakorlatilag minden szempontból romlott a lakosság életszínvonala és általános helyzete. (Egyedül a foglalkoztatottság emelkedett.) Nőtt a szegénység és – főként az új privilégiumok miatt – nőtték az egyenlőtlenségek. Az 1956. évi válság kirobbantásában jelentős szerepe volt mindezen tényezőknek.

Szociálpolitika autonómia nélkül: 1957-től máig

1957-től 1977-ig látványos és szinte töretlen volt a gazdasági és szociális fejlődés. (A lakosság jövedelme, 1983) A lakosság helyzete részben „automatikusan” javult a gazdaság talpra állításával, részben számos tudatos szociális vonzatú lépés történt. Ide tartozik többek között a társadalombiztosítási jogosultságok jelentős kiterjesztése és a járandóságok szintjének emelése; főként 1968-at követően a lemaradó bérek és a legalacsonyabb nyugdíjak többszöri emelése; az egységes összegű árkompenzálások; s kivált a teljes foglalkoztatottság politikájának folytatása. Ez együtt azt jelentette, hogy a szegénység jelentős csökkentése *önálló szegénypolitika nélkül* ment végbe.

E sikersorozatnak természetesen vannak ma már jól felismert hiányai: a súlyos infrastrukturális lemaradást nem sikerült behozni; jelentős arányban maradtak alacsony jövedelmek stb. Az itt vizsgált kérdés szempontjából a nagyobb probléma az, hogy a virágzó két évtizedben (részben épp azért, mert a dolgok „úgyis jól mentek”) nem történtek erőfeszítések a szociálpolitika-helyének, szerepének, elveinek tisztázására, múltjának értékelésére.

A tisztázatlanságok miatt a korábbinál is kuszábbá vált a gazdaságpolitika és a szociálpolitika viszonya. Igaz, feltétlenül pozitívum, hogy a reform fenntartotta a teljes foglalkoztatás politikáját, és így elkerülhetővé vált a munkanélküliség. E pozitívum árnyoldala azonban, hogy a munkahelyek mennyiségi növelése mellett nem került napirendre a minőségi fejlesztés. Ez nemcsak a foglalkoztatás hatékonyságát csökkentette a „kapun belüli” munkanélküliséggel, hanem rontotta és rontja ma is az egyre képzetesebb és igényesebb munkaerő munkakedvét, és „munkaerőhiányt” okoz a társadalmilag már elfogadhatatlannak minősülő munkáknál. Pozitívum továbbá, hogy a bérolló nem nyílt túlságosan szét, de negatívum, hogy ez (a gazdasági reform logikájával ellentétben) tisztán „paternalista” intézkedésekkel, felülről jövő nyomásra történt. Az érdekkonfrontációk elmaradása miatt az új helyzet nem vált legitimé, legalábbis azoknál nem, akik relatív vesztesnek tekintették (és tekintik) magukat. Általánosabban szólva; 1956, sőt 1968 után is „spontánul” fennmaradt az az ötvenes években kialakult gyakorlat, hogy a szociálpolitika sok ponton „beleszervül” a gazdaság működésébe, így sokak számára úgy tűnik, hogy a szociálpolitika okozza a gazdaság rossz működését – holott még nem is létezik önálló szociálpolitika. Tulajdonképpen arról van szó, hogy épp az önálló szociálpolitika *hiányának* terhei rakódnak a gazdaságra, és ez átláthatatlan szövevényhez vezet.

A múlt elemzésének elmaradása másfelől azt jelenti, hogy – a gazdaságpolitikával ellentétben – nem történt radikális szakítás az ötvenes évek, sőt bizonyos vonatkozásokban a háború előtti időszak szociálpolitikájával sem. Igaz, érvényesültek – olykor igen jelentős – korrekciós törekvések. Az 1975. évi társadalombiztosítási törvény számos korábbi, főleg parasztellenes diszkriminációt megszüntetett. A nyugdíjjogosultságok járulékfizetéshez nem, vagy kevésbé kötött gyors kiterjesztésében vagy az alacsony nyugdíjak átlagosnál gyorsabb növelésében már megjelenik a társadalmi szolidaritás elve. Ezek a törekvések azonban nem voltak következetesek, végiggondoltak.

Nem történt meg – az ötvenes évek kapcsán említett problémák közül

- a paternalizmussal, az „ajándékszemlélettel” való szakítás: az érdekképviseltek jelentőségének tisztázása; az alanyi jogok, sőt általánosabban, a „társadalmilag elfogadható szintű léthez való jog eszméjéhez való közelítés; a szegénység kérdésével való szembenézés; a szociálpolitika gazdasági célokat szolgáló büntető vagy jutalmazó szerepének felülvizsgálata. Így egyes – az ötvenes években keletkezett – negatívumok tovább élnek, mások reflexszerűen feltámadhatnak.

Még korábbra, a háború előttre is visszatekintve, nem vált tényleges elemzés tárgyává a háború előtti szegénypolitika. Ennek 1950. évi sommás elutasítása inkább politikai, mint elméleti alapú volt. Bizonyos vonások – az alanyi jogok tagadása, az „érdemesség” és „önhiba” kategóriái alapján történő egyedi elbírálás, a segélyezettek életmódjának ellenőrzése stb. – ezért magától értetődő természetességgel támadtak fel 1960 táján, amikor (az ötvenes évekkel való szakítás jegyében) szűk körben újra megkezdődött a szociális segélyezés.

A szegénység kérdését az ötvenes évek elején a voluntarista szemléletnek megfelelően megoldottnak tekintették, ezért tényleges megszüntetésére nem törekedtek, még hatásainak enyhítésével sem foglalkoztak. A hatvanas években a szegénység még tabu-téma maradt, de a sodró fejlődés önálló szegénypolitika nélkül is jelentős javulást hozott, továbbá – ha idejétmúlt módszerekkel is – valamennyi segítséget azok is elkezdtek kapni, akik a fő sodrásból kimaradtak – bár senki nem kérdezett rá, mi okozta egyes csoportok kiszorulását.

A hetvenes évek végén megállt a gazdasági források bővülése. Ennek témánk” szempontjából több következménye van. Így: nem lehet arra hagyatkozni, hogy a fejlődés majd megoldja (többé-kevésbé magától) a még meglévő problémákat; számolni kell azzal, hogy számos szociális jövedelem értéke gyorsan csökken, s így a gyermekek, nyugdíjasok, gyeseen lévők életkörülményei nemcsak évről évre romlanak, de e romlás épp azoknál a legerősebb, akik már eleve rossz helyzetűek voltak – azaz a szegénység nő, és jellege a „relatívától” az „abszolút” felé tolódik el; a gazdaság megélénkítése várhatóan felülről is nyitja a jövedelmi ollót, így a relatív hátrányok is nőnek. Mindez a nyíltabb politikai légkörben megszüntette a „szegénység” tabu-téma jellegét, és cselekvésre ösztönző. A cselekvés módját, a szegénység kezelésének eszközeit azonban a feldolgozatlan történelmi örökség mélyen befolyásolja. A végeredmény a korábbi szegénypolitika számos, itt elemzett elemének – egyedi elbírálás alanyi jog nélkül, rászorultsági kataszter kiépítése, szociálpolitikai funkciók jogi szankcionáló, morális és gazdasági célokkal való, tisztázatlan alapú vegyítése, a segélyezettek kontrolljának szükségessége – erőteljes feléledése.

A korábbi megoldások – többé-kevésbé átgondolt – felélesztésének az alapproblémája az, hogy az utolsó 50 vagy 30 évben teljesen megváltoztak a gazdasági és társadalmi feltételek. Ezért e régi eszközök ma sokkal ellentmondásosabbak, mint valaha is voltak. Igaz, hogy a források ma szűkösek – de az egy főre jutó nemzeti jövedelem többszöröse az 1930. vagy 1950. évinek. Igaz, hogy van szegénység, de sem mértéke, sem súlyossága nem hasonlítható a korábbihoz. Igaz, hogy a demokratikus közélet intézményei még nem elég fejlettek, de az állampolgárok és a hatalom viszonya mély változáson ment át, az állampolgári öntudat, a jogely – a hatalom részéről is igenelt – igénye erősödik. S végül: 1930-ban, de bizonyos mértékig még 1950-ben is az adott gazdasági-társadalmi (utóbb inkább a gazdasági) feltételek mellett *lehetetlen* lett volna *megszüntetni*, akár csak radikálisan csökkenteni is a szegénységet. Ezért volt bizonyos (korlátozott, bírálható) létjogosultsága korábban az elkülönített és elkülönítő szegénypolitikának, később pedig az egész kérdés zárójelbe tételének. Ma viszont, bármennyire szorító is a pillanatnyi helyzet, van reális esélye, gazdasági és társadalmi alapja annak, hogy belátható időn belül a szegénységgel kapcsolatos problémák zöme megoldódjon, ha van erre irányuló társadalmi és politikai akarat, és ha megfelelő eszközök kerülnek alkalmazásra.

Kell-e „szegénypolitika” a mai magyar feltételek mellett?

A válasz lényegében – az eddigi elemzés alapján is, bizonyos elméleti megfontolások és nemzetközi tapasztalatok alapján is – nemleges, de azért árnyalendő.

1. A források szűkössége ma lehetetlenné teszi minden szociális igény korszerű kielégítését. Ezért átmeneti megoldásokat kell keresni. Fontos követelmény, hogy ezek lehetővé tegyenek fokozatos fejlesztést, s hogy jellegükben és tendenciájukban megfeleljenek a kor színvonalának.

A mai nehézségek egyik okaként gyakran azt említik, hogy a szociálpolitika 1960 és 1980 közti fejlesztése nem volt célirányos. Az állampolgári jogú egészségügy, illetve a (majdnem) univerzális társadalombiztosítási rendszerek azoknak is juttattak szociális ellátást, akiknek erre „nem volt feltétlenül szükségük”. Azaz – e felfogás szerint – pazarlás történt, ugyanakkor viszont az egységes elvű, normatív ellátások nem tették lehetővé az egyéni, speciális szükségletekhez igazodást.

A megoldáskeresésnél többféle csúsztatás történik. Az *egyik* az, hogy a társadalombiztosítás, illetve állampolgári jog célját – ha nem is teljesen -leszűkítik a „leginkább rászorulóknak” nyújtandó segítségre, és – esetleg

– bizonyos egyenlőtlenségek csökkentésére. Holott ezek a rendszerek először az *általános* létbiztonságot szolgálják – amit az emberek annál inkább igényelnek, minél több veszténivalójuk van, ezért nem korlátozhatók a rossz helyzetűekre. Másodszor, a társadalmi *szolidaritás* elve alapján a *társadalom integrálását* is szolgálják, amit az elkülönítő „rászorultsági elv”, amikor a társadalom egyik része támogatja a másik, rosszabb helyzetű részt, aláás. Bizonyos egyenlőtlenségek csökkentése így nem annyira célja, mint szükséges mellékterméke e rendszereknek (és egyben a további fejlődés feltétele is). *Pazarlások* ugyan vannak, de *ezek elsősorban nem a társadalombiztosítási elvből, hanem ennek következtelen, rossz alkalmazásából fakadnak*, és kisebb mértékben abból, hogy a szociálpolitikai ellátást igénylő szükségletek köre nem igazodott a fejlődéshez. (Egy-egy példa: minthogy Magyarország nem tért át a szolidaritási elvnek megfelelő, valorizált, azaz az egy főre jutó jövedelemhez – vagy nemzeti jövedelemhez

– kapcsolódó és életkeresethez kötött nyugdíjrendszerre, két pazarló kompromisszum épült be a rendszerbe. A nyugdíjakat az aktív kereső élet utolsó éve alapján állapítják meg, amikor – főleg szellemi dolgozóknál – a legmagasabb a kereset, de a többieknek is lehetőség van ilyenkor kiemelt emelésekre. A másik kompromisszum a nyugdíjplafon teljes kinyitása, ami méltánytalanul magas nyugdíjakat tesz lehetővé. így az először megállapított nyugdíjak viszonylag elfogadhatóak, ami feszültségelevezető. Ugyanakkor általában magasabbak, mint ami az életkeresetek alapján méltányos lenne – és ez pazarlás -, ugyanakkor mégsem nyújtanak védelmet az áremelkedések stb. ellen, reálértékük fokozatosan csökkenhet. A korszerűtlenségre példa lehet például az üdülési díjak széles körű, általános támogatása azoknál is, akik a mai keresetekből nem támogatott üdülést is meg tudnának fizetni.)

A másik csúsztatás: abból a felismerésből, hogy az eddigi szociálpolitikai rendszer nem igazodott egyének s még inkább egyes, speciális hátrányokkal küzdő csoportok szükségleteihez, nem azt a következtetést vonják le, hogy akkor e szükségletekkel számolva *speciális alrendszereket* kell beépíteni a meglévő ellátások közé (amint ez például a vakok rendszeres segélyezésénél történt), hanem a felülről történő *egyedi elbírálásra* helyeződik a hangsúly.

2. A társadalmi fejlődés számos új problémát hozott magával. A nagy mobilitás okozta elgyökértelenedés, a gyors iparosodás, városiasodás, számos kollektív érték meggyengülése (és részben az

anyagi helyzet javulása és tradicionális beállítódások modernizálódása!) olyan jelenségeket termelt ki tömegesen, mint a sok válás, a bűnözés új formái, a tömeges alkoholizmus, csövezés, kábítószerhasználat. Ehhez járult az oktatási és a munkamegosztási rendszer közötti növekvő szakadék: az első jobban fejlődött, mint a második. Ezt a jelenséget „túlképzésként” szokás értelmezni, holott inkább a képességekhez és képzettségekhez viszonyított „alulfoglalkoztatásról” van szó. Ennek egyik következménye az, hogy az igényesebbé váló munkaerő megfelelő munkát ugyan nem talál, de elutasít már bizonyos munkákat, ami „vétkes munkakerülésnek” tűnik. Ezek a jelenségek gyakran párosulnak (okként, illetve következményként) jövedelemhiánnyal, rossz lakásviszonyokkal, alacsony kulturális „tőkével”, esetleg egészségi problémákkal, a gyermekkori körülmények miatt rosszul fejlett fizikumtól a balesetből adódó rokkantságig. E mellett további új problémák keletkeztek például abból, hogy az egészségügy jobban fejlődött, mint a szociális ellátó hálózatok, ami miatt sok a fizikai gondozásra szoruló idős vagy fogyatékos, sérült ember, akiknek gondozása többnyire a családra hárul.

Mindez együtt kialakította a „halmozottan hátrányos helyzet” kategóriáját. Itt ismét sajátos csúsztatás történik: a „szegénység” vagy objektív relatív depriváltság és a „halmozottan hátrányos helyzet” jelenségei egybemosódnak. A „halmozott hátrányok”, kivált, ha „beilleszkedési zavarokkal” párosulnak, egyéni helyzetre szabott segítséget (anyagiakat, jogsegélyt, intézményi ellátást, szociális szolgáltatásokat, mentálhigiénés kezelést stb.) igényelnek, ugyanakkor ilyen komplex és költséges „kezelést” az „objektív és relatív depriváltak” csak egy része igényelne. Szét kellene tehát választani legalább néhány jellegzetes csoportot:

a.) azokat, akiknél *elsősorban* anyagi, jövedelmi hiányok vannak. Ez igen jelentős csoport: a nyugdíjasok legalább 40-50 százaléka; a kétgyermekesek fele, a három és többgyermekesek 70-90 százaléka (A lakosság... 1984); a nyugdíjjogosultságot nem szerzett idősök, 150-200 000 fő. Világossá kell tenni, hogy az esetek többségében nem az életkor vagy a gyermekek léte jelentenek „hátrányt” (ez utóbbi különösen visszaszámítás értelmében), hanem a szociálpolitikai elosztás hiánya;

b.) azokat, akik – avuló vagy hiányzó szakképzettség, túlképzettség, területi okok stb., továbbá esetleges gazdasági átszervezések miatt – kiszorultak a munkaerőpiacról vagy oda be sem jutnak, az általuk minimálisan elfogadhatónak vélt feltételek mellett vagy egyáltalán;

c.) azokat, akiknél elsősorban lakásprobléma (esetleg, lassan, lakásfenntartási probléma) van. Ez nem feltétlenül párosul társadalmi minimum alatti jövedelemmel, bár gyakran ez a helyzet. A mai lakáshoz jutási feltételek mellett azonban nemcsak a „szegényeknél”, hanem átlagos vagy afeletti keresetű egyéneknél, családoknál is, elsősorban családalapítóknál, de másoknál is *lehetetlen* a megfelelő színvonalú lakás önerőből való megteremtése;

d.) azokat, akiknél állandó gondozásra szoruló öregek, betegek vannak a családban, és ezért vagy keresetkiesés, vagy állandó túlterhelés lép fel. Ilyen helyzet gyermekeket egyedül nevelő szülőknél is adódhat;

e.) azokat, akiknél súlyos életviteli problémák vannak – jövedelemhiánnyal vagy anélkül.

Az a) és b) eset a viszonylag legegyszerűbb. Ezek a helyzetek, minthogy létrejöttük feltételei világosan átláthatók, hosszabb-rövidebb perspektívában beépíthetők és feltétlenül beépítendőek a modern társadalombiztosítási, ha úgy tetszik, társadalmi biztonsági rendszerbe. (ILO, 1984) Ekkor a jövedelemhez jutás – az adott feltétel fennállása esetén – jogszerűvé és gyakorlatilag automatikussá válik. Konkrétan az állampolgári (minimális) nyugdíjról, a nyugdíjak és egyéb szociális jövedelmek relatív értéken tartásáról, a családi pótlék növeléséről és – számos európai ország gyakorlatát követve – a gyermekszám és a gyermekek életkora szerinti progresszivitásról, valamint munkanélküliség esetén megfelelő járandóságról van szó. (Egyedül a munkanélküliség esetében igaz, hogy az esetleges visszaélések elleni szabályozás is szükséges. A többi esetben egyszerűek az automatizmusok.)

Nyilvánvaló, hogy e kérdések megoldása – ha technikailag egyszerű is – ma nem lehetséges. Ezért átmeneti megoldásként valóban szükséges kiterjeszteni az egyéni segélyezést. Ennek azonban nem a korszerűtlen „egyedi elbírálásra” kell épülnie, hanem keresetigazoláshoz, illetve jövedelembevalláshoz kapcsolódó alanyi joggá kell válnia. Az alanyi jogú segélyezés lényege az, hogy előre rögzítettek és objektív ellenőrizhetőek a segélyre jogosultság feltételei, s rögzített az igényelhető segély nagysága is. (Ha az adott családnál a jövedelem a családösszetétel szerint előre kiszámított és folyamatosan karbantartott társadalmi minimum alatt van stb., akkor a segély *jár*.) A rendszerbe kétféle fokozatosság vihető be. Egyrészt amíg az alapok igen szűkösek és nem vállalható mindenkinél az elfogadható minimum biztosítása, addig rögzíthető, hogy – esetleg kategóriánként változóan – a hiány csak egy része „jár”, és ez a rész növekszik. A másik, lényegesebb fokozatosság az, hogy a segélyfeltételek fokozatosan átépíthetők és átépítendőek társadalombiztosítási jogosultsággá.

A c) eset a lakáspolitikai módosítását igényli, amivel itt nem foglalkozhatok.

A d) és e) esethez nem vagy nemcsak a családoknak biztosított jövedelem kell, hanem szociális szolgálat is. A különbség az, hogy a d) esetben nem kell a családot „megváltoztatni”, csupán annyi (gondozási) terhet kell tőle átvállalni, hogy normálisan funkcionálhasson. Az e) eset a legbonyolultabb. Ehhez ki kell építeni a megfelelően képzett, megfelelő szemléletű szociális munkás- és egyéb szakhálózatok, intézmények egész rendszerét, ami számításaink szerint legalább 10-15 évet igényel. Természetesen itt is érvényesülhet a fokozatosság elve. Már a mai hálózatok is részben alkalmasak, részben alkalmassá tehetők e feladatokra, de jóval több és új módon képzett szakemberre, új intézményekre is szükség van.

A vázolt lehetőségek valójában nemcsak elméletiek. A logikailag kikövetkeztethető folyamatok – anyagi és szimbolikus előnyökért folyó élesedő versenyek, előnyöket és hátrányokat legitimáló ideológiák kidolgozása stb. – folyik. A legitimálás centrumában a gazdaság működése áll. Hogy az előnyök-hátrányok erősítését szentesítő nézetek, a teljesítmény- és versenyideológia ténylegesen hatékonyak lesznek-e, hogy valóban ezek elfogadásán fog-e múlni a gazdaság remélhető nekilendülése, ez bizonyíthatatlan. A kísérletnek kontrollja nincs. Nem tudható, mi történne a gazdaságban ezen folyamatok nélkül. És az sem tudható, hogy mi lenne, ha kevesebb lenne a központi és „lenti” ellenállás ezen ideológiák megvalósításával szemben (pl. ha gyorsabban terjedne és nagyobb arányú lenne a munkanélküliség). Ám a szóban forgó nézetek *léte* a körülmények által kitermelt *társadalmi tény*, amitől nem lehet eltekinteni. (Egyébként nem magyar sajátosságról van szó.) E társadalmi tény tudomásul nem vétele vagy erőszakos elfojtása a pillanatnyi és várható feszültségeket csak fokozná.

A mai egyenlőtlenségnövelő folyamatok az objektív feltételekben és erőviszonyokban gyökereznek. Ezek morális elítélése – az erősebb csoportok önzésének, szolidaritáshiányának ostromozása – önmagában értelmetlen. A feltételek változtatása – mindenekelőtt a gazdaság új növekedése – alapján lesz majd talaja bizonyos, általam negatívnak ítélt tendenciák változtatásának. Ugyanakkor „ellenideológiákra” is szükség lenne. A legfontosabbnak a társadalmi szolidaritás erősítését vélem. Ebből következhetne a bűnbakképző mechanizmusok megértése és gyengülése is, a gyengébb csoportokat védő intézkedések általános elfogadása is.

A történelemből az is kiolvasható, hogy a bővülő források nem hozzák magukkal automatikusan a pozitív fordulatot. Ehhez az is szükséges, hogy kidolgozásra kerüljenek a változtatás politikai és szociálpolitikai eszközei, hogy kialakuljon az a társadalmi erőter, ami növekvő források mellett ismét elfogadtatja az egyenlőtlenségek és a szegénység csökkentésének indokoltságát és szükségességét.

Összefoglalásként talán az a legfontosabb tanulság rögzíthető, hogy a társadalom és társadalomvezetés *szegénységről alkotott képe* a társadalmi trendek és erőviszonyok függvénye, viszont ettől a képtől *függ a szegénység társadalmi kezelésének módja*. Amennyiben a szegénységet elsősorban *strukturális okokra vezetik vissza*, akkor a válasz vagy a termelési, vagy az elosztási viszonyokat, vagy mindkét szférát érintő, bizonyos nagy rendszereket is fejlesztő társadalompolitika. Ez a szemlélet és politika eddig elsősorban a gazdaságilag felfelé ívelő, társadalmilag progresszív periódusokra volt jellemző. Ekkor, akár van, akár nincs különálló szociálpolitika, a hangsúly a társadalompolitikán van. *Ha a szegénységet elsősorban egyéni okokra vezetik vissza*, akkor a válasz az *egyéni problémákat*, bajokat kezelő *szegénypolitika*. Ez az orientáció többnyire gazdasági dekonjunkcióra és ebből adódó társadalmi merevedés idején szokott dominálóná válni, bár nemcsak ettől függ. (Az Egyesült Államokban, ahol szinte érintetlen maradt a tőkés társadalom korábbi fejlődési szakaszára jellemző liberális individualista ideológia, hivatalosan sosem ismerték el a szegénység strukturális jellegét, s ezért mindig uralkodó volt a szegénypolitika.)

A társadalompolitika hátulütője az lehet, hogy miközben a szegénység ellen sikerrel lép fel, elfelejtkezik a szegényekről. A szegénypolitika hátulütője az, hogy miközben a szegényekkel törődik, elfelejtkezik a szegénységről, sőt ezt esetleg tartósítja. Kézenfekvő lenne olyan együttes alkalmazásuk, hogy csak mindkettő előnye érvényesüljön. Ezt roppantul megnehezíti, hogy két ellentétes társadalomszemléletből indulnak ki, s így egyik szinte óhatatlanul kiszorítja a másikat. Arra azonban talán lehetőség van – és valószínűleg erre érdemes törekedni –, hogy a viszony- és rendszerfejlesztő társadalompolitika kiegészüljön egy olyan új szemléletű gyakorlattal, amely a rendszerek által nem kezelt problémákra válaszol, de az állampolgári autonómiákat nem korlátozza.

(Valóság. 1985. 1.)

Irodalom

Bálás Károly (1929): *A szociálpolitika fő kérdései*. Pallas Rt.

Dr. Benedek Jenő (1948): A szociális jogeszmé fejlődése. *Szociális Szakszolgálat*, 1948. április-június.

Berend T. Iván-Ránki György (1974): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Magvető Kiadó.

Berey Katalin (1982): Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkássága, 1940-1944. In: *Oktatásról, társadalompolitikáról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet.

A Beveridge-terv (magyar kiadás: Keresztes, 1943): 1942-ben készült nagyszabású tervezet az angol szociálpolitika második világháború utáni reformjáról.

Bokor Ágnes (1982): Szegénység és depriváció. In: *Elméletek és hipotézisek*. Rétegződés-modell vizsgálat I. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

Csizmadia Andor (1977): *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. Állam- és Jogtudományi Intézet.

Dobó István (1949): A Népjóléti Minisztérium szervezeti felépítése és a szociálpolitikai munka perspektívái. *Szociálpolitika*, 1949. augusztus.

Esztergár Lajos (1936): *A szociálpolitika tételes jogi alapja*. Pécs, Kultúra Könyvnyomdai Müintézet.

Ferge Zs.-Gara J.-Horváth Á.-Szalai J. (1980): A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság*, 1980. 2. sz.

Ferge Zsuzsa (1984): A szegénység és társadalmi kezelése. Magyarország 1870-1980. Kézirat.

George, V. – Lawson, R. (1980): *Poverty and Inequality in the Common Market Countries*. Routledge and Kegan Paul.

Gönczöl Katalin (1980): *A visszaeső bűnelkövetők tipológiája*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Hilscher Rezső dr.: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Szövétnék Kiadás, 1928. 14-15. o.

Hobsbawm, E. J. (1968): Poverty. In: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. MacMillan and Free Press, 12. kötet.

ILO (1984) Nemzetközi Munkaügyi Hivatal: *A XXI. század felé: A társadalombiztosítás fejlődése*. (Genf, 1984.) Magyarul: in Szociálpolitikai Értesítő, 1984. 1. sz.

Inánts-Papp Elemér (1940): A magyar városok szociálpolitikai tevékenysége. *Statistikai Közlemények*, 93. köt. 31. sz.

Kahn, A. J.-Kamerman, S. B. (1983): Szociális segélyezés: nyolc ország helyzetének áttekintése. (Eredeti megjelenés helye: *The Journal*. Winter 1983-84.)

Ladik Gusztáv (1940): *Jóléti intézményeink*. Attila Nyomda Rt.

A lakosság jövedelme, társadalombiztosítás, családpolitika. (1983) KSH.

A lakosság jövedelmi rétegződése 1982-ben. (1984) KSH.

Mikesi Sándor (1947): Magyarország szociális helyzete. *Szociális Szakszolgálat*, 1947. április-május. 14. o.

Mollat, M. (1978): *Les pauvres au Moyen Age*. Hachette. 1978. 9. o.

Olt Károly (1948): A szociális szakszolgálat múltja és jövője. *Szociális Szakszolgálat*, 1948. január-március.

P. Oslay Oswald (1931): *Az egri norma*. (Különlenyomat.) Egri Ferences Szegénygondozó Kiadása, Budapest.

Dr. Pálos Károly (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely, Martineum Nyomda.

Propper Sándor (1933): *Új ipari forradalom*. Könyvkereskedés kiadása.

Schüler Dezső (1939): A székesfőváros lakosságának szociális gondozása. In: *Mai magyar szociálpolitika*. Budapest, 1939.

Somogyi Ferenc (1941): Intézményes nép- és családvédelem. *Nép- és Családvédelem*, 1941. 1. sz.

Szociálpolitika, 1950. január. 1. o.

3. SZOCIÁLPOLITIKA – SZEGÉNYPOLITIKA

120 év szegénypolitikájának elemzése a következő főbb tanulságokkal szolgál:

1. A „szegénypolitika”, még ha közvetlen céljából, a szegénység csökkentéséből sikerült is valamit megvalósítania, általában kedvezőtlenül hat a társadalmi viszonyokra, a társadalmi kohézióra.

2. A szegénység ellen valójában nem lehet « szegénypolitikával » küzdeni. A történelmi elemzés szerint jelentős javulás e téren épp abban a három szakaszban regisztrálható (a századfordulón, 1945 és 1948 között, illetve 1952 és 1977 között), amikor még, illetve már nem volt, vagy alig volt „szegényügy”. Ez ismét nem azt jelenti, hogy a „szegénység” elleni tudatos lépések soha nem használnak. A jelek szerint azonban a kifejezett szegénypolitika nemcsak hogy nem elégséges, de nem is szükséges fejtelete a szegénység csökkentésének.

3. Az *egyéni szükségletekre* válaszoló, az állampolgárokat tisztelő és humánus szociálpolitika nem csak – talán nem is elsősorban a szegények érdeke – noha e nélkül a szegénység is nehezen kezelhető. Az ilyen szociálpolitika *valamennyi* állampolgár egyéni érdeke is, s – minthogy feltehetően pozitívan hat a társadalmi viszonyok összességére – makroszintű társadalmi érdek is.

4. A szegénység, főként a gazdasági fejlődés meghatározott szintje fölött, nem csak, vagy nem elsősorban abszolút hiányokhoz, hanem *objektív egyenlőtlenségekhez is kapcsolódik*. Nemcsak az abszolút, hanem a relatív (azaz az egyenlőtlenségekhez kötődő) szociális szegénység csökkentése is sokkal könnyebben megy gazdaságilag fejlődő, mint stagnáló vagy válságban lévő korszakokban.

E tanulságok többé-kevésbé világosan adódnak a szegénység és szegénypolitika történeti elemzéséből. Egyes összefüggésekre, s főleg a jelen szempontjából lényeges következményeikre azonban érdemes részletesebben is kitérni.

ad 1. A *szegénypolitika*” lényegében a következőket jelenti: „A” politika a relatív, egyenlőtlenségekkel összefüggő szegénységet nem, vagy kevéssé érzékeli problémaként. Zavaró, kezelendő jelenségnek az abszolút, létfenntartási küszöb alatti szegénységet tekinti. A szegénypolitika célja az, hogy *a küszöb alatt élő egyének, ill. családok helyzetén* javítson. E törekvésből következően a szegénység *egyéni* problémaként jelenik meg, ami tehát valamilyen módon összefügg az egyén adottságaival.

Ilyenformán – lényegében csúsztatás nélkül – ebben a közelítésben a szegénység előfordulásáért való felelősség részben vagy egészben az egyénre hárul. Ilyenkor nem úgy merül fel a kérdés, hogy nincs-e például a gazdaság működésében valami zavar, ami miatt emelkedik a munkanélküliek száma, hanem úgy, hogy egyesek miért *nem képesek* munkát találni, mások miért *nem hajlandók* munkát vállalni. Nem úgy merül fel a kérdés^ nincs-e hiányosság a társadalmi elosztás-újraelosztás elveiben vagy rendszerében, ha számos sokgyermekes családnál vagy idősnél súlyos megélhetési gondok tapasztalhatók, hanem úgy, hogy nincs-e ezen családok vagy öregek magatartásával valami baj. A gyermekesek szegénységének pl. az lehet a közvetlen oka, hogy az apa iszákos vagy az anya nem vállal munkát, az idősekének az, hogy nem végeztek olyan munkát, ami nyugdíjjogosultságot biztosított volna, vagy hogy hozzátartozóik nem teljesítik szülőtartási kötelezettségüket.

Ha a politika problematikus jelenségekért a felelősséget az egyénre hárítja, akkor a társadalmi segítségnyújtásnál óvatosnak kell lennie, gondosan meg kell vizsgálnia az egyén adottságait, tulajdonságait. A segítség ugyanis az *egyénnek* szól, de közpénzből, a *közösség* pénzéből kell adni. Elégé érthető, hogy a közösség tagjai érzékenyek az általuk megtermelt összegek felhasználására. Ezért a közigazgatás tisztviselőinek ügyelniük kell arra, hogy ne keletkezzen olyan látszat, mintha érdemtelenekre pazarolnák a tisztessen dolgozók által keservesen megtermelt összegeket. A segítségre szoruló egyének magatartásának gondos ellenőrzése így szükségképpen vezet a segítségre *érdemesek*, valamint a segítségre nem méltók, *érdemtelenek* megkülönböztetéséhez. „Az első csoport, az érdemesek részesülhetnek a közpénzből nyújtott segítségben, amennyiben van erre fedezet, s amennyiben a szánalom vagy könyörületesség érzése elég széles körben helyeslésre talál. Az érdemes szegényeknek nyújtott segítség alapja a szegénypolitika felfogásában nem korábbi teljesítményük, hanem egyéni balszerencséből adódó rossz helyzetük. Valamilyen módon éreztetni kell tehát velük, hogy ők *nem jogosultak* a köz támogatására, hanem a köz (esetleg a közösséget megtestesítő állam) *jóságát* élvezik. Amíg a közösség nem ismeri fel vagy el, hogy az ún. egyéni balszerencse mögött többnyire valamilyen társadalmi tény is van, nem alakulhat ki más segítségi forma, mint az egyéni helyzetet gondosan mérlegelő egyéni ...segélyezés. S ennek nyújtásakor arra is ügyelni keil, jře-hogy a köz jóságát élvező egyén többet kapjon, mint azok, akiknek elismert teljesítményre épülőjogaik vannak. Ezért pl. az idősek rendszeres segélye alacsonyabb kell ogy legyen, mint a nyugdíjminimum.

A második csoport, az önhibájukból szegények, a köz támogatására nem számíthatnak – ami értelemszerű következménye a szegénység egyéni hibával való magyarázásának. Ma Magyarországon a deviáns magatartások és az állandó munkavállalás hiánya folytán kerülhet valaki e kategóriába. A kategorizálás számos visszás vonással jár. Így például az egyén érdemtelenége hozzátartozóira is átháramlik. Ezért az állandó munkaviszonnyal nem rendelkező szülő gyermeke után nem jár családi pótlék, vagy nem kaphat nevelési segélyt a család, ha van deviáns magatartású családtag. További visszasság, hogy a gyermek maga is lehet „érdemtelen”, s így oka a család érdemtenségének. (Ez a megfontolás rejlik a mögött a rendelkezés mögött, hogy a gyermek kétszeri igazolatlan iskolai mulasztása a nevelési segély megvonásához vezethet. Ez az utolsó példa egy további problémára is utal, arra, hogy a deviancia meglehetősen képlékeny fogalom. Sajátos módon még a rossz lakás is így értelmeződhet, s valójában ezért válhat a pénzsegélyt kizáró okká.)

A szegénypolitika első lépése, az érdemtelenek kiszűrése, több módon is gyengítheti a társadalmi kohéziót. A segítségre nem érdemesek anyagilag is, de sokkal általánosabb értelemben is a társadalom periferiájára sodródnak, egyre inkább kiszorulva az általában elfogadott gyakorlatokból. Valójában bűvös kör jön létre: a deviánsnak ítélt magatartás a család egészét megfosztja a létalaptól. A megélhetési kényszer a pénzszerezés egyre kevésbé elfogadható módjaihoz vezethet, azaz újabb deviáns viselkedéseket okoz, amik egyre inkább elzárják az utat a társadalmi segítség bármilyen formája előtt. A folyamat egy bizonyos pontján szinte elkerülhetetlen a gyermekek intézeti elhelyezése, ami a család felbomlását megpecsételi. Ebben a szemléletben összekeveredik tehát az a két kérdés, hogy a családok „miből éljenek”, s hogy „hogyan éljenek”. Ha a „hogyan” baj van, alkalmasint nem lesz „miből” élni. A két kérdés szétválasztása és külön kezelése indokolt lenne.

A társadalmi kohézió szempontjából további probléma, hogy – jól ismert társadalmi „reflexek” miatt – az érdemtelenek könnyen válnak bűnbakká. Ez főként gazdaságilag nehezedő időszakokban fordul elő: az elégedetlenség levezetésének egyik jó eszköze az, ha egy „érdemtelen” csoport felé irányítható. :

A szegénység kezelésének második lépése a segítség eszközeinek kidolgozása – amely eszközök ugyancsak kohéziógyengítők, elválasztóak lehetnek. A legfontosabb elem az, hogy a segítség többnyire az állampolgári léthez tartozó autonómiák csorbításával jár, elsősorban a magánélet szférájába való szoros beavatkozás révén. Ha ugyanis a segély érdemességhez kapcsolódik, akkor ennek meglétét ellenőrizni kell. Folyamatosan vizsgálándó, hogy nem fordul-e elő a szó tág értelmében vett normasértő magatartás a családban. (Itt tűnik elő, mennyire képlékeny a deviancia fogalma.) A folyamatos [kontroll kiterjedhet a család életének minden mozzanatára, minden színterére. Ennek keretében az államigazgatás (helyi szerveinek) képviselői számlát kérhetnek a segély elköltéséről, megnézhetik, mi van a szekrényekben, mi fő az edényekben. A normától „lefelé” és „felfelé” is el lehet térni. Normasértés, ha a gyermek nem kap meleg ételt, de az is, ha „luxusra”, angolórára vagy magnóra költenek pénzt a segélyezettnek. A strukturálisan erősebb csoportok által sugallt norma megszabja a szükségletek hierarchiáját. Ennek megsértése általában elítélést von maga után, de a segélyezettéknél anyagi következménye is lehet.

A magánélet feletti ilyen kontroll *formálisan nem jogsértő*, mert nincs jogszabály, amely tiltaná ezt az államigazgatási eljárást. Ugyanakkor nem is teljesen jogszerű. Az állampolgár fogalmához ugyanis (mintegy 200 éve) *szokás jogilag* hozzátartozik a magánszféra sérthetetlensége, ezen belül a magánlak érintetlensége. A *tételes jog* egy helyen – a büntető eljárásjogban

– foglalkozik ezzel a kérdéssel: bűncselekmény felderítése során meghatározott feltételek és meghatározott jogi garanciák mellett házkutatás tartható.

A *tételes jog* tehát *hallgatólagosan elismeri a szokásjogot*, azért határozza meg pontosan a kivételt, amikor a szokásjog (a magánszféra érinthetetlensége) megszeghető. Ugyanakkor *tételesen nem tiltja a szokásjog más (enyhébb formájú) csorbítását*, illetve nem határozza meg, hogy mely esetekben, milyen formában, milyen garanciákkal történhet ez. Sajátos módon pl. azon segélyekre vonatkozó jogszabályok; amelyekben környezettanulmány készítésére történik utalás, ennek jogi feltételeiről és garanciáiról nem szólnak. Ez olyan *joghézag*, ami végső fokon nemcsak a segélyezett szokásos állampolgári autonómiájának csorbítását jelenti, hanem szinte a bűncselekménnyel gyanúsíthatónál rosszabb helyzetbe hozza. (Lehet, hogy ezért is válnak olyan könnyen bűnbakká a szegények bizonyos csoportjai.)

Végeredményben az egyedi segélyezés legtöbb összetevőjénél – a rászoruló megkeresésénél, a segély nagyságának megállapításánál, a segélyezett helyzetének folyamatos nyomon követésénél és nyilvántartásánál

– kimutatható az állampolgári autonómia korlátozása, azaz a szegények negatív megkülönböztetése. Nem meglepő, hogy – tudatosan vagy önkénytelenül – ugyanezen sajátosságok jellemzik azokat az intézményeket, amelyek a piac kikapcsolásával működhetnek, de csak vagy elsősorban azok számára, akik

nem képesek fizetni. A „szegénnyel” nyújtott szolgáltatásoknál vagy intézményeknél a negatív megkülönböztetés átlagosnál rosszabb minőséget és általában autonómia-korlátozást jelent. (E vonások kimutathatók minden kettős, fizető és ingyenes hálózattal működő rendszerben, az egészségügyi ellátástól a szociális otthonig.) Éppen ezért tekinthető fontos pozitívumnak, hogy a magyar gyakorlatban viszonylag szűk körre szorultak az anyagi rászorultságtól függő hozzájutással működő rendszerek – és ezért nem kívánatos felélesztésük sem. Az is igaz persze, de ez már témánkon túlmegy, hogy sok esetben az ingyenes vagy kedvezményes rendszerek akkor is felmutatják a szegénnyel kapott szolgáltatások sajátosságait, ha már nem kettős rendszerben működnek. A megoldást sokan a piacosításban látják. Számomra úgy tűnik, hogy az állampolgári autonómiák korlátozását, illetve a kiszolgáltatottságokat általában épp ezeknél a szolgáltatásoknál nem a piacosítás csökkentheti, hanem az állampolgári jogok növelése, azaz a demokratikusabb, kontrollálhatóbb működés.

Összefoglalva az eddigieket: minthogy a szegénypolitika szükségképpen elkülönítő, autonómia-korlátozó és egészében negatívan diszkrimináló, gyengíti a társadalmi kohéziót, szolidaritást. Struktúrabontó jellege e vonásokból együttesen adódik.

ad 2. Az az állítás, hogy *szegénypolitikával nem lehet a szegénységet megszüntetni*”, részben az előzőekből következik:

- A szegényeket megkülönböztető eljárások a szegénnytudatot erősítik.

Ez – mint erről már többször szó volt – leszerelő tudat, ami jegyre nehezebbé teszi az adott helyzetből való kiemelkedést.

- Különösen problematikus az „érdemtelenek” segítségnyújtásából való kizárása. Ebből adódik a szinte megfordíthatatlan, vagy nehezen megfordítható „leszakadási tendencia”, amit szegénység és deviancia egymásba játszása tartósít.

- Minthogy a szegénypolitika családokat, gyermekeket is érint, ezen keresztül generációk közötti átörökítéssel is rögzíti a szegénységet. A gyermekek érintettsége többféle. Legjobb esetben csak az anyagi szegénység érinti őket, ami viszonylag jómódú, gazdagodó társadalmakban a kielégíthetetlen vágyakon keresztül hoz létre feszültséget, tartósan rögzülő hátrány-tudatot jelentős csoportoknál. Ezt erősíti és az egész szocializációs folyamatot torzítja a folytonos ellenőrzésekhez kapcsolódó azon felismerés, hogy szüleik másoknál kisebb értékűek. Önálló tényezőként hatva rontja a gyermekek önbecsülését az, ha őket saját környezetük segélyezettként tartja számon. „Másságuk” elkerülhetetlenül tudatosodik, ha pl. velük kapcsolatban fordul elő a szegénypolitikában általános azon gyakorlat, hogy azonos hibát vagy vétséget nem azonos mértékkel mérnek a szegényeknél, mint a többiekénél. (így pl. az említett két igazolatlan hiányzás a gyermekek többségénél csupán iskolai eszközökkel szankcionált iskolai vétség. Ha a család szegény és nevelési segítyt kap, az iskolai szankcióhoz anyagi veszteség is járulhat.) Szélső esetben a szegénység és deviancia kombinációja a gyermekek családból való kiemelkedésével jár. Az állami gondozás, mint ezt ma már számos adat bizonyítja, rendkívül nehezé teszi a későbbi zavartalan beilleszkedést, egyáltalán, a megelégedettségéből és szegénységből való kiemelkedést.

A szegénypolitikák kudarcának további oka látszólag technikai jellegű. Azon országokban, amelyekben a segélyezéssel valamilyen minimum szintet igyekeznek biztosítani, a keresőképes korosztálynál a szegénység miatti segítség maga válhat kiemelkedést gátló ellenőrzővé. A segély feltétele ugyanis az alacsony kereset, illetve jövedelem. Ha a család többlet-erőfeszítéseket tesz a jövedelem növelése érdekében, fokozatosan elveszíti a segélyhez való jogot. E „szegénységi csapda” elkerülésére szolgálhat elvileg az a megoldás, hogy a segélyt nem csökkentik a többletjövedelemmel azonos mértékben (hanem pl. egy egységnyi többletjövedelem miatt csak félegységnyi segélyt vonnak el). A „karcúsodé” elvonás természetesen még mindig ellenőrző, túl azon, hogy bonyolult, tehát költséges. Emellett megvan az a hátránya, hogy új feszültséget hoz létre a segélyezett és környezete között, hiszen teljesen azonos keresetű, családi helyzetű két kereső közül az kap külön közsegélyt, aki korábban rosszabbul teljesített, azaz kevésbé volt „érdemes”. Magyarországon a keresőképes korosztály számára nyújtható legfontosabb segély az ún. nevelési segély. Itt (mint a segélyezésnél általában) a fokozatos elvonás szabálya eleve nem alkalmazható, mert a segély összegét lényegében „diszkrecionális” módon, egyéni elbírálás alapján, külön szabályok nélkül állapítják meg az illetékesek. A rendelkezésre álló kevés dokumentumból úgy tűnik, hogy jövedelememelkedés esetén egyszerűen megszüntetik a segélyfolyósítást (a létező szabályoknak megfelelően). Ez esetben természetesen könnyen lehet, hogy a család jóval többlet veszít a segély megszüntetésével, mint amennyit azzal nyert, hogy több saját jövedelemmel elérték azt a küszöböt, ami fölött már nem adható segély.

Az ellenősztönzés léte az egyik magyarázata annak, hogy miért szokás (általában, nemcsak Magyarországon) a segélyt többé-kevésbé megalázó vagy megbélyegző feltételekhez kötni. Ha a segély számos járulékos kellemetlenséggel jár, akkor az anyagi ellenősztönzés kevésbé hat, mert az anyagi veszteséget a társadalmi helyzet javulásaulása, az állampolgár autonómia növekedése ellensúlyozhatja. Valójában persze ez a meggondolás nem mentheti fel a segélyezés negatív vonásait, hiszen az esetek jelentős részében nem a család igyekezetén múltott, hanem külső-belső feltételeken, hogy a segélyezettek közé kerültek.

Az ellenősztönzés *elkerülésének* szélsőséges esete a munkanélküliség önhibára való visszavezetése, s ezen az alapon a munkanélküli segély elutasítása vagy igen alacsony szintje. Ez esetben az egyén „ősztönzött” arra, hogy bármilyen munkát bármilyen keresetért elvállaljon. Ez a gyakorlat sajátos esetekben olykor indokolható. így pl. amíg Magyarország gazdaságilag igen alacsony szintén volt, és a munkaalkalmak folytonosan bővültek, és a részben szabályozókkal elősegített munkaerőhiány mellett a legnehezebb, legrosszabb munkák legalább egy része jó keresetet tett lehetővé, a munkanélküli segély hiánya nem okozott túl sok nehézséget; viszont valóban ősztönzött a munkavállalására. A munkalehetőségek lassúbb bővülése, illetve a helyenként már fellépő munkahelyhiány új helyzetet teremtettek, s feltétlenül szükségessé teszik a keresetkiesést pótló programokat (ha nem is a szegénypolitika stigmáját hordó „segély”, hanem „járandóság” stb. elnevezéssel).

A tartós munkanélküliség társadalmi kárain azonban a jövedelempótló programok keveset segítenek, így – többek között – nehezen teszik elkerülhetővé az abszolút és relatív szegénység növekedését. Pontosabban: a munkanélküliséggel a relatív szegénység szinte definíciószerűen nő. A munkanélküliség ugyanis még elfogadható „munkahiány miatti járandóság” esetén is azt jelenti, hogy a munkanélküli ki van zárva egy alapvető társadalmi helyzetmeghatározó tevékenységből, hogy keresőből teherre válik. Az abszolút szegénység növekedése akkor várható, ha a munkanélküli segély a létfenntartási szint alatt marad,

Az elmondottakból nem az következik, hogy nincs szükség munkanélküli segélyre. Ha van – akár átmeneti – munkanélküliség, a segély bevezetése elkerülhetetlen. Csupán azt kívántam hangsúlyozni, hogy még ez sem oldja meg a problémákat. Valóságos megoldást csak olyan „struktúrapolitika” hozhat, amely tudatosan törekszik megfelelő körülmények között végezhető, elfogadható tartalmú munkák szaporítására, azaz munkahelyteremtésre; amely csökkenti a képzettségi és a foglalkoztatási, valamint a lakóhelyi és munkahelyi struktúra közötti távolságokat; amely – társadalompolitikaként – igyekszik a társadalmi viszonyok újratermelésének feltételeit úgy szabályozni, hogy (egyedi beavatkozások nélkül) csökkenhessenek a fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei.

Az eddigiekkel nem szerettem volna azt állítani, hogy a szegénypolitika okozza a szegénységet (bár a szegények helyzetét nemcsak javítja, hanem rontja is). Történelmi tapasztalatok alapján azt kívántam igazolni, hogy a szegénységgel szemben a szegénypolitika tehetetlen – azaz semmiképpen *sem elégséges eszköz*. De ennél több is iagz.

A források relatív bősége elméletileg elengedhetetlen feltételnek látszik ahhoz, hogy a szegénység visszaszorítható legyen. A megyezés utáni évtizedekben és 1960 után valóban ez volt a javulás alapja. Az 1945 utáni néhány – kétségkívül rendkívüli – évre azonban sem a gazdasági fejlettség, sem a bőség nem jellemző. Az 1978 utáni időszakban viszont a gazdaság fejlettsége nem volt alacsonyabb, mint 10-15 évvel korábban – a szegénység problémája mégis súlyosbodni látszik. Ami a javulást jelentő időszakokban végül is közös, az nem is annyira a fejlettség *abszolút szintje*, mint a fejlődés kedvező trendje, a gazdaság *lendülete*, mindazzal, amit ez munkaalkalmak szaporodásában, források bővülésében és általában optimista társadalmi légkörben jelent.

Az említett három periódusban, de különösen az utolsó kettőben, úgy csökkent rohamosan a szegénység, hogy nem vagy alig volt „szegénypolitika”, viszont nagyon erőteljes volt a „struktúrapolitika”, általánosabban társadalompolitika. Ebből logikusan következik, hogy a szegénypolitika a szegénység visszaszorulásának nem is *szükséges* feltétele.

Ez természetesen az utókor madártávlatból meghozott, az adott kor szegénység okozta szenvedéseire érzéketlen ítélete. Kérdés, hogy mi lett volna, ha – mondjuk – 1960 és 1980 között fejlett szegénypolitika egészítette volna ki az általános gazdaság- és társadalompolitikát (amibe a szociálpolitika szinte beleszervült)? A válasz – túl azon, hogy bizonytalan és ellenőrizhetetlen – kegyetlen. Valószínű ugyanis, hogy fejlett szegénypolitika esetén a fejlődés egésze lassúbb és torzabb lett volna. Hiszen ha szélesebb körben létezett volna a nyugdíjra nem jogosult idősök segélyezése, kisebb lett volna a társadalmi nyomás és gyengébb a politikai törekvés a nyugdíjrendszer fejlesztésére, nem nőtt volna a nyugdíjasok aránya a nyugdíjkorhatáron felüli népességen belül 40-ről mintegy 90 százalékra vagy a fölé. Ha a gyermekek

segélyezése gyakoribb lett volna, nem jutott volna el az ország a nemzetközileg elfogadható szintű, közel teljes korú” családi pótlék rendszerig. (A családi pótlékból kizáró tényezők ugyanis *elvileg* roppant fontosak, de teljes foglalkoztatottság idején *gyakorlati* következményük csekély.) Ha továbbra is szegénnyel lehetett volna egészségügyi ellátáshoz jutni, nem szélesedett volna állampolgári jogúvá az egészségügyi ellátás, és szintje valószínűleg még a mai sem érné el. A szegénnyel nyújtott ellátás még annyira sem vonzza a forrásokat, mint az állampolgári jog. Vagyis az összeredmény még viszonylag bőkezű szegénypolitika esetén is sokkal rosszabb lenne a maiénál. Egyfelől számos ellátás szintje a maiénál is alacsonyabb lenne, másrészt megmaradtak volna a szegénypolitika vázolt rossz vonásai.

A fenti levezetés talán nagyon is elvontnak, logikailag felépítettnek tűnt. Ezért érdemes a logika igazolására néhány nemzetközi tapasztalatot megemlíteni. A legfontosabb ezek közül a Magyarországnál sokszor gazdagabb Amerikai Egyesült Államok példája. Az amerikai, alapvetően individualista ideológiához híven az Egyesült Államok maradt a gazdaságilag fejlett tőkés országok között az, amelyekben legnagyobb szerepe maradt a segélyezésnek, szegénnyel. A prosperitás évei alatt a „szegénység elleni harc” jórészt a szegénypolitika fejlesztését, a sokféle szelektív rendszer liberalizálását, bővítését, színvonal-emelését jelentette. E fejlesztések – az erőteljes polgárjogi küzdelmek (Civil Rights Movement) ellenére – nem tudták teljesen és véglegesen emancipálni, teljes jogú polgárrá tenni a segélyezettakat. Ezért az új, konzervatív vezetésnek igen jelentős programcsökkentéseket sikerült végrehajtania a gazdasági dekonjunktúra óta a területeken – míg a jogszerű társadalombiztosítási rendszerek megnyirbálása nem járt sikerrel. Sajátos a szolgáltatások helyzete is. Az utolsó évtizedekben kiépítették az időskorúak melleit a szegények (szegénnyel nyújtott) egészségügyi ellátási rendszerét. Ez kétségkívül sok segítséget jelentett a szegényeknek. A többség számára az ellátás – biztosítással vagy anélkül – továbbra is fizető. Ennek ellenére, és annak ellenére, hogy az USA a nemzeti termék sokkal nagyobb hányadát fordítja egészségügyre, mint a fejlett tőkés országok zöme (8-10 százalékot a 4-6 százalékkal szemben), szakértők egybehangzó állítása szerint a betegellátás *átlagos* színvonala, az egészségügyi ellátás „szelleme” sokkal rosszabb, mint a legtöbb állampolgári jogú ellátást nyújtó országban. (A többletkiadások az orvoslás technikai csúcsein és a fizető ellátás csúcsein kamatoznak, a rendszer egészére kevésbé hatnak.)

Közvetlenebb és közelebbi alátámasztást nyújt az a vizsgálat, amely nyolc fejlett tőkés országban hasonlította össze a közelmúltban a jövedelempótló-biztosítási vagy segélyezési – rendszerek társadalmi hatékonyságát. A vizsgált körben – házaspárok és gyermekes családok esetében – a segélyezés kiterjedtsége szinte pontosan fordított kapcsolatban áll a szegénység előfordulási gyakoriságával.

Végeredményben úgy tűnik, gazdaságilag felfelé ívelő periódusokban a szegénység csökkentése önálló szegénypolitika nélkül megtörténhet, megfelelő gazdaság- és társadalompolitika révén. Gazdaságilag romló helyzetben, ha a közösségi szolidaritás és a politikai akarat nem elég erősek a rossz helyzetek jelentős továbbromlásának megelőzésére, a szegénypolitika bizonyos elemei felerősödhetnek. Ez lényegileg akkor következik be, ha a politika tudomást vesz a szegénység fényeiről, de szüksége van az egyént felelőssé tévő szegény-ideológiára, illetve úgy véli, hogy rendszerbeli javításra nincs lehetősége. (Ebben az esetben a szegénypolitika is jobb a sem minél.) Számolni kell azonban azzal, hogy a szegénypolitika jó esetben is csak a *szegények* egy részén segít, a *szegénység* csökkentésére, társadalmi okainak gyengítésére definíciószerűen alkalmatlan. A szegénypolitika tehát nem helyettesítheti a társadalompolitikát, de bizonyos elemei kiegészíthetik azt.

ad 3. A „*rászorultsági elv*” kiterjesztett értelmezése azt jelenti, hogy a szociálpolitika bizonyos szükségleteket a fizetőképességtől részben vagy egészben függetlenül kielégít azoknál, akiknél a szükséglet felmerül, akik ebből a szempontból „rászorultok”: Az egészségügyi szolgálat (legalábbis elméletileg, a halapénzkérdéstől eltekintve) már Magyarországon is így működik. A szociális szolgálatoknál e kérdés egyáltalán nem tisztázott. Egy részüknél (pl. bölcsőde, óvoda, amik ugyan csak részben szociális szolgálatok, de ez a funkciójuk igen fontos) az általános „rászorultsági elv” működik, az intézmények nyitottak. Más részük csak akkor ismeri el a szociális rászorultságot, ha az a szűk értelemben vett anyagi rászorultsággal párosul. Ez elsősorban a „felntt gondozás” hálózataira és intézményeire (idősek házi gondozása, öregek napközije, szociális otthonok) áll.

A szűken értelmezett rászorultság szerinti hozzájutási elv két jelentős probléma forrása. Az egyik az, hogy a meglévő hálózatok – alkalmasint az ellenkezőjére irányuló erőfeszítések ellenére – magukon viselik a szegénypolitika bélyegeit. Ez teljes mértékben áll az állami gondozás intézményeire is. A másik probléma azok többségénél lép fel, akiknek jövedelme a szűkösségi küszöb felett van, azaz anyagilag nem rászorultak, de a szokásos szükségletek fedezésén túl nemigen van szabadon elkölthető jövedelmük. Annyi semmiképpen sincs, hogy a szóban forgó szociális szolgálatok piaci árát meg tudják fizetni. Ez házi

gondozásnál ugyanúgy előfordulhat, mint akkor, ha intézeti ellátásra szorulnak. Igaz, a szociális otthonba ma már esetleg bekerülhetnek és erejükhöz mértén fizetnek térítést. Ám a szociális otthon éppen súlyosan autonómiacsorbító jellege miatt alig elviselhető azok számára, akiket életük erre kevésbé készített fel. (A legelesettebbek kénytelenek beletörődni ebbe, mert nincs más választásuk, és azért képesek elviselni, mert életük számos tapasztalata ilyen jellegű volt.)

Az újabb hálózatok – nevelési tanácsadók, családsegítő központok -már nyitottan (és ingyenesen) működnek. így nemcsak a „szegények” intézményei. Ennek megfelelően más az atmoszférájuk és színvonaluk, mint a tradicionális hálózatokban. (Igaz, itt is kísért a múlt, ami elsősorban a megfelelő szakképzés hiányából adódik. A régi szemlélet a szóhasználatban is tükröződik, ami nem tud megszabadulni pl. az állampolgárt kiskorúvá degradáló „gondozott” kifejezéstől.)

Nyitott, a világon sehol nem eldöntött kérdés az, hogy a szóban forgó szociális szükségletek olyanok-e, hogy azokat mindig mindenkinek ingyen kell juttatni, vagy elfogadható-e, legalábbis egyes hálózatokban, a fizetőképesség arányában történő hozzájárulás (ami jelenleg a szociális otthonok gyakorlata). E kérdés tárgyalása messze túlmegegy az itt választott témán, s nem is szükséges itt eldönteni. A szegénység csökkentése, a léthez elengedhetetlen szükségletek jobb kielégítése végül is „csak” annyit követel meg, hogy megfelelő kapacitású ellátó hálózatok létezzenek, és pedig nem elkülönítetten „szegények” és nem-szegények számára. Igaz, az integrált hálózat nem szabadul meg automatikusan a szegénypolitika autonómiakorlátozó és egyéb vonatkozásaitól, de erre jobb esélyei vannak.

ad 4. A negyedik tanulság némileg paradox. Azt állítja, hogy *az egyenlőtlenségeket könnyebb csökkenteni akkor, amikor a források bővülnek és a növekvő egyenlőtlenségeket is elviselne a közösség* (mert a rossz helyzetek is javulnak; mint akkor, amikor a források szűkülnek, tehát a nagyobb egyenlőtlenség a legrosszabb helyzeteket abszolúte is tovább rontja. A magyarázat nyilván nem az, hogy a fellendülő szakaszok gerjesztik a társadalmi megbékélés és önzetlenség szellemét. Ennél prózaibb jelenségről van szó. Valószínűleg csak arról, hogy könnyebb a rosszabb helyzetű csoportoknak forrásokat átengedni, ha biztosnak látszik a források – esetleg kamatos – újrátöltődése, mint ha a megszerzett helyzetek szinten tartása is veszélyben van.

A rosszabb periódusban a forrásokhoz való ragaszkodás ugyancsak nem önzéssel, azaz egyéni pszichológiai motivációkkal magyarázandó. Lehet, hogy csupán végzetesen szociologikus szemléletről van szó, ám az a gyanúm, hogy végső fokon mind a jó periódusok „önzetlenségét”, mind a rossz periódusok „önzését” strukturális okokra kell visszavezetni. Ha bővülnek a források, akkor a status quo, az előnyök és hátrányok rendszere ajkkor sem változik meg gyökeresen, ha az egyenlőtlenség csökken: az abszolút távolságok még így is nőhetnek, vagy a több forrásból új előnyök alakíthatók ki stb. Sőt még az egyenlőtlenségek abszolút csökkenése is esetleg elviselhető, ha ez a legjobb helyzetűeknél – is legalább némi nyereséggel, nem pedig veszteséggel jár.

Roszzabbodó helyzetben mindenki érzi a bizonytalanságot – ezért is igyekszik megszilárdítani pozícióit. S mint általában, jobb induló helyzetből erre több lehetőség van. A strukturális előnyök megtartása csak akkor lehetséges – stagnáló források mellett -, ha az egyenlőtlenségek legalábbis változatlanul megmaradnak, szűkülő források mellett pedig, ha nőnek. Ugyanannyi vagy kevesebb forrást csak úgy lehet kevésbé egyenlőtlenül elosztani, ha átcsoportosítás történik a jobb helyzetűektől a rosszabb helyzetűek felé. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy a jobb helyzetűek nemcsak relatíve abszolút értelemben is veszítenek.

Az elosztható források és a megtartandó előnyök nemcsak anyagi jellegűek. Előnyt jelent és további előnyök forrása a stabil és tartalmas munka, a szimbolikus tőke és az ehhez való hozzájutást biztosító iskolák. Az egyik legalapvetőbb erőforrás a háta]bm. A hatalom elosztásának egyenlőtlensége végső fokon azon mérhető le, hogy az egyes társadalmi csoportoknak milyen esélyük van az őket érintő döntések befolyásolására.

Roszzabbodó helyzetben nemcsak az anyagi források stagnálnak vagy csökkennek. Ha a gazdaság nem mozdul előre nem szaporodik azon munkahelyek száma, amelyek magas szintű tudást, illetve ezt igazoló magas iskolai végzettséget igényelnek. Ezért élesedik a verseny pl. azokért az iskolai helyekért, amelyek a „szentesítő” végzettséget biztosítják. Különösen nehéz ilyenkor a hatalom elosztásának problémája. Javuló helyzetben, amikor a relatív privilégiumok akkor sincsenek veszélyben, ha a rosszabb helyzetű csoportoknak több lehetőségük van érdekérvényesítésre, viszonylag kicsi lehet a demokratizálással szembeni ellenállás. Roszzabbodó helyzetben a hatalmi centrum_eltolódásai, a decentralizálás és demokratizálás a status quót megkérdőjelező csoportokat erősíthetik. Más megfogalmazásban: rosszabbodó helyzetben logikailag erősödnie kell a hatalomért folyó küzdelemnek, mert nagyobbak a téték. A rosszabbodó helyzetben a veszteség a minimális létfeltételek alá süllyedést jelentheti, a jobb helyzetűeknél a status quo

megrendülését, az előny-hátrány hierarchia legalább részleges felbomlását. A hatalmi küzdelemben ezúttal is az eleve erősebbek, a szimbolikus javakat is jobban kezelők vannak előnyben. Érthető, hogy különböző – a status quót szentesítő – ideológiák segítségével igyekeznek pozíciójukat, esetleg további előnyeiket igazolni.

(Fejezetek a szegénypolitika történetéből. Magvető, 1986.)

ZÁRSZÓKÉNT...

MÚLT ÉS JÖVŐ HATÁRÁN

Egy szociálpolitikai vágyalom

Írásaimban gyakran szétválaszthatatlanul keveredett össze a tudományos érvelés és bizonyítás igénye a gyakorlat befolyásolásának óhajával. A jelen elemzése vagy kritikája szinte mindig átvezetett egy olyan gondolatsorba, hogy milyen – konkrét vagy általános – megoldásra lenne szükség az éppen adott helyett. Ezekből az elképzelésekből alakult ki az évek során a „negyedik út” megjelöléssel vázolt társadalmi- és szociálpolitikai rendszer. A másik három út, amire a kifejezés utal, a szerintem nem követendő neoliberais modell, a mindenképpen elvetendő „bolsevik” modell, és a számunkra nem elérhető svéd szociáldemokrata modell.

A tervezet lényege, hogy a mai, illetve tegnapi *állami szociálpolitika kritikájaként egy társadalmisított szociál- és társadalompolitika kereteit vázolja fel, és a mai (tegnapi) pusztán a globális mennyiségi eredményeket számon tartó szemlélet helyett az egyénekre és közösségeikre (is) figyel, az ő részvételükkel működik.*

A „negyedik út” egy *jóléti társadalom* útja. Akkor van megvalósulási esélye, ha az állampolgárok, vagy legalább többségük a legfontosabb európai forradalom hármastételét, a szabadságot, az egyenlőséget és a testvériséget *együtt*, egymás feltételeként fogadják el. Ma a szabadság mindenki számára, számomra is a legfontosabb érték, mert megéltük, milyen az, ha nincs. De a „jó szabadság” – mindenkié. Ehhez pedig az kell, hogy mindenkinek legyenek polgári és politikai jogai, és mindenki rendelkezzen azokkal a feltételekkel – civilizált életkörülményekkel, állampolgári tudással -, amelyek lehetővé teszik, hogy e jogokkal *élhessen is*. A polgári és politikai jogokat tehát a szociális, kulturális, gazdasági jogoknak kell kiteljesíteniök. E jogok együttesen biztosítják a teljes *társadalmi tagságot*.

A társadalmi tagság megépítésének eszközeit és intézményeit a fenti erők alakítanák. A közfelfogástól, a tradíciótól, a gazdasági lehetőségektől és az erőviszonyoktól függene tehát, hogy – például – mi a megélhetés alapja. Ez – mondjuk munkaképes egyéneknél – lehet a társadalmilag elismert, tisztessen honorált tevékenység, lényegileg teljes foglalkoztatással, vagy a munkanélküliséget a maitól teljesen eltérően kezelő „társadalmi alapjövedelem” (basic income), ami tompítja a munkanélküliség kizorító hatását. A gyerekeknél, betegeknél, időseknél a megélhetés alapja – nyilvánvalóan – a társadalmi biztonság közösen működtetett rendszere, ami az elemi és a relatív biztonságot egyszerre nyújtja.

Ami a „negyedik úttal” nem fér össze, az a megélhetést alig biztosító, segélyekkel kiegészítendő alacsony bér vagy nyugdíj, a marginalizáló munkanélküliség. (Különböző munkáimban, s főként a „Van-e negyedik út?” című könyvemben számos más lehetséges eszközt is vázoltam – csupán azzal a céllal, hogy alternatívákat vessek fel a hivatalosan kínált megoldásokkal szemben, vagy azok mellett.)

A társadalmi tagság feltételei csak egy demokratikus, szolidarisztikus és toleráns társadalomban jöhetnek létre. Csak itt válhatnak ugyanis társadalmilag elfogadhatatlanná azok az egyenlőtlenségek, amelyek már korlátozzák az egyes egyén autonómiáját, szabadságát. És csak ilyen feltételek között működhet valóságos társadalmi szolidaritás, amely lebénul, ha a társadalom kettészakad a konszolidált helyzetűekre és szegényekre, a kizártakra, a leszakadókra.

A jóléti *társadalom* – azaz nem csak jóléti állam – három egymást kiegészítő, egymással vitázó főszereplője a piac, az állam és a társadalmi mozgalmak lennének. A társadalmi mozgalmak nem tagadnák az állam vagy a piac létjogosultságát, nem is akarnák ezeket helyettesíteni. A piac maradna (illetve nálunk újraéledne), mint a fizetőképes egyéni keresletek kielégítésének terepe. S az állam – a „negyedik út” felfogása szerint egy, a tegnapihoz, sőt, a maihoz képest is radikálisan megváltozott állam -megmaradna, mint a társadalmilag kikövetelt jogok kezese, s a közös felelősséggel kielégítendő szükségletek finanszírozója. A társadalmi mozgalmak, s köztük – ismét, a remények szerint – a legkiszolgáltatottabb hangját felerősítő mozgalmak is, mindkettőt igyekeznének befolyásolni az állampolgárok és közösségeik érdekében, illetve védenék az állampolgárt mind az állam, mind a piac hatalmával szemben. Ezzel a piac önműködő mechanizmus jellege megmaradna, sőt, a politikai mező maga is mechanikussá válna: sokféle egyéni vagy közösségi tudatos mozgás előre pontosan nem kiszámítható eredményévé.

A „negyedik út” értékei tehát azonosak a felvilágosodás, illetve a nyugati szociáldemokrácia értékrendjével. Rokonsága a svéd harmadik úttal, s még inkább a mostanában körvonalazódó finn jóléti társadalommal, egészen nyilvánvaló. Ez többek között azt is jelenti, annyiban hasonlít, hogy a szociális

problémákat – például a szegénységet, a leszakadást – a lehetséges mértékben a gazdaság révén kívánja megoldani: amit lehet, *emberhez méltó* foglalkoztatással, a szociális gazdaság bizonyos elemeivel, tisztességgel; amit nem, azt a társadalmi biztonság rendszerével. A kicsit más elnevezést néhány okból mégis indokoltnak tartom, és nem csak a világtörténelmi helyzet mássága, és a két ország történelmének, kultúrájának lényegi eltérései miatt. Nemcsak a *feltételek* mások, és nem csak az út íve (ami a svédeknél egyenes, nálunk vargabetűs), hanem az út *tartalma* is.

Alapvető különbség van a feladatok sorrendjében. Svédországban előbb a polgári és politikai, majd az elosztással kivívható szociális, és végül a gazdasági jogok kerültek napirendre. (Hedborg-Meidner, 1986) Nálunk a rendszerváltás idején megeremtetődtek a politikai jogok. Ezek segítségével! (s ez már fordított történelmi sorrend) alakulnak ki a polgári jogok, amelyek közül a tulajdonhoz való jog még csak formálódik, talán nem is teljesen hagyományos tőkés tulajdonviszonyok mintájára. (Ez ügyben azokkal érték egyet, akik az új tulajdonlás rendszerében is elfogadnák a pluralizmust, a magántulajdon mellett sokféle kisközösségi, önkormányzati, egyes esetekben állami tulajdonnal.) Ugyanakkor egy sor szociális ellátórendszer – amelyeket másutt a polgári és politikai jogok megszerzése után 50-150 évvel kezdtek kiharcolni – nálunk formailag létezik, „csupán” jogszerű és demokratikus jellegüket kellene erősíteni. Ami végül a (nyugat)német vagy svéd rendszerben hangsúlyos gazdasági jogokat illeti, ezek egyelőre talajtalanok. Tehát a társadalmi tagság jogi alapja nem épülhet fokozatosan -a feladatok torlódnak.

Végül a nempiaci szféra (svédttől eltérő) jellege szempontjából igen jelentős egy új politikai-szociálpszichológiai folyamat, amely a harmincas években még nem létezett. Az utolsó egy-két évtizedben világszerte nőtt az egyéni autonómiák iránti igény. Ez nem kerül feltétlenül szembe a kollektív és szolidarisztikus értékekkel – hiszen az *egyéni* autonómiakeresés mindenütt szorosan összekovácsolódott az alternatív *mozgalmakkal*. Azt azonban jelenti, hogy sok helyen felerősödtek a mégoly felvilágosult állammal szembeni fenntartások, illetve bizalmatlanság. A roppantul eltérő belpolitikai közeg ellenére ezek a mozgások Magyarországra is eljutottak. Sőt, itt az állammal szembeni bizalmatlanság jó okkal sokkal nagyobb, mint pl. a svédeknél valaha is volt. Ez – noha az állam jellege megváltozott – nem fog egyhamar radikálisan változni. A nempiaci szféra itt vázolt modelljének esélyei szempontjából ez lehet pozitívum: a korábban kialakult nyugati jóléti államokhoz képest markánsabb és kifejezettebb az állampolgári részvétel és kontroll igénye. Ezért nem irreális azzal számolni, hogy e mozgásoknak jelentős szerepük lehet majd a társadalompolitikai mező, a nem profitelvű integráció alakításában.

E jóléti társadalmi program megvalósíthatósága inkább hit, mint tudomány kérdése: álmom inkább, mint program. Mégis érdemes talán végiggondolni, hogy vannak-e minimális lehetőségek arra, hogy a legalább közelítendő célként valahol megjelenjen?

Mit várhatunk itt és most a holnaptól?

1990 nyarán – a politikai rendszerváltás után – már reménykedhetünk a diktatúra végleges megszűntében. Van legitim kormány, működő parlament. A kormányprogram központi eleme a szociális piacgazdaság. Ebben igen sok olyan gondolat szerepel, amelyek elvben összezsengenek a „negyedik úttal”. A mögöttes értékeket tekintve lehetnek eltérések, mindenekelőtt az egyenlőtlenségek megítélése kérdésében. (A kormányprogram e problémát szinte zárójelbe teszi.) Ám mindkét jövőképnél nyitott kérdés, hogy mennyire reálisak az óhajok.

Mennyire kell eltörölni a szociálpolitikai múltat?

Az államszocializmus totális válsága és a rendszerváltás szükségessége ma már tények. Magyarázat sokféle van. Az általam kínált egyik magyarázatlehetőség az, hogy a rendszereknek meg kellett szünniök, mert nem váltak igazi rendszerré, „kvázi-rendszerek” vagy „alrendszerek” maradtak.

E mindenre kiható dezintegrálódás nyilvánvalóan összefügg a totális diktatúrák kudarcával, azzal, hogy képtelenek bizonyultak társadalomépítésre: *mesterséges rendszerintegrációik tartósan nem működnek, a társadalomintegrációkat pedig, amelyeknek szervesen és alulról kellene építkezniök, lehetetlenné tették.* (L. 1/3. tanulmányt.) A gazdasági és politikai rendszerintegrációk – röviden – alapvetően azért voltak működésképtelenek, mert *mesterségesen*, írásztal mellett agyalták ki őket; mert a kiagyalt konstrukciók mintája sem a hazai *tradíciókra*, hanem a szovjet mintára támaszkodott; mert *felülről kényszerítették* e konstrukciókat a társadalomra – a társadalmi erők részvétele nélkül. Így végül is semmi nem *legitimálta* az új integrációkat. Azaz a totalitárius rendszer sok mindent erőszakolt az életre, nem véve tudomást sem történelmileg „szervesen” kialakult tradíciókról, sem a közakaratról, sem pedig egészen alapvető, reális szükségletekről.

A művileg kitalált *intézmények* életre-erőszakolása leginkább a gazdaságra és politikára volt jellemző, a gazdaságban a mindent szabályozni akaró tervezéssel, tervhivatali fiókéntémményé átszervezett állami vállalatokkal, műszövetkezetekkel, a politikában magával az egypártrendszerrel, azután a pártállam többnyire importált intézményeivel, a helyi autonómiát felszámoló tanácsrendszerrel.

Természetesen a szociálpolitikát sem kímélte a teóriák életre-erőszakolása. Ez azonban itt nem annyira új intézményeket jelentett, mint a régiek voluntarista eltorzítását vagy megszüntetését. A mindent egyközpontúvá tévő hatalom még ott is felszámolta a demokratikus struktúrákat, ahol ezek a háború előtt már kialakultak – például a társadalombiztosításban. Az egészségügyben szolgáló lemasolták az élet- és szükségletidegen, ugyancsak túlközpontosított szovjet „integrált” ellátórendszert. A valóságos szükségletek figyelembe nem vétele, a szegénység voluntarista eltagadása akkor vezetett a múlt szegénypolitikájának teljes megszüntetéséhez, amikor erre még elemi szükség lett volna.

Ugyanakkor azonban a szociálpolitika legfontosabb intézményeire, például a társadalombiztosítási rendszerre vagy az állampolgári jogú egészségügyre, nem áll az, ami a gazdasági vagy politikai intézményeket, mechanizmusokat jellemezte. Ezeket a rendszereket nem mesterségesen agyalták ki. A követeléseket már a háború előtt sokféle módon megfogalmazta a magyar progresszió: megjelentek munkásmozgalmi követelésekben, a szociálliberálisok – például Hilscher Rezső – munkáiban. És kialakultak a rendszer első formái is. A továbbfejlesztés pedig, ami a hatvanas évek második felétől ment végbe, szintén nem nevezhető szervetlennek vagy ki-agyaltnak. A fejlesztés iránya – jogosultságok kiterjesztése, korábbi politikai diszkriminációk megszüntetése, az ellátási színvonalak lassú emelése - megfelelt az (akkor alig hallható, de mégis létező) állampolgári igényeknek, és nagyjából követték a nyugati jóléti államokban mutatkozó tendenciákat. Ezért nem véletlen, hogy a magyar rendszer fő vonásaiban megfelelt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, illetve a Nemzetközi Társadalombiztosítási Szövetség legfontosabb követelményeinek. (Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, 1984)

A szervesség paradox – már régen kimutatott – jele, hogy a szociálpolitikán belül *csak azok a rendszerek fejlődtek, amelyek már a háború előtt legitimálódtak* és eljutottak bizonyos fejlettségi szintre. (Ferge, 1982) A szociális lakásügy például mindig alulfejlett volt – az is maradt. Vagy: jogszerű munkanélküli segély Magyarországon soha nem létezett, s így 1989-ben, azaz évekkel a szükséglet felmerülése után is csak a legnagyobb nehézségek árán sikerült elfogadtatni. (L. III/2. tanulmányt.)

Ezért a szociálpolitika – feltétlenül szükséges – reformjánál nagyobb körültekintést látok szükségesnek, mint a többi esetben – ahol „génidegen” volt, ami történt.

Az óvatosság sok mindent jelent. Óvakodnék például egy új voluntarizmustól, ami ismét „elméleti elgondolások” alapján akarja a társadalomra ráerőltetni elképzeléseiket. És főleg óvakodnék az érintett állampolgárok legszélesebb bevonása nélkül, „felülről” átalakítani a meglévő rendszereket – kivált a nyugdíjrendszert. (Itt egyébként speciális veszély, hogy az új voluntarizmus félreinformál, például azzal, hogy a jónak tartott megoldásoknak – vállalati biztosítás, magánbiztosítás, fedezeti rendszerre áttérés -csak az előnyeit hangsúlyozza.)

Minden forradalom sajátja az a szenvedély, amely a „múltat végképp el akarja söpörni”. Magyarország saját keserves tapasztalatából megtanulhatta már, hogy e szenvedélynek milyen fontos értékek eshettek áldozatul a történelmi sorsfordulókon. Jó lenne most óvatosabban söpörni, s nem tönkretenni azt is, amit könnyebb demokratizálni, mint újraalkotni.

Akadályok, nehézségek

Alapvető akadály az örökölt kapott gazdaság szinte reménytelen helyzete.

A „negyedik úthoz” a források, ezen belül a közösségileg vállalt célokra fordítható források bővülésére lenne szükség – ám ez nemigen remélhető. A társadalombiztosítási ellátások értékentartása épp úgy reménytelennek látszik, mint a szociális célú infrastruktúra feljavítása, vagy az intézmények működési költségeinek legalább szinten tartása.

Ebben a helyzetben még megfogalmazni is nehéz a jóléti társadalomnak egy alapkövetelményét: a környezettel való jó viszonyt, a még megmaradt természet védelmét. Ennek szükségessége a ma és a holnap élők szempontjából bizonyítást sem igényel. A követelmény azonban alig megvalósítható itt, ma, vagy legalábbis iszonyúan ellentmondásos. Magyarország szegény és eladósodott – a gazdasági növekedés létérdeke. Környezetkímélő gazdasági növekedést viszont még egyetlen országban sem sikerült megvalósítani, és még a részleges környezetkímélés is roppant költséges. (Elég talán az ólommentes benzint utalni – aminek használatához a gépkocsik zömét egyszerűen ki kellene dobni. Erre persze nincs pénz – és mi lenne a hulladékkal?) Ráadásul igényeink-szükségeink korlátlanul nőnek, hiszen képtelenek

vagyunk nem észre venni, hogyan – mennyivel könnyebben, kellemesebben, egészségesebben – élnek nálunk gazdagabb országok. Hogy ezt az ellentétes követelményrendszert lehet-e egyáltalán feloldani, erre sincs senkinek receptje.

Hogy a források – ezen belül a jóléti célú források – radikális szűkülése tényleg elkerülhetetlen-e, erre a válasz valószínűleg csak részben függ magától a gazdaságtól, részben politikai erőviszonyok kérdése: lesz-e, és milyen lesz a társadalombiztosítás önkormányzata? Létrejönnek-e a munkavállalók és munkáltatók közötti érdekegyeztetés civilizált mechanizmusai? Lesznek-e erős szakszervezetek?

Ezekről a (lényegében politikai jellegű) intézményektől, szervezetektől függne a társadalmi szolidaritás erősödése is, a rohamosan növekvő egyenlőtlenségek társadalmi elfogadása is. De egyelőre kevés a remény arra, hogy ilyen típusú, hagyományosan szociáldemokrata (vagy, Orwellrel szólva, demokratikus szocialista) értékeket képviselő szervezetek létrejöhessenek. A szocialista értékek hitelvesztése, delegitimálódása olyan mértékű, hogy valószínűleg évek kellenek ahhoz, hogy ezek mellett a siker reményében lehessen kiállni. Ugyanakkor a potenciális erőket bomlasztják egyfelől a régi hatalmukat féltékenyen őrző, megújulásra valószínűleg képtelen régi szakszervezetek, és a gyakorta szakszervezetellenes felhanggal szerveződő munkástanácsok. Még nehezebbé teszi a helyzetet az is, hogy az úgynevezett „baloldali” értékekkel szemben a nemzetközi szintén igen nagy a nyomás. A neoliberalizmus és konzervativizmus kétségkívül erősödik. Az integrált Európa ebből a szempontból lehet előny is, de hátrány is – attól függően, hogy hogyan alakul a szociális ellátások harmonizálása.

A társadalmi értékek alakulása általában sem kedvez túlságosan a szabadság-egyenlőség-szolidaritás-tolerancia ellentmondásos együttes elfogadásának. Az oly soká hiányzó szabadságot minden párt és mozgalom a zászlajára tűzte – de hogy ki mit ért rajta, az igencsak változó. A kormányzópárt egyes képviselői a sajtó megzabolázására, politikai felügyeletére törekedve igyekeznének saját szabadságukat növelni. A liberális ellenzék egyik vezéralakja az ellenzékot szeretné (a szocialisták nélküli) liberalizmusra korlátozni. (*Népszava*, 1990. július 7.) A szocialisták saját számukra olykor a régi – korlátozhatatlan és ellenőrizhetetlen – szabadságfogalomhoz nyúlnak vissza. A rossz emlékü „társadalmi viták” úgy haltak el, hogy helyükre még nem lépett egy igazi, jól informált politikáló nyilvánosság. Vagyis egyelőre mindenkinek a saját szabadsága és jogai a fontosak.

S ha a szabadsággal is ilyen gondok vannak, mennyivel nagyobbak ezek a többi értéknél! Az egyenlőtlenség problematikája gyakorlatilag hiányzik nemcsak a kormányprogramból, de még a szocialisták programjából is, ahol az igazság szép, de sokértelmű fogalma került a helyére. A szolidaritás hiányát pedig elég jól mutatja, hogy hogyan nőnek a kereseti-jövedelmi egyenlőtlenségek. A most már bevallottan 30 százalék körüli, inkább afölötti infláció ellen csak egy szűk kisebbség tudja önmagát megvédeni – az új politikai elit, és az új gazdasági elit. Ebben a körben – a honatyákat is beleértve – önkorlátozás alig tapasztalható. Feltűnően emelkedik a (most már mind gyakrabban nyugati márkájú) „szolgálati” gépkocsik száma, és szaporodnak az egyéb nem-adózó különjárandóságok is (pl. vállalat által fizetett külön biztosítás) – az újonnan és olcsón szerzett magánvagyonukról nem beszélve. S közben – közismerten – folyik a szegényedés, sokak egzisztenciális ellehetetlenülése. Az egyenlőtlenségeket intézményesítő szegregálás tendenciáinak felerősödése a piac térhódításával együtt várható. Ezt jelzi a növekvő munkanélküliség, a szaporodó ingyenkonyhák, segélyek, hajléktalanság, kilakoltatások, illetve a másik oldalon a szaporodó exkluzív intézmények. Mind több szó esik a szegénységi bizonyítvány szükségességéről, hogy valóban csak a rászorulókat vehessék igénybe az új szegényellátásokat.

Mindenekelőtt baj van a toleranciával, az egyéni autonómiákkal, a másság tiszteletével, a kisebbség (nem etnikai, hanem bármilyen) véleményének számításba vételével. A kormánykoalíció lelkesen ünnepli önmagát, amikor néhány százalékos többséggel sikerül saját álláspontját kompromisszumok nélkül érvényre juttatni. Az ellenzék esetenként nehezen törődik bele mégoly szabályosan elszenvedett vereségébe. A hit ügyei a megbékélés helyett viszályok forrásává váltak, megosztva az állampolgárokat egészen belső ügyeik (a vallásoktatás vagy a születésszabályozás) kapcsán. Erősödik a leszámolás igénye azokkal szemben, akik a múltban valamilyen, mégoly lényegtelen pozíciót töltöttek be, függetlenül végzett munkájuktól, de nem függetlenül új pártállásuktól. És lassan a gyermekek is bűnhődhetnek már apáik vétkeért.

Egyelőre nagyon bizonytalan, hogy merre fog a társadalom hajlani az értékek kérdésében.

Az értékek mellett fontos feltétele a negyedik útnak, illetve a társadalmi tagságnak az, hogy legyenek garanciális szociális jogok, hogy minél kevesebb legyen a megalázó segélyezés. A kormányprogram utal ugyan arra, hogy követendő mércének tekinti az Emberi Jogok Európai Egyezményét, de ennek következményeiről nem tesz említést.

Remények

Persze, vannak remények is – amelyek gyakorlatilag mind az új szabadsághoz kötődnek. A kiszorítás, megalázás, szegregálás már nem olyan könnyen elfogadhatók, mint hajdanán. Ezt mutatják például a cigányság erősödő, önazonosságot kereső mozgalmái; a szegények bevonásával küzdeni kezdő szegényellenes mozgalmak, mint a SZETA, a hajléktalanok megmozdulásai; néhány új, független szakszervezet tevékenysége. Lassan megjelennek – egyelőre egy-két egyetemen – a feminista, a nők igazi egyenrangúságát igénylő törekvések. A munkanélküliség fenyegetése épp úgy erősítheti a „szocialista piacgazdaság” híveit, mint a tulajdonviszonyok nem demokratikus (az érdekelteket kizáró) átalakítása. Várhatók az új kiváltságok elleni megmozdulások is. Így a szegregál ássál kísért tisztán piaci „rendszerintegráció” már nem feltétlenül biztosít valóban zavartalan társadalmi folyamatokat – mert a politikai integrációk ez ellen hatnak. Ezért – jó esetben – remélhető a már létező, és csak piaci hatásokra erősödő szegregáló és refeudalizáló folyamatok korlátozása.

Remélhető új normák és új közösségek lassú kialakulása is. Igaz, ha új, a mai kornak megfelelő étosz nincs, a tegnapi meg gyűlöletes, de legalábbis működésképtelen, akkor a mai vákuumot legkönnyebben a tegnapelőtti normák és tradíciók felélesztésével lehet kitölteni. Így kerül a ma széthulló család helyére egy idealizált patriarchális család képe, a lehetőleg nem-kereső, háziasszony anyával. A hiányzó laikus morál helyett a (keresztény) valláserkölcis látszik az egyetlen lehetséges alternatívának. A torz internacionalizmus helyére a kétségkívül erősödő nemzeti öntudat mellett nacionalista tendenciák is fellépnek.

E felélesztési törekvések sokaknak biztonságot és megnyugvást adhatnak. A semminél biztosan jobbak, és hitelüket növeli, hogy éppen ellentétesek a delegitimált közelmúltban hirdetett eszmékkel. Mégis úgy vélem, hogy ezek a kísérletek csak részlegesen sikerülhetnek. Nemcsak azért, mert „teljes” szociális integrációt nem biztosíthatnak, hiszen a régi értékek vagy tradíciók sokaknak – például a fiatalok jelentős részének – már idegenek. Azért sem, mert sok tekintetben nem illeszkednek a megváltozott körülményekhez, egy polgári demokratikus társadalom korszerű normáihoz, az oly sokat emlegetett európaisághoz. Remélni azt lehet, hogy *most már a társadalom szerves belső fejlődéssel lesz képes csiszolni, alakítani, korszerűsíteni közösségeit, normáit, együttélési szabályait* – és talán arra is képes lesz sok évtized kizárólagosságra törekvő, intoleráns politikái után, hogy elviselje mindezen területeken a pluralizálódást.

Vagyis az igazi nagy reménység az, hogy az új, szabadabb társadalomban majd lehet *természetesen* élni, kinek-kinek saját meggyőződése vagy hite szerint, folytonos igazodások nélkül, s főleg, hogy lehet *politizálni*.

Ez a politizálás közügy kellene, hogy legyen. Az állam ezekhez a kezdeményezésekhez, erőfeszítésekhez és mozgalmakhoz bizonyos anyagi eszközöket és jogi feltételeket biztosíthat, illetve ezeket az eszközöket ki kell tőle követelni. A fő szerep azonban az állampolgároké – a magán és közszférában egyaránt. Különösen fontos, hogy társadalomépítő *törekvéseik bekerüljenek a politikai mezőbe*, s ott valóságos erővé váljanak. Vagyis hát a „negyedik út”, vagy épp egy igazi „szociális piacgazdaság” feltétele – a gazdaság normalizálódása mellett – az, hogy mind szabadabban, mind nagyobb nyilvánossággal lehessen politizálni.

Új, jobb szociálpolitikához most sem lesz elég a gondoskodó állam vagy parlament. Mi is kellünk hozzá.

Irodalom

Ferge Zsuzsa- (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Hedborg, A.-Meidner, R. (1986): *The Concept of the Swedish model*. (Extract fom the book *Folkhemsmodellen*) Stockholm, 1984. L.O. Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (1984): *A XXI. század felé: A társadalombiztosításfejlődése*. Genf. (Magyar fordítás a Szociálpolitikai Értesítő 1984. 1. számában.)

Kiadta a T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.
A kiadásért felel Ambrus J. György ügyvezető igazgató
Felelős szerkesztő Haraszi Judit
Műszaki szerkesztő Fraunhoffer Péter
A borítót tervezte Székely Berta
Szedés, tördelés T-Twins Kft.
Tördelőszerkesztő Hartai Krisztina
Megjelent 1991-ben, 1500 példányban
Nyomta a Magyar Nemzeti Múzeum nyomdája
Felelős vezető Nagy László
ISBN 963 7977 074
ISSN 1215 3362